प्राचीन मराठी पंडिती काव्य

डॉ. के. ना. वाटवे

प्राचीन मराठी पंडिती काव्य

नरेन्द्र ते मोरोपंताअखेर

*

डॉ. के. ना. वाटवे

किंमत १० रुपये

जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, टिळक रस्ता, पुणें.

मुद्रक :

प्र. भा. काळे,
प्रतिभा मुद्रणालय,
सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणें २.

आवृत्ती पहिली : १९६४.

प्रकाशन तारीख : १ मे १९६४ महाराष्ट्र-दिन

प्रकाशक :

दे. श्री. जोशी आणि म. द. लोखंडे,
जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन,
सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणें २.

प्रवेशद्वाराशी—

प्रस्तुत प्रबंध समीक्षणात्मक आहे. मराठीत मुक्तेश्वर, वामनपंडित, रघुनाथपंडित, मोरोपंत वगैरे कवींनी लिहिलेले 'पंडिती काव्य' हा येथील समीक्षणाचा विषय आहे. पंडिती काव्य हे अभिजात संस्कृत वाङ्मयाचे म्हणजे मुख्यतः पंचमहाकाव्ये व हनुमन्नाटक इत्यादींचे मराठीतील पुनरुज्जीवन आहे, हे दाखविण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे. त्यासाठी पंडिती काव्याचे स्वरूप, त्याचे आधार व प्रेरणा, त्याची सजावट, त्यातील आदर्शवाद, कल्पनापद्धती, भाषेची घडण इत्यादी पंडिती काव्याचे विशेष संस्कृतच्या पार्श्वभूमीवर दाखविले आहेत. 'हनुमन्नाटका'ची छाप एकनाथापासून मोरोपंतापर्यंत सर्वच कवींवर कशी पडली आहे, आणि हनुमन्नाटकाचे स्वरूप काय आहे हे येथे पहिल्यांदाच सविस्तरपणे दाखविले आहे.

अभिजात संस्कृत ही पंडिती काव्याची पार्श्वभूमी आहे, हे सर्वांसच माहीत आहे. पण ती पार्श्वभूमी कशी आणि कोणत्या तपशिलाने आहे, याचे सविस्तर, सप्रमाण आणि समग्र विवेचन येथे पहिल्यानेच केले जात आहे. मराठी पंडितकवींनी केलेले संस्कृत कवींचे अर्थानुवाद फुटकळपणे अनेकांनी दाखविले आहेत. पण तेवढ्याने काम भागत नाही. अभिजात संस्कृत वाङ्मयाचे आदर्शवाद, कल्पनापद्धती, कविसंकेत, न्याय, भाषाविशेष इत्यादी बाबी पंडिती काव्यामध्ये कशा दिसतात, हे येथे नव्याने दाखविण्यात आले आहे. हे समीक्षण महानुभाव कवी नरेन्द्र यापासून मोरोपंताअखेर सलग आहे.

सदर प्रबंध लिहिताना माझी भूमिका संशोधकाची किंवा इतिहास-निवेदकाची नाही, तर ती विवेचनकाराची (Interpreter ची) आहे. त्यामुळे मी पंडितकवींच्या कालाबद्दलचे नवे संशोधन केले नाही. त्याबाबत सर्वसम्मत मते घेतली आहेत. कवीचे सबंध चरित्र सांगितले नाही किंवा कवी एक की दोन याही प्रश्नाचा ऊहापोह केला नाही. कारण येथे पंडितकवी हा माझ्या समीक्षणाचा विषय नसून पंडिती काव्य हा समीक्षणाचा विषय आहे. आणि त्याचे परीक्षण मी सर्व दृष्टींनी करून उपसंहारात त्याचे मूल्यमापनही केले आहे. शेवटी मोरोपंताच्यापुढे १९२० पर्यंत पंडिती काव्याची कोणती अवस्थांतरे झाली व अखेरीस ते का व कसे विराम पावले याचा आढावा थोडक्यात घेतला आहे. म्हणून पंडिती काव्याच्या तेराव्या शतकातील उगमापासून त्याच्या विसाव्या शतकातील अखेरीपर्यंतचे समालोचन मी केले आहे.

आजवर संतकाव्याची चर्चा सखोलपणे व विस्तृतपणे पुष्कळच झाली आहे. त्यामानाने पंडिती काव्य हा स्वतंत्र विषय घेऊन त्याचे विशिष्ट दृष्टीने

एकत्र निरीक्षण कुणीच केले नाही. त्या दृष्टीने हा अल्पसा प्रयत्न पहिलाच म्हणावा लागेल. पण याचे खरेचसे श्रेय या क्षेत्रात माझ्यापूर्वी काम करणाऱ्या व्यासंगी विद्वानांना मी देईन. त्यांच्या प्रयत्नांचा मला उपयोग झाला आहे, हे मी कृतज्ञतेनें नमूद करतो. अशा विद्वानांच्या संदर्भग्रंथांची यादी प्रबंधाच्या शेवटी जोडली आहे. त्या सर्वांच्या आधारावर मी केलेल्या या नवीन विवेचनाने पंडिती काव्याच्या अभ्यासकांना एक नवीन दृष्टी लाभेल, असा मला भरंवसा वाटतो. तसे खरोखरच घडले आहे, असे मला जाणत्याकडून कळल्यास, माझे प्रयत्न सफल झाल्याचा आनंद मला लाभेल. सदर ग्रंथातील लेखन महामंडळाच्या नियमानुसार केले आहे.

१९५२ मध्यें 'पंडितकवी' या नावाचे एक छोटे पुस्तक मी लिहिले होते. त्यात पाच पंडितकवींची चरित्रे देऊन मी त्यांच्या काव्यांचे विवेचनही केले होते. त्यामध्ये श्रीधराला मी केवळ त्याच्या पांडित्यावरून पंडितकवी म्हटले होते. पण त्याच्या लेखनपद्धतीवरून तो आख्यानकवी आहे, असे मला आज वाटते. तसेच १९४७ साली लिहिलेल्या माझ्या 'संस्कृत काव्याचे पंचप्राण' या ग्रंथात मी एकनाथांच्या 'रुक्मिणी-स्वयंवरा'स महाकाव्य म्हटले होते, पण ते महाकाव्य नसून तंत्रदृष्ट्या आख्यानकाव्यच आहे असे माझे आज मत आहे.

प्रस्तुत प्रबंध प्रकाशित करण्याचे काम पुणे येथील जोशी–लोखंडे प्रकाशनाचे एक संस्थापक श्री. नानासाहेब जोशी यांनी मोठ्या हौसेने व आपुलकीने आपल्या अंगावर घेतले, ही आनंदाची गोष्ट आहे. व्यासंगपूर्वक लिहिलेल्या ग्रंथांना उत्तेजन द्यावयाचे व त्या द्वारा मराठीची सेवा करावयाची अशी श्री. नानासाहेब यांची वृत्ती आहे. तिला अनुसरून त्यांनी सदर प्रबंध आपल्याच छापखान्यात सुबकपणे छापला व प्रकाशित केला याबद्दल मी श्री. नानासाहेब जोशी व त्यांची कामगार मंडळी यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

सदर प्रबंध मी तोंडानेच सांगितला आहे. तो त्वरेनें आणि शुद्ध लिहून घेण्याचे काम आमच्या स. प. कॉलेजचेच एक विद्यार्थी व माझे लेखक श्री. श्रीराम वरखेडकर यांनी नियमितपणे केले, याबद्दल मी त्यांचे आभार मानून हा ग्रंथ मराठी अभ्यासकांच्या हवाली करतो.

योगकुंज, चिमणबाग,
टिळक रोड, पुणे २
१ मे १९६४,
महाराष्ट्रदिन

के. ना. वाटवे

अनुक्रमणिका

स्वरूपदर्शन

★

प्राचीन मराठी काव्य दोन प्रकारचे आहे. एक भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य यांचे प्रतिपादन करणारे संतकाव्य व दुसरे रामकृष्णादींची सुरस चरित्रे वर्णन करणारे कथाकाव्य. या कथाकाव्यालाच अलीकडील काही टीकाकार 'आख्यानकाव्य-'ही म्हणतात. पंडिती काव्य हे या कथाकाव्याची किंवा आख्यानकाव्याची एक विशिष्ट शाखा आहे. तिचे स्वरूपदर्शन घडविण्यापूर्वी संतकाव्य हे पंडिती काव्याहून कोणत्या बाबतीत व कसे वेगळे आहे, हे प्रथम दाखविले पाहिजे व नंतर आख्यानकाव्य व पंडिती काव्य या दोन्हीही कथापर काव्यांच्याच शाखा असल्या तरी त्या दोहोंतही भेद कसा आहे हे स्पष्ट केले पाहिजे. म्हणजेच पंडिती काव्याचे वेगळेपण व वैशिष्ट्य नजरेत भरेल.

भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य हे संतकाव्याचे प्रतिपाद्य विषय. रामदासांच्याच शब्दांत सांगावयाचे तर,

नवविधा भक्ति आणि ज्ञान। बोलिलें वैराग्याचें लक्षण।
बहुधा अध्यात्म-निरोपण। निरोपिलें॥ (दासबोध १, १–३)

म्हणजे अध्यात्मशास्त्र हा या संतकाव्याचा विषय आहे. सामान्यतः उपनिषदे, भगवद्गीता, भागवताचा एकादशस्कंध, इतर अनेक गीता व योगवासिष्ठ यांच्या आधाराने संतकवी आपल्या विषयाचे विवेचन करतात. त्यावरून डॉ. केतकर 'महाराष्ट्रीयांचे काव्यपरीक्षण' या आपल्या ग्रंथात म्हणतात त्याप्रमाणे "मराठी संतवाङ्मय संस्कृत आध्यात्मिक ग्रंथांच्या परंपरेतील आहे. संतकाव्य ही वाङ्मयशाखा रूढ अर्थाने कविता-स्वरूपाची नसून आध्यामिक वाङ्मय-स्वरूपाची आहे." संस्कृत साहित्यशास्त्र आणि संस्कृत साहित्य यांच्या परंपरेतील संतकाव्य नव्हे.

संस्कृत आध्यात्मिक परंपरेत षड्दर्शने व त्याचबरोबर योगशास्त्र हेही येते. पण संतकाव्याच्या मागे केवळ संस्कृत अध्यात्मशास्त्राचीच परंपरा आहे असे नव्हे, तर अकराव्या किंवा बाराव्या शतकात महाराष्ट्रात रूढ असलेल्या काही संप्रदायांचे तत्त्वज्ञान व आचार संतकाव्याच्या मागे आहेत. असे संप्रदाय म्हणजे नाथसंप्रदाय, महानुभाव व रामानंद संप्रदाय. हे मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर यांच्या पूर्वींचे होत व यानंतर उत्पन्न झालेले भागवत किंवा वारकरी संप्रदाय, आनंद-संप्रदाय, दत्त-संप्रदाय, चैतन्य-संप्रदाय, रामदासी संप्रदाय, सिद्धेश्वर-संप्रदाय. यावरून हे ध्यानात येईल की, मराठीतील संतकाव्य जसे संस्कृत अध्यात्मनिष्ठ आहे, तसेच ते संप्रदायनिष्ठही आहे. महानुभाव संप्रदाय इतर संप्रदायांहून वेगळा असला तरी भगवद्गीता आणि भागवत हे दोन ग्रंथ त्यास मान्य आहेत.

संस्कृत अध्यात्मशास्त्रेमुळे पोसलेले मराठी संतकाव्य सर्वच्या सर्व प्रतिपादनात्मक नाही. मुकुंदराजांचा 'विवेकसिंधु' आणि 'परमामृत', 'पवनविजय' इत्यादी ग्रंथ, ज्ञानेश्वरी, नाथभागवत, वामनाची 'यथार्थदीपिका', रंगनाथस्वामी निगडीकर यांचे मराठी योगवाशिष्ठ आणि रामदासांचा 'दासबोध' यांना प्रतिपादनपर किंवा प्रवचनात्मक ग्रंथ म्हणावे. त्यांतच दासोपंतांचा 'गीतार्णव', भास्करभट्टाची 'उद्धवगीता', विश्वनाथ पंडित यांचा 'ज्ञानप्रबोध', ज्ञानेश्वरांचे 'अमृतानुभव', महानुभावी व इतरांची मराठी योगवासिष्ठे, श्रीधराचा 'वेदान्तसूर्य', नाथांचे 'चतुःश्लोकी भागवत' इ० ग्रंथ घ्यावेत.

पण संतकाव्याचे हेच सर्व स्वरूप नाही. संस्कृत वेदान्तशास्त्राचे साक्षात् अध्ययन ज्यांनी केले नव्हते अशा बहुजन समाजातून आलेल्या नामदेव, तुकाराम, जनाई, सावतामाळी, नरहरी सोनार, चोखामेळा, गोरोबा कुंभार इ० कवींनी रचलेले स्वयंस्फूर्त अभंग हा संतवाङ्मयाचा मोठा आणि महत्त्वाचा भाग आहे. या अभंगांतून परमेश्वराची भक्तीच गाइलेली असते. म्हणजे येथे भक्तीचे शास्त्रदृष्ट्या प्रतिपादन नाही, तर परमेश्वरप्रेमामुळे आलेले विषयांचे वैराग्य, परमेश्वरभक्तीची तळमळ, भेटीची आशानिराशा, प्रत्यक्ष भेटीचा आनंद, परमेश्वरप्रेमाचा भक्ताला आलेला अनुभव, संतांची थोरवी, दुष्ट, खल आणि ढोंगी यांची निंदा इत्यादी विषयांचे साध्याभोळ्या शब्दांत पण तळमळीने केलेले वर्णन असते. या काव्यात सर्वत्र उत्कट भावनांचा आविष्कार असल्याने

तेही एक स्वयंस्फूर्त, पांडित्याखाली न दडपलेले व साधेभोळे, पण अन्तःकरण ओढून घेणारे काव्य आहे. मात्र हे मराठी काव्य संस्कृत काव्यपरंपरेतील नव्हे.

ज्यांनी असे काव्य लिहिले त्यांसही संतकवीच म्हणतात. असे हे व इतर मिळून प्रमुख संतकवी पाच आहेत. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, व रामदास. वरील ५ कवींच्या प्रभावळीत असणारे इतरही संतकवी आहेत. त्यांमध्ये पुरुषांबरोबर स्त्रियाही आहेत. त्या म्हणजे जनाबाई, मुक्ताबाई, बहिणाबाई, वेणू, आक्का इत्यादी पहिले पाच संतकवी स्वतः मुक्त आणि साक्षात्कारी होते. विशेषतः साक्षात्कारानंतर त्यांनी लिहिलेल्या काव्याचा उद्देश जड जीवांना संसारसागरांतून उद्धरून नेणे हाच होता. 'बुडती हे जन न देखवे डोळा' अशी त्यांची बेचैन वृत्ती झाली होती. त्यांचे काव्य बहुजन समाजासाठी होते. म्हणून त्यांनी त्या समाजाला रुचतील व पचतील असे ओवी आणि अभंग हे प्राकृत छंदच वापरले आहेत.

संतकवींना पांडित्याचा व तज्जन्य अहंकाराचा तिटकारा आहे. कोरडे शब्दज्ञान त्यांना नको आहे. ते खऱ्या भावाचे भुकेलेले आहेत. शब्दव्युत्पत्ती आणि भाषाशास्त्र यांचा त्यांना कंटाळा आलेला आहे. "जें कवित्वें शब्दचातुर्यशोभा। ते शाब्दिकासि अति वल्लभा। जे कथा परमार्थ ज्ञान गाभा। ते कथा-जगदंबा जग निववी॥" (भावार्थ-रामायण, बालकांड १४–१८२) असे एकनाथांनी स्पष्ट म्हटले आहे. मोराला खरोखरचा डोळा नसेल तर त्याच्या पिसाऱ्यावर असलेले शंभर डोळे जसे व्यर्थ आहेत, तसा भक्ती व तत्त्वज्ञान-जिज्ञासेचा डोळा नसेल तर इतर शास्त्रे आणि विद्या यांचे डोळे पुरुषास निरुपयोगीच होत असे ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे. "काय करशील पंडित होऊन अक्षराभिमानी व्यर्थ होती" किंवा "बरे झाले देवा कुणबी केलों। नातरी दंभे असतों मेलों॥" असे तुकोबांचे म्हणणे आहे. लौकिक कवित्वाला रामदासांनी 'धीटपाठ कवित्व' म्हटले आहे. त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचे तर,

जेणे देहबुद्धी तुटे। जेणे भवसिंधु आटे।
जेणे भगवंत प्रगटे। त्या नांव कवित्व॥

म्हणजे या संतकवींच्या मते भक्ती, शांत व विषयाचा कंटाळा उत्पन्न करणारा बीभत्स या तीन रसांचेंच खरे कवित्व होय. बाकीच्या रसांचे काव्य हे त्यांच्या मते 'धीटपाठ काव्य' होय. तेच म्हणतात—

कामिक रसिक शृंगारिक । वीर हास्य प्रस्ताविक ।
कौतुक विनोद अनेक । या नांव धीटपाठ ॥ (दासबोध १४–३)

तसेच संतकाव्यात नरस्तुती वर्ज्य होती. समर्थ म्हणतात, पोट जाळण्यासाठी चतुराईने नरस्तुती करावी लागते. असली कलाकाव्ये म्हणजे धीटपाठ काव्येच होत. ते म्हणतात—

व्हावया उदर शांती । करणें लागे नरस्तुति ।
तेथ केली ते वित्पत्ति । त्या नाम धीटपाठ ॥

एकनाथांनी तर ज्याला आपण रूढ अर्थाने काव्य म्हणतो, तेही वर्ज्यच मानले आहे. असल्या तऱ्हेचे लौकिक काव्य करून मिळालेल्या कीर्तीने मोक्ष मिळतो, असे मानणारे जे कवी त्यांना कवितेचे वेड लागले आहे, असे म्हणावे. ती खरी कविता नव्हे. एकनाथ म्हणतात—

काव्य नाटक अलंकार करती । ते कवित्वचि साधन मानिती ।
कविता प्रबंध व्युत्पत्ति । मोक्ष मानिती तेणें यशे ॥
कवीश्वरांचें मत ऐसें । आपुलें कवित्वाचेनि यशे ।
मोक्ष लाहो अनायासे । हें कवितापिसें कवीश्वरा ! ॥

(ए. भा. १४–६६, ६७)

तर कवित्वात काय असावे ?

याला उत्तर देताना एकनाथ म्हणतात, “ हृदयामध्ये परमेश्वराबद्दल श्रद्धा असावी, तळमळ असावी म्हणजे देवाधिदेव आपणाहून प्रकट होतो. गुरूबद्दलही श्रद्धा पाहिजे. काव्यादी व्युत्पत्ती आणि इतर अनेक युक्ती यांचा उपयोग काय ?

हृदयीं झालिया सद्भावो । भावें प्रगटे देवाधिदेवो ।
तेथें भागवताचा अभिप्रावो । सहजेचि पहा हो ठसावे ॥
यालागि करितां गुरुभक्ती । प्राप्त होई जे भागवतार्थी ।
तेथें काव्यादि व्युत्पत्ति । नानायुक्ति किमर्थ ?

(ए. भा. १६, १३–१४)

एकनाथ, रामदास इत्यादी संतांनी आपल्या परमार्थपर काव्याचे एक वेगळेच धोरण येथे सांगितले आहे. म्हणून संतांच्या काळात व तत्पूर्वीही रूढ असलेल्या संस्कृत साहित्यशास्त्राहून आणि साहित्याहून ते अत्यंत भिन्न आहे. प्रासादिक कवी कसे असतात, याचे वर्णन रामदास पुढीलप्रमाणे करतात—

भगवंतीं लागलें मन। तेथें नाठवे देहभान।
शंका लज्जा पळोन दुरि ठेली। तो प्रेमरंगें रंगला।
तो भक्तिमध्यें मातला। तेणें अहंभाव घातला पांयातळीं।
गात नाचत निःशंक। तयास कैंचे दिसती लोकं?
दृष्टी त्रैलोक्य-नायेक। वसोनि ठेला॥ (दासबोध १४–३–२७–३०)

हे संतकाव्य अभंग, ओव्या व काही पदे अशा छंदःस्वरूपाचे आहे. संतकाव्यात कथा-स्वरूपाची रचना नाही व वृत्तेंही वापरली नाहीत. याला अपवाद रामदास आहेत. समर्थांनी 'मनाचे श्लोकां-'स भुजंगप्रयात वृत्त वापरले आहे. करुणाष्टकास मालिनी, वसंततिलका इ० वृत्ते वापरली आहेत. पंचश्लोकी लघुरामचरित्राला शार्दूलविक्रीडित वृत्त वापरले आहे व इतर ठिकाणी द्रुतविलंब, उपजाती इत्यादी वृत्ते वापरली आहेत. तसेच रामदासांनी सुंदरकांड, युद्धकांड ही आख्यान-कविता लिहिली आहे. नामदेव, तुकाराम कृष्णाच्या बाळक्रीडा गातात. पण हे अपवाद आहेत, नियम नाहीत. मोरोपंतांसारखा विदग्ध कवीही क्वचित् ओवीरचना करी. पहा, 'दुर्वासभिक्षा'. अभंगही लिही व पदे रची. पण हाही अपवादच आहे. संत-कवी, पंडित-कवी व आख्यान-कवी या सर्वांनीच पदे रचिली आहे.

संतकाव्याचे एक विशिष्ट धोरण दिसते. ते म्हणजे त्यांना भक्तीच्या किंवा अध्यात्माच्या बाबतीत सामाजिक विषमता ठेवावयाची नव्हती. हे सर्व संत चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मानणारे होते. परंतु परमार्थात किंवा अध्यात्मात त्यांना समता हवी होती. म्हणून संतांनी पारमार्थिक किंवा आध्यात्मिक लोकशाही स्थापन केली असे म्हणावयास हरकत नाही. रूढ वैदिक परंपरेविरुद्ध हे एक बंड होते. आजच्या भाषेत बोलावयाचे तर एका दृष्टीने संतकाव्य हे समाजमनस्क होते. निदान भक्तिक्षेत्रात तरी त्यांनी समाजातील विषमतेची तीव्रता कमी केली. नामदेव म्हणतो—

तैसेंचि परि आहे विठोबाचे ठायीं । चित्त याचें पायीं ठेविलें जेणें ।
न पाहे तयाचे जाति, कुळ, कर्म । वर्णाश्रमधर्म शुद्ध वाणी ।।

तुकाराम म्हणतात—

वर्ण अभिमानें कोण झाले पावन । ऐसे द्या सांगून मजपाशी ।।
अंत्यजादि योनि तरल्या हरिभजनें । तयांचीं पुराणें भाट झालीं ।।
तुका म्हणे मन उन्मन जो होय । तोंवरि हें सोय विधी पाळी ।।

एकनाथ म्हणतात—

संत भलते याति असो । परि विठ्ठल मनीं वसो ।।
तया घालीन लोळणी । घेईन मी पायवणी ।।
ज्ञाति कुळासि संबंध । मज नाहीं भेदाभेद ।।
भलते ज्ञातीचा । विठ्ठल उच्चारी वाचा ।।
तेणें पावन देह चारी । एका जनार्दनी निर्धारीं ।।

ज्ञानियाचे राजे ज्ञानेश्वर म्हणतात—

म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हे अवघेंचि गा अकारण ।
येथ अर्जुना माझे पण । सार्थक ऐक ।।
जैसे तवचि वहाळवोहळ । जव न पवती गंगाजळ ।
मग होऊन ठाकती । केवळ गंगारूप ।।
तैसे क्षेत्रीं वैश्य स्त्रिया । का क्षुद्र अन्त्यजादि इया ।
जाति तवचि वेगळालिया । जंव न पावती मातें ।।

(ज्ञा. ९, ४५६-४६१)

संतमंडळीनी केलेल्या ह्या परंपराविरोधी बंडाचा दुसरा भाग म्हणजे त्यांनी सर्वसुलभ नामभक्तीचा प्रसार केला व योगयागादी कर्मकांड निरुपयोगी ठरवले. त्यामुळे भागवत धर्म सर्व जातींत व बहुजन समाजाच्या सर्व थरांत पोहोचला. " यारे यारे लहान थोर । याति भलते नारीनर । " अशी प्रेमळ हाक संतांनी ठोकली व सर्व समाजाचे धार्मिक ऐक्य घडविले. हे सर्व करण्यासाठी त्यांनी आणखी एक भाषाविषयक बंड केले. अध्यात्म आणि इतर धार्मिक विधी यांमध्ये चिररूढ असलेली संस्कृत भाषा एका बाजूस सारून त्यांनी आपली

मायबोली आपल्या प्रतिपादनाचे साधन म्हणून हिरीरीने अंगीकारली. मुकुंदराजां-पासून मोरोपंतांपर्यंत सर्वांनी मराठीचा कैपक्ष घेऊन संस्कृताभिमान्यांशी झगडा केला आहे. मुकुंदराज विचारतात—

वेदशास्त्राचा मथितार्थु । मऱ्हाठीया होयं फलितार्थु ।
तरी चतुरी परमार्थु । कां न घ्यावा ?
कल्पतरूचे नि पाडे । जरी फळती घरचीं झाडें
तरी तिये आवडीचेनि कोडे । न लावावीं कां ?
देशी हो का मऱ्हाटी । परि उपनिषदाचीच राहाटी ।
तरी हा अर्थु जिवाचिये गाठी । कां न बांधावी ?

मुकुंदराजांच्या या सवालापेक्षा एकनाथांचा सवाल अधिक रोखठोक आहे. ते विचारतात—

संस्कृत भाषा देवें केली । मग प्राकृत काय चोरापासुनि आली ॥

शेवटी पंडित कवी मोरोपंत-सुद्धा सौम्यपणे म्हणतात—

रामाचें रचिलें चरित्र मुनिनें वाल्मीकिनें संस्कृतीं ।
नाही हानि कदापि अन्य कविंहीं तें वर्णितां प्राकृतीं ।
मुक्तांचा रचिलाचि हार वहिला जो रेशिमाच्या गुणें ।
तो कार्पासगुणें करूनि करितां काय प्रभेला उणें ? ॥
केलें पात्र सुवर्णाचें, किं विरूपशि खापरी ।
लाविता तेथ संहारी तम दीपशिखा भरी ॥

मंत्ररामायण (उपसंहार ३, ४)

संतकाव्य ही संस्कृत अध्यात्मशास्त्राची जरी शाखा असली, तरी हे काव्य केवळ भाषांतरात्मक किंवा उसने नव्हे. मराठी संतकवी परपुष्ट नव्हते. त्यांनी संस्कृतचा आधार घेतला हे खरे आहे, पण तो संस्कृत आशय त्यांनी अनुभविला, अंगी मुरविला, आत्मसात् केला व मगच मराठीत सांगितला. तोही आपापल्या व्यक्तिमत्त्वानुसारच. समर्थ दासबोधात म्हणतात—

नाना ग्रंथांच्या संमती उपनिषदें वेदांत श्रुति ।
आणि मुख्य आत्मप्रचीति । शास्त्रेंसहित ॥

(दासबोध, १,११–१५)

दासोपंतांचेही हेंच म्हणणे आहे. ते आपल्या गीतार्णवात म्हणतात—

स्वानुभवचि येथिचें प्रमाण । स्वानुभव हेंचि साधन ।
अन्यत्र शास्त्रश्रवण । तेंसे हें नव्हे ।।
प्राकृत म्हणून दूषिति । ते या ज्ञाना वंचिती ।।
भाषाचि केवळ भजती । ते मूर्ख कीना ।।

विशेषतः तुकाराम महाराजांची आत्मनिष्ठा प्रखर आहे. त्यांनी बद्धावस्थेपासून मुक्तावस्थेपर्यंतचे आपले सर्व अनुभव स्पष्टपणे आणि निःसंकोचपणे सांगितले आहेत. माझ्यामागे कामक्रोध लागले आहेत, अभिमान मला सोडत नाही असे सांगणारे तुकोबा अखेरीस—

घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्याहाती । मुक्ता आत्मस्थिति सांडवीण ।।
ब्रह्मभूत काया होतसे कीर्तनीं । भाग्य तरी ऋणी देव ऐसा ।।

असा आपण परब्रह्मस्वरूप झाल्याचा श्रेष्ठ अनुभव वर्णितात. आपणच देव झाल्याने आता, ‘ कोण्या देवा करूं नमस्कार ’ असे विचारतात. आणि, ‘ अणुरेणु या थोकडा । तुका आकाशाएवढा ’ असे आपले परब्रह्मस्वरूप वर्णितात.

सन्तवाङ्मयाच्या वरील काही लक्षणांवरून या संतवाङ्मयाचे युरोपातील ‘ रोमँटिसिझमशी ’ (Romanticism) काही बाबतीत तरी साम्य आहे असे तज्ज्ञांच्या ध्यानीं येईल. अर्थात् सर्व बाबतींत ते नाही, हे अवश्य लक्षात ठेवावे म्हणजे गैरसमज होणार नाही. रोमँटिसिझम किंवा ‘ स्वच्छंद वाद ’ यांची पुढील काही लक्षणे आहेत—परंपरेविरुद्ध बंडखोरपणा, जीर्ण संकेतांचा व नियमांचा तिरस्कार, गूढ अतींद्रिय तत्त्वांचा शोध लावण्याची उत्सुकता (Mysticism), परोक्षात रमण्याची वृत्ती, बुद्धिमत्ता, पांडित्य, तर्कशुद्धता यांपेक्षा भावनात्मक तळमळीला व साहजिकतेला (Spontaneity) अधिक महत्त्व. काही रूढ बंधांच्या व कर्मकांडांच्या पलीकडे जाण्याची धडपड. आत्मनिष्ठा कृत्रिम व संकेतबद्ध सोडून साधे स्वीकारण्याची वृत्ती. संतवाङ्मयाने तत्कालीन रूढ संस्कृत वाङ्मयाचे संकेत सोडून बहुजन समाजातील साधेपणाकडे वाटचाल केली.

संतवाङ्मयामध्ये वरील स्वच्छंदवादाची काही लक्षणे दिसतात. त्याचप्रमाणे त्यात वास्तववादाचेही (Realism) काही अंश आढळतात. पंडिती काव्यात

आदर्शवाद आहे, हे पुढे दाखविण्यात येईलच. आदर्शवादात वस्तु कशी असते यापेक्षा ती नीती व ध्येय यांच्या दृष्टीने कशी असली म्हणजे आपल्याला आवडेल याचा विचार करून वस्तूचे अवास्तव रूप चित्रित केलेले असते. तशी स्थिती संतवाङ्मयात नाही. वस्तू जशी असेल तसेच तिचे हुबेहूब वर्णन करणे हे वास्तववादाचे प्रमुख लक्षण आहे. ज्याप्रमाणे जगात गोष्टी घडतात, तसेच वाङ्मयात त्यांचे वर्णन करणे हे वास्तववादाचे दुसरे लक्षण. कल्पनाविलासाच्या साहाय्याने वर्णन केलेल्या अद्‌भुत व अवास्तव गोष्टींना वास्तववादात स्थान नाही. वैराग्य अंगी बाणून जीवनावरची आपली आसक्ती उडावी व आपले लक्ष परमेश्वराकडे लागावे यासाठी संतकवींनी जगाचे वास्तवरूपच लोकांपुढे मांडले आहे. जीवित क्षणभंगुर आहे, विषयाची गोडी आपातरम्य आहे, जग नश्वर आहे, जीवित दुःखमय आहे इत्यादी गोष्टी त्यांनी वारंवार आणि स्पष्टपणे सांगितलेल्या आहेत. पण हे त्यांचे वर्णन थोडेसे अतिरंजित आहे. सर्व संतांचा कल निवृत्ती आणि दुःखवाद यांकडे जास्त आहे. बुद्धाचा दुःखवाद व क्षणभंगुरवाद यांची छाप महाराष्ट्र संतांवर बसली असावी; कारण मूळ वैदिक वाङ्मय आनंदवादी आणि प्रवृत्तिपर आहे असे काही पंडितांचे मत आहे. ज्ञानेश्वरांनी अध्याय १३, ओव्या ५१३–५९३ यांमध्ये गीतेतील ‘जन्ममृत्युजराव्याधि दुःखदोषानुदर्शनं’ (गी. १३–८) या श्लोकावर व्याख्यान करताना जगाचे हे दुःखरूप मांडले आहे.

तुकाराम महाराज तर ‘सुख पाहता जवापाडे । दुःख पर्वताएवढे’ अशी दुःखरूपता सांगतच असतात. आणि रामदासांनीही दासबोधातील दशक ३ यातील दहाही समासांत गर्भवासाचे दुःख, संसारातील हालअपेष्टा, आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक तापांचे निरूपण सविस्तरपणे केले आहे आणि ‘परममूर्खामाजीं मूर्ख जो संसारीं मानी सुख’ (२–१०–४०) असा आपला सिद्धांत सांगून टाकला आहे. अध्यात्मदृष्ट्या संसार जरी अशा तऱ्हेने त्याज्य असला, तरी व्यावहारिक दृष्टीने आपल्यास जगावयाचे आहे तोपर्यंत नेटका प्रपंच केला पाहिजे असे त्यांचे सांगणे असून, इतर कोणत्याही संतांपेक्षा त्यांचे प्रवृत्तिमार्गाकडे जास्त लक्ष आहे. प्रयत्नाला ते देव मानतात आणि देशावरील व धर्मावरील संकटाला तोंड देण्याचा उपदेश करतात. इतर बहुतेक संतवाङ्मय ऐहिकापेक्षा पारलौकिकाकडे, प्रवृत्तीपेक्षा निवृत्तीकडे व प्रयत्नापेक्षा दैव किंवा परमेश्वराकडे अधिक पाहणारे आहे.

संतकवींचे काव्य सहजस्फूर्त आहे. साधेभोळे आहे. 'अंतरींचें धावें स्वभावें बाहेरी । आवरिता परी आवरेना' अशी त्यांची स्थिती झाली आहे. 'वेडेवाकुडे गाईन परि मी तुझा म्हणवीन' अशी त्यांच्या मनाला ओढ आहे. एक ज्ञानेश्वर सोडले तर काव्यसौंदर्याची ओढ कुणालाही नाही. त्यांचे काव्य जाणिवेचे आणि अभ्यासाचे नव्हे. यश आणि अर्थप्राप्ती ही संस्कृत साहित्यशास्त्रात सांगितलेली प्रयोजने (काव्यं यशसे अर्थकृते–काव्यप्रकाश १–२) त्यांना मान्य नाहीत. त्यांनी कुणाही श्रीमंताचा किंवा राजाचा आश्रय केला नाही. उलट मुकुंदराज, रामदास व तुकाराम या संतांचे काही राजे शिष्यच बनले. हे सर्व संत बहुजन समाजात वावरले व बहुजन समाजासाठीच झटले. महाराष्ट्राच्या तत्कालीन जीवनामध्ये रोग, दारिद्र्य, दुष्काळ, अस्मानी-सुल्तानी, जीवनविषयक अस्थिरता इ० गोष्टी असल्याने बहुजनसमाजास त्यांचा उपदेश आवडला. धर्माचा आपल्यालाही अधिकार आहे, आपण स्वतः देवा-पर्यंत जाऊ शकतो, असा आत्मविश्वास बहुजनसमाजात निर्माण झाला व अठरा-पगड जातींमध्ये संत निर्माण झाले. हे या संतकवींच्या शिकवणुकीचे मोठे वैभव आहे.

संतकाव्याचे टीकात्मक व प्रतिपादनपर आणि आत्मनिष्ठ असे दोन प्रकार सांगितले. तिसऱ्याही एका प्रकाराचा संतकाव्यातच समावेश केला पाहिजे; आणि तो म्हणजे संत-चरित्रपर काव्याचा. कारण यात संतांच्या कथा सांगितल्या असल्या तरी त्यात भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या त्रयींचे माहात्म्य हाच अखेरीस खरा प्रतिपाद्य विषय आहे. नामदेव हा पहिला संतचरित्रकार आहे. त्याने ज्ञानेश्वराचे चरित्र लिहिले आहे. उद्धवचिद्‌घनाची सर्व संतचरित्रे 'साकी' वृत्तात आहेत. आत्मारामकृत समर्थांचे 'दासविश्रामधाम' हे एक महत्त्वाचे संतचरित्रपर काव्य आहे. मालोकृत 'नाथनामावलि' भुजंगप्रयात वृत्तात आहे. धुंडीसुत-मालूचे 'नवनाथभक्तिसार' व 'नाथलीलामृत' ही याच प्रकारची चरित्रें आहेत. मोरोपंतांची 'सन्मणिमाला' प्रमुख संतांचे थोडक्यात पण वैशिष्ट्यपूर्ण वर्णन करणारी आहे.

तशीच नाभाची 'भक्तमाला', प्रियादासाची 'भक्तिरसबोधिनी', उद्धवचिद्‌घनाची 'भक्तमालिका' किंवा 'भक्तकथामृतसार' आणि दासो

दिगंबरांचा ' संतविजय ' ही संतचरित्रपर काव्ये आहेत. त्या सर्वांमध्ये महिपतिबुवा तहाराबादकर हा फार मोठा संत चरित्रकार आहे. भक्तविजय, पुंडलिकचरित्र, संतलीलामृत, भक्तलीलामृत आणि संतविजय हे त्याचे ग्रंथ आहेत. राजाराम प्रसादी कृत ' भक्तमंजिरी ', सरस्वती गंगाधराचे ' गुरुचरित्र ', निरंजन माधवाचे किंवा खरे म्हटले तर त्याच्या शिष्याचे ' सांप्रदाय परिमळ ' इत्यादी आणखी काही चरित्रपर काव्ये आहेत. या सर्वांचा समावेश संतकाव्यातच करणे उचित होईल. कारण प्रयोजन आणि परिणाम या दोन्हीहि दृष्ट्या ती संतकाव्यसदृशच आहेत.

तात्त्विक दृष्ट्या संतकाव्यात काय काय येऊ शकते याचे विवेचन केले; पण रूढीकडे पाहू गेले असता संतकाव्याची व्याप्ती थोडीशी मर्यादितच आहे. भक्ती, ज्ञान, वैराग्यपर अशी अनेक विवेचने प्राचीन मराठीत असली तरी त्या सर्वांचा समावेश संतवाङ्मयात करीत नाहीत. ज्ञानेश्वरी, नाथांचे भागवत आणि तुकोबाच्या अभंगांचा गाथा हे वारकरी पंथाचे प्रस्थानत्रय आहे. त्याच्या जोडीला फार तर नामदेव व ज्ञानदेव आणि त्यांच्या प्रभावळीतील संतांचे अभंग यांचा समावेश करण्यात येतो. याच संतांच्या मागे भागवत किंवा वारकरी संप्रदाय आहे. त्यामुळे व अर्थातच त्या संतकाव्याच्या मौलिक गुणामुळे या संतवाङ्मयाची लोकप्रियता टिकून आहे. ' अनुभवामृत ' हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरांचाच असला तरी तो ज्ञानेश्वरीइतका लोकप्रिय नाही.

असे जर आहे, तर ज्यांच्यामागे कोठलाच संप्रदाय नाही, असे भक्तिज्ञान-वैराग्यावर लिहिणारे ' यथार्थदीपिका 'कार वामन पंडित, ' गीतार्णव ' लिहिणारे दासोपंत, ' सूर्यसिद्धांत ' लिहिणारे श्रीधर आणि योगवासिष्ठावर लिहिणारे निगडीकर हे लेखक आज लोकप्रिय नाहीत हे काही निराळे सांगावयास नको. रामदासांचा ' दासबोध ' हाही वारकरी संप्रदाय मानीत नसला तरी रामदासी संप्रदायाचे लोक त्याला संतकाव्यपर मानतात व त्याची संतकाव्यात गणना होते.

संत-काव्याचे इतके विवेचन झाल्यानंतर आता त्यामागच्या प्रेरणांबद्दल थोडासा विचार करावयाचा. त्या सांगण्यापूर्वी संत-वाङ्मयाचा महाराष्ट्रीय जीवनावर परिणाम काय झाला ते पाहू म्हणजे त्या प्रेरणांचे स्वरूप स्पष्ट कळेल. ज्यासाठी संत-वाङ्मय निर्माण होऊ लागले, त्याच्या आगेमागे जी परिस्थिती होती, तिचे

अवलोकन केले पाहिजे. त्या वेळी सर्वत्र संस्कृत भाषेचा अंमल जारी होता व योग, याग, व्रते-वैकल्ये, तीर्थयात्रा इत्यादी कर्मकांडांचे बंड माजले होते. परमार्थमार्गाच्या किल्ल्या पुरोहितवर्गाच्या हाती होत्या व बहुजनसमाज अज्ञान, धर्मभोळेपणा आणि दारिद्र्य यांमध्ये खितपत पडलेला होता. परचक्रे येऊ घातली होती किंवा आलीही होती आणि स्वकीयात फूट पडत होती. अशा वेळी बहुजन समाजाला धर्मदृष्ट्या दिलासा देणारे वाङ्मय हवे होते. स्वधर्मावरील निष्ठा वाढविणारी शक्ती पाहिजे होती आणि त्यांना समजेल अशा बोधभाषेची अत्यंत आवश्यकता होती.

या सर्व गोष्टी भागवत संप्रदायाने केल्या. एकनाथांच्या वेळी तर मुसलमानी अंमल प्रत्यक्षच पसरला होता आणि सर्व महाराष्ट्र अविंधमय होऊ पाहात होते. जैन, बौद्ध, लिंगायत, कबीर, दादू इत्यादी धर्म व पंथ यांनी वैदिक धर्माच्या चातुर्वर्ण्य-व्यवस्थेवर आघात केले होते. महानुभाव पंथही पसरत चालला होता. संस्कृत भाषा वापरणाऱ्या उच्चवर्गीयांमध्ये अहंकार, दंभ, लोकविमुखता, स्वार्थ इत्यादी दोष प्रकटपणे दिसत होते. अशा वेळी बहुजनसमाजाला कळेल व पटेल, अशा भाषेतून कुणीतरी धर्माची श्रेष्ठ तत्त्वे सांगावयास पाहिजे होती, तरच बहुजनसमाजापर्यंत स्वतःची आणि स्वधर्माची ऊब पोचणार होती व धर्मांतर आणि स्वत्वविनाश टळणार होता. भागवत धर्माने नेमक्या अशा या विनाशाच्या वेळी लोकांना दिलासा दिला. स्वत्व, स्वधर्म आणि स्वभाषा याविषयी उत्कट प्रेम त्यांच्यामध्ये निर्माण केले आणि दुभंगू किंवा तिभंगू पाहणारा महाराष्ट्र एकसंध केला.

महाराष्ट्रीय संतांनी दुहेरी कामगिरी केली. हिंदू समाजाच्या खालच्या थरात जाखाई, जोखाई, बिरोबा, म्हसोबा अशा तऱ्हेची दैवते पूजिली जात असून, धर्माच्या नावाखाली संकुचितपणा आणि असंस्कृतता माजली होती. संतांनी ती सर्व क्षूद्र असंख्य दैवते नाहीशी केली आणि त्या सर्वांस एकाच उच्च आणि उदार दैवताच्या भजनी लावले. त्याच वेळी त्यांनी उच्च थरातील कोरडे शब्दपांडित्य पोकळ ठरविले. अर्थहीन घोकंपट्टीच्या जागी भावना स्फुरविली आणि त्यांना अर्थप्रवण केले. 'वेदाचा तो अर्थ आम्हासिची ठावा। येरांनी वहावा भार माथां ॥' असे म्हणणाऱ्या तुकाराम महाराजांनी अर्थशून्य घोकंपट्टी करणाऱ्या वैदिकांच्या डोळ्यांत झणझणीत अंजन घातले. तसेच वर्ण, जाती, वंश

यांचा अहंकार ठेचून काढून आध्यात्मिक समता प्रस्थापिली व समाज एकसंध केला. संतांच्या या एकजुटीच्या कामगिरीमुळेच पुढे छत्रपती शिवाजीमहाराजांचे धर्मस्थापनेचे काम सुकर झाले.

या परिणामावरून त्यांच्या प्रेरणांकडे जावयास हरकत नाही. संतांचे लक्ष विशेषतः ऐहिकापेक्षा परलोकाकडे होते, म्हणजे त्यांना मोक्षधर्म सांगावयाचा होता. वर सांगितलेले समाज-संघटनेचे काम हे त्यांच्या ध्येयाचे आनुषंगिक फल आहे. कारण प्राचीन संत आजच्याप्रमाणे राजकीय, सामाजिक असे भेद करीत नसत. एका धर्मात सर्व काही सामावत असे. संतांच्या इतर प्रेरणा म्हणजे भक्तीने किंवा ज्ञानाने ईश्वराची किंवा परब्रह्माची प्राप्ती करून घेणे. इतर जड-जीवांचा उद्धार करणे. स्वधर्म आणि स्वभाषा यांची सेवा करणे. सर्वत्र आध्यात्मिक समता स्थापणे. नश्वर, क्षणभंगुर व दुःखमय संसाराचा त्याग करून अंगी वैराग्य बाणवून घेणे, गुरु व संत यांचा आश्रय करणे, थोडक्यात बोलावयाचे तर वैकुंठ प्राप्त करून घेणे किंवा त्याहीपेक्षा जास्त म्हणजे परब्रह्मरूप होणे.

प्राचीन मराठी संतकाव्याचे स्थूलस्वरूप याप्रमाणे दाखविल्यानंतर आता कथाकाव्य किंवा आख्यानकाव्य याकडे वळू आणि सर्वसामान्य कथाकाव्य वा आख्यानकाव्य आणि पंडिती काव्य यांच्यामध्ये असलेला भेद पाहू म्हणजे पंडिती काव्याची लक्षणे आपणांस समजतील. ती अधिक स्पष्ट होण्याच्या दृष्टीने संतकाव्य आणि पंडिती काव्य यांच्यामधील तफावतही आपण नंतर निरखून पाहू.

महाराष्ट्रात तरी प्रथम संतकाव्य व नंतर कथाकाव्य असा क्रम दृष्टीस पडतो. महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधर यांच्या अध्यात्मपर शिकवणीतून महानुभाव पंथाचे कथाकाव्य जन्माला आले. निर्गुण परब्रह्माच्या बुद्धिगम्य वर्णनापेक्षा त्या परब्रह्माचे जें सगुण रूप (रामकृष्ण वगैरे) त्यांच्या कथा या भावनागम्य असतात; म्हणून त्या बहुजन समाजाला आवडतात. महानुभाव पंथात " महदंबेचे धवळे " हे कृष्णकथापर काव्य प्रथम निर्माण झाले व त्याच्या पाठोपाठ दामोदरपंडिताचे 'वच्छाहरण' हे आख्यानकाव्य प्रगट झाले. वैदिक पंथातही हीच गोष्ट झाली. मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर यांच्या आध्यात्मिक रचनेनंतरच महाभारत, रामायण, भागवत व इतर पुराणे यांतील कथाकाव्य निर्माण झाले. या आख्यानपर काव्याचा तपशील पुढील प्रकरणांत दिला जाईलच. परंतु विष्णुदास नामा, नामा पाठक इत्यादी व्यास-भारतांतील

व जैमिनी-भारतातील कथा सांगणारे आणि रसाळ रामायण, भावार्थ रामायण इत्यादी रामायण-रचना करणारे किंवा श्रीधरासारखे रामायण-भारतावर रचना करणारे हे सगळे आख्यानकवी होत.

आख्यानकाव्य हे संतकाव्य व पंडिती काव्य यांच्या मधला दुवा आहे. आख्यानकवी आपल्या साध्याभोळ्या मराठी श्रोत्यांना सोप्या भाषेतून रामायण, महाभारतातील कथा समजावून सांगतात. आख्यानकवींना संस्कृत कथा साध्या व सोप्या मराठीत मराठीच्या सर्वसामान्य वाचकांना समजून द्यावयाच्या होत्या व त्याद्वारे त्यांना धर्मप्रवण करावयाचे होते. त्यांच्यातील नीति वाढवावयाची होती व व्यवहार शिवाववयाचा होता. त्यांना पंडित कवीप्रमाणे आपले भाषाप्रभुत्व मिरवावयाचे नव्हते. वृत्तरचनेची करामत करून व अवघड रचना करून श्रोत्यांना दिपवावयाचे नव्हते. आपल्या पांडित्याने त्यांस चकित करावयाचे नव्हते. म्हणून त्यांनी साध्या ओव्यांतून कथा सांगितल्या. सैलसर अध्याय हेच विभाग कल्पिले व तंत्रविषयक बंधन पाळले नाही. आख्यानकवींना शब्दशास्त्रज्ञान व पांडित्य नको होते सात्त्विक मनोरंजन त्यांना पाहिजे होते. काव्यातील कलाकुसरही नेका होती.

आपल्या काळच्या या परिस्थितीचे वर्णन एकनाथांनी आपल्या भावार्थ रामायणात (बालकांड–१४–१८१ ते १८४ मध्ये) पुढीलप्रमाणे केले आहे—

कवित्व करिती धीटपाठ । मेळवती कर्मकचाट ।
तेवी कवित्वाची कटकट । श्रोते वीट मानिती ॥
जे कवित्वीं शब्दचातुर्य शोभा । ते शाब्दिकासी अतिवल्लभा ।
जे कथा परमार्थ-ज्ञान-गाभा । ते कथा जगदंबा जग निववी ॥
ज्ञानी निवती परमार्थबोधें । पंडित निवती पदबंधें ।
लोक निवती कथाविनोदें । ग्रंथसंबंधी जग निवें ॥
मुख्यत्वें ग्रंथीचें राखावें प्रेम । प्रतिपदीं प्रतिपादावें परब्रह्म ।
हाचि कवित्वाचा कवित्वधर्म । श्रोते सप्रेम होती सुखी ॥

म्हणून एकनाथांनी आपले भावार्थ रामायण व 'रुक्मिणी-स्वयंवर' यांमध्ये नुसती कथा न सांगता रूपकाच्या साहाय्याने त्या कथेतून अध्यात्मच काढून दाखविले आहे.

श्रीधरानेही 'रामविजया' त अध्याय १, १८९ ते १९१ या ओव्यांमध्ये सर्वसामान्य मराठी श्रोता ज्याला संस्कृत कळत नाही व जो अव्युत्पन्न आहे, हाच आपल्या नजरेसमोर कसा आहे हे स्पष्ट सांगितले आहे. तो म्हणतो—

अबळां न कळे संस्कृत वाणी। जैसे आडांतील निर्मळ पाणी।
परी दोर पात्रा वांचोनी। अशक्त जना केवि निघे ?॥
तो तडागाशी येतां त्वरें। तात्काळेंचि तृषा हरे।
भोळे जन तारावया ईश्वरें। प्राकृत ग्रंथ निर्मिले॥
मुख्य संस्कृत पाहावें। परी तें अबळां नेणवे।
महागज कैसा बांधवे। कमळतंतु घेऊनि॥

श्रीधराने आपल्या श्रोत्यांस 'श्रवण करोत पंडितचतुर' वगैरे काही ठिकाणी म्हटले आहे. ते केवळ गौरवार्थ होय. ते जर खरोखरच ज्ञाते पंडित असते, तर त्यांना प्राकृतात कथा का सांगावी लागली असती ?

भागवताच्या दशमस्कंधावर आपली 'हरिवरदा' टीका लिहिणारे कृष्णदयार्णव यांनी देखील जे अव्युत्पन्न म्हणजे संस्कृत न शिकलेले व अल्पशिक्षित अशा लोकांसाठीच त्यांनी टीका लिहिली आहे. ते म्हणतात—

दशमस्कंधाचें व्याख्यान। भाषाबद्ध निरूपण।
प्रेमळभक्त जे अव्युत्पन्न। त्यातें श्रवण करावया॥

(हरिवरदा, ३५-१३)

हे व असे अनेक उल्लेख यावरून असे स्पष्ट वाटते की, आख्यानकवी आपल्या रामकृष्णादिकांच्या कथा असंस्कृतज्ञ व साध्याभोळ्या श्रोत्यांसाठी सांगत होते. त्यांच्या त्या कथा सांगण्याचे स्वरूप सोपे, वेधक व कीर्तनप्रवचनासारखे होते. त्यांत बंदिस्तपणा कोठेच नव्हता. सारा घरगुती जमाना. विश्वासात घेऊन बोलणे, घरगुती दृष्टान्त देणे, असा प्रकार आख्यानकाव्यात बहुधा आढळतो. त्यात शास्त्रीय काटेकोरपणा नाही, तर्कवाद नाही व तंत्राची जाचणी नाही. अशा सैल कथापर काव्याला आख्यानकाव्य म्हणावे.

परंतु खुद्द हे कवीच आपल्या काव्याला काय म्हणत होते, ते पाहू. संस्कृताधारें लिहिलेल्या आपल्या पद्याला प्राचीन कवी कथा, चरित्र, आख्यान

व टीका असे म्हणताना आढळतात. पहिले आख्यानकवी एकनाथ आपल्या भावार्थ रामायणात (बालकांड १, २७–२८) म्हणतात—

ते जय जय जगदंबा । उदो म्हणे ग्रंथारंभा ।
श्रीरामकथेची शोभा । अतिवल्लभा मजलागी ॥

किंवा लगेच,

न्यून ते ते करीन पूर्ण । कथासंपूर्ण संपादी ॥

तसेच ' रुक्मिणी-स्वयंवरात ' एकनाथ ' चरित्र ' हा शब्द वापरतात.

विशेष हे कृष्ण चरित्र । तुझेनि शुद्ध मुखें पवित्र ॥ (१·६)

मुक्तेश्वर आपल्या पद्यास कथा म्हणतो—

मुक्तेश्वर जो अवधूत । माझेनि नामें मुद्रांकित ॥
कथा विस्तारी भारत । महाराष्ट्र प्रदबंधी ॥ (आदि० १–४४)

रघुनाथ पंडित आपल्या नलदमयंती आख्यानाला कथाच म्हणतात—

कथा बोलू हे मधुर सुधाधारा । होय शृंगारा करुणरसा थारा ॥

श्रीधर हा कथा आणि चरित्र असे दोन्हीही शब्द वापरतो—

आम्ही इच्छितो **श्रीरामकथाश्रवण** ॥ (रामविजय १–६५)

व लगेच पुढे ' असंभाव्य श्रीरामचरित्र ' (१–७३)

वामन पंडित आपल्या ' सं. रामायण ' अध्याय पाचमध्ये आपले काव्य म्हणजे शुकाच्या भागवतावरील **टीका** होय असे म्हणतात—

म्हणोनि जें भागवती शुकाने । लीला तुझी वर्णिली कौतुकाने ॥
टीका तिची मी क्षिति लोकवाणी । करीन येथे न सुखास वाणी ॥

(सं. रामायण ५)

कथा हे कृष्णाची सकलजगदानन्दजननी । (रुक्मिणीहरण १-८५)

विठ्ठल आपल्या काव्याला टीका म्हणतो किंवा उलथा म्हणजे भाषांतर असे संबोधतो.

टिका मूळाधारें प्रथम धरिली संस्कृत कथा ।
सभेमध्यें श्रोते परिसतु महाराष्ट्र **उलथा** ॥ (स. १-१०)

तसेच तो तिला आख्यानही संबोधतो—

'महादेव-**आख्यान** सांगे भवानी' (१-५)

मोरोपंत आर्याभारतात 'भारता'ला पांडवांचे चरित्रच म्हणतात—

हरि ज्यांचा कैवारी त्या पांडुसुतासि वंदितों भावें ॥
वाटे **चरित्र** त्यांचें आपण कांही तरावया गावें ॥

कवीने वर वापरलेल्या पर्यायांपैकी चरित्र हे वर्ण्य विषयावरून, व टीका किंवा उलथा हे मूळ संस्कृताचे विवरण किंवा भाषांतर म्हणून म्हटलेले असावे. 'कथा' शब्द हा प्राधान्येकरून वापरला आहे. आख्यानही क्वचित् आहे. म्हणून यांस कथा-काव्य म्हणणे रास्त होईल. पण अलीकडील टीकाकारांनी "आख्यानकाव्य" हा शब्द रूढ केल्यामुळे मीही त्यास 'आख्यानकाव्य' म्हणतो व असे काव्य करणाऱ्यास 'आख्यानकवी' म्हणतो. असे आख्यान-कवी विष्णुदास नामा, नामा पाठक, एकनाथ, श्रीधर, बहिरापिसा, कृष्णदयार्णव, माधवस्वामी वगैरे असंख्य आहेत.

अशा तऱ्हेचे आख्यानकाव्य मराठीत अत्यंत विपुल आहे. सबंध महाभारत किंवा भारतातील पर्वे यांवर आधारलेले मराठी काव्य प्रायः आख्यान-काव्याच्या स्वरूपाचे आहे. तीच गोष्ट रामायण, भागवत व इतर पुराणे यांबद्दल म्हणता येईल. अशी रचना करणारे सर्व आख्यानकवीच. पुढील 'आधार व प्रेरणा' या प्रकरणांत याचा तपशील पहावयास मिळेल. अशा तऱ्हेचे आख्यान-काव्य रूढ झाल्यानंतर दुसऱ्या काही कवींनी मराठी श्रोत्यांचा किंवा वाचकांचा एक थोडा वरचा वर्ग आपल्या मनश्चक्षूंपुढे धरला. जे थोडे विद्वान् आहेत, संस्कृतज्ञ आहेत, काव्यमर्मज्ञही आहेत व जे केवळ गोष्टीवेल्हाळ नसून ज्यांना काव्यकलेची अभिरुची आहे, पांडित्याचा बोज आहे अशा लोकांसाठी काव्य लिहिण्यात येऊ लागले. हे काव्य सबंध रामायण, महाभारत ऐकविण्याच्या हेतूने लिहिलेले नव्हते, तर त्यातील निवडक प्रसंग घेऊन ते कलाकुसरीने व पांडित्याने नटवून मांडण्याकरिता लिहिले होते.

आता श्रोत्यांचा किंवा वाचकांचा वर्ग साधाभोळा राहिला नव्हता. म्हणून ओवी छंद वापरून विवरणाच्या स्वरूपाचे काही लिहिण्याची किंवा समजून सांगण्याची आवश्यकता नव्हती. म्हणून ओवीच्या ऐवजी निरनिराळ्या वृत्तांत रचना करण्याचे काम सुरू झाले. नुसती वृत्तरचनाच नव्हे तर त्या वृत्तांत शब्दार्थालंकार आणि संस्कृताच्या तोलाची प्रौढ व डौलदार मराठी भाषाहि वापरण्यात येऊ लागली आणि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ही सर्व काव्य-रचना संस्कृत साहित्यशास्त्र, संस्कृत पंचमहाकाव्ये व हनुमन्नाटकासारखी विद्वत्ता-प्रचुर नाटके यांच्या प्रेरणेने होऊ लागली. अशा रचनेस 'विदग्ध रचना' किंवा 'पंडिती काव्य' म्हणणे युक्त होईल. विशेषतः संस्कृत महाकवी पंडित होते. त्यांनी लिहिलेल्या महाकाव्याच्या धर्तीचे काव्य म्हणून त्यास 'पंडिती काव्य' म्हणावयाचे.

मराठीत 'विदग्ध रचना' किंवा 'पंडिती काव्य' रचणाऱ्या कवीस पंडित-कवी, कलाकवी, पंतकवी, (सन्त, पन्त, आणि तन्त यांतील अनुप्रासासाठीच !) म्हणण्यात येते. वरील विशेषणे तितकीशी यथार्थ नाहीत. वर वर्णन केलेले काव्य लिहिणारे सर्वच पंडित नव्हते. सन्तकवी किंवा आख्यानकवी यातील एकनाथ किंवा कृष्णदयार्णव ते पंडितच होते, आणि नागेश कवीच्या पांडित्याबद्दल शंका आहे. मराठीत वामन व रघुनाथ यांसारखे एक-दोन पंडित सोडले तर ज्यांना यथार्थतेने पंडित म्हणता येईल असे कोणी नव्हते असे म्हटले तरी चालेल. ते व्युत्पन्न होते. व्युत्पन्न आणि पंडित यांचे रूढ अर्थ सांगतो म्हणजे हे लक्षात येईल.

समासचक्र, रूपावली, अमरकोश इत्यादी मुखोद्गत करून जो रघुवंशासारख्या महाकाव्याच्या अध्ययनास सुरवात करतो, महाकाव्यवाचन चालू झाल्यानंतर व्याकरणविषय जसजसा उत्पन्न झाला तसतशी त्याची माहिती घेतो व भाषाज्ञान वाढले की इतरही महाकाव्ये किंवा नाटके यांचे अध्ययन करू शकतो, ज्याला काव्यनाटकांतील कोणताही श्लोक व्याकरणदृष्ट्या व साहित्यशास्त्रदृष्ट्या लावता येतो अशा माणसाला व्युत्पन्न म्हणावे. अशा व्युत्पन्नांना रामायण, महाभारत व पुराणे ही सहजच लावता येत असत. पण पंडित म्हणजे व्युत्पत्ती झाल्यानंतर किंवा व्युत्पन्न झाल्यानंतर जो व्याकरण, न्याय, मीमांसा, वेदान्त इत्यादी शास्त्रांचे गुरुजींच्या नजरेखाली पाङ्क्त आणि पद्धतशीर अध्ययन करतो त्याला त्या त्या शास्त्रांतील पंडित असे म्हणतात. मग तो एक किंवा अधिक शास्त्रांतील पंडित असे.

विशेषतः त्या त्या शास्त्रातील ‘ आकर ’ ग्रंथ पढणाऱ्यांनाच पंडित म्हणत. प्राथमिक ग्रंथ व्युत्पन्नही समजावून घेऊं शकतो. पूर्वी शिक्षण याचाच अर्थ संस्कृत शिक्षण असा असे. त्यामुळे सुशिक्षित लोक व्युत्पन्न असत. आवडीखातर साहित्य किंवा वेदान्त यांतील प्रथमारंभाचे काही ग्रंथही वाचीत. भागवतही समजून घेत. कारण भागवताला वेदान्तादी शास्त्राची जरूरी लागे. म्हणूनच “ विद्यावतां भागवते परीक्षा ” अशी म्हण प्राचीन काळी पडली होती.

वरील विवेचनाच्या दृष्टीने पाहिले असता मराठीतील बहुतेक कवी व्युत्पन्न; काही जरा अधिक असे होते. वामन आणि रघुनाथ हे वगळले तर ज्यांना खऱ्या अर्थाने पंडित म्हणता येईल असे कोणी नव्हते. मोरोपंतांनी लिहून घेतलेल्या अनेक ग्रंथांची यादी पांगारकरांनी दिली आहे. पण ती बहुश्रुतता, व्युत्पन्नता, अधिक थोडे काही या सदरात मोडते, पांडित्यात नव्हे. मुक्तेश्वरासारखे काही कवी निरनिराळ्या शास्त्रांतील वादांचा उल्लेख करतात हे खरे आहे. तथापि तेवढा उल्लेख करावयास बहुश्रुतता पुरेशी होते. त्याला शास्त्राध्ययनाची जरुरी नाही. संस्कृत महाकवी खऱ्या अर्थाने पंडित होते. त्यांतील नैषधीयचरिताचा कर्ता कवी श्रीहर्ष हा तर महापंडित होता. तीच गोष्ट माघ व भारवी यांची आहे. कालिदास पंडित असला तरी आपले पांडित्य तो काव्यांत मिरवीत नाही. ‘ प्रसन्नराघवा ’चा कर्ता जयदेव, ‘ अनर्घराघवाचा ’ कर्ता मुरारी, ‘ उत्तररामचरिताचा ’ कर्ता भवभूती वगैरे नाटककार पंडितच होते. तशी गोष्ट मराठीतील कवींची नाही. ते बहुतेक व्युत्पन्न होते व थोडेसे अभ्यासू असल्यामुळे त्यांनी इतर शास्त्रांतील प्राथमिक ग्रंथ अवलोकिले होते. आकर ग्रंथाचे पाङ्क्त अध्ययन त्यांनी केल्याचा पुरावा नाही. म्हणून यथार्थतेने या लोकांना पंडित म्हणता येत नाही. यांस जर पंडित म्हणावयाचे तर एकनाथांसारख्या संतकवींपैकी ज्यांचे यांच्याइतपत अध्ययन झाले आहे, त्यांना पंडित कवी का म्हणू नये ? यांतून योग्य मार्ग दिसतो तो हा की, लेखनपद्धतीवरून काव्यास नांव द्यावे. लेखकावरून देऊ नये. काव्यपद्धतीवरून काव्यास नाव द्यावे. कवीच्या पांडित्यादी एकाद्या गुणावरून देऊ नये या नियमाची सत्यता पुढील गोष्टीवरून अधिक पटेल. वामन पंडितांनी पंडिती काव्यही लिहिले व परमार्थविवेचनपर संतकाव्यही लिहिले. रामदासांनी दासबोध लिहिला म्हणजे संतकाव्य लिहिलेव रामायणाच्या दोन कांडावर आख्यानकाव्य लिहिले. एकनाथांनी संतकाव्य लिहिले व ‘ भावार्थ रामायण ’ व

' रुक्मिणी-स्वयंवर ' हीं आख्यानपर काव्ये लिहिली. जनाबाईनी संतकाव्य लिहिले व शिवाय हरिश्चंद्राख्यान, स्थालिपाकाख्यान आणि द्रौपदीवस्त्रहरण ही आख्यान-कविता लिहिली. तसेच महानुभाव कवी भास्करभट्ट बोरीकर याने पंडिती काव्य व संतकाव्य लिहिले. अशा स्थितींत वरील कवींना संत, आख्यानकवी किंवा पंडित असे एकच नाव देता येईल काय ? म्हणून कवीच्या विशिष्ट गुणावरून त्याच्या काव्यास नांव न देता ते त्या काव्यपद्धतीवरून द्यावे हें अधिक बरें. अमुक कवीने दोन-तीन प्रकारचे काव्य लिहिले असे म्हणावे.

जुन्या मराठी काव्यात तीन काव्यपद्धती आहेत. संतकाव्य, आख्यान-काव्य व पंडिती काव्य. तसेच पंडिती काव्य लिहिणाऱ्यांना ' पंत ' म्हणतात हे अगदीच अयोग्य आहे. पंडिती काव्य लिहिणारे मोरोपंत हे एक आहेत हे खरे. पण तेवढ्यावरून सर्वांना पंत का म्हणावे ? पंत याचा अर्थ गृहस्थाश्रमी असा धरला तरी संतकाव्य लिहिणारे एकनाथ, तुकाराम, नामदेव इत्यादी गृहस्थाश्रमीच होते. फक्त नव्हते ते ज्ञानेश्वर आणि रामदास. यांमुळे पंडिती काव्यास पंतकाव्य म्हणणे किंवा त्या कवीस पंत म्हणणे अयोग्य होय. पंडित कवीस ' कलाकवी ' म्हणतात ते केवळ एका अर्थानेच खरें आहे. म्हणजे आपल्या काव्यात त्यांनी कला वापरली आहे हे सत्यच आहे. पण त्यात कलाच होती व पांडित्य नव्हते असे नाही. त्यापेक्षा मग पांडित्य, कलात्मकता, नागरपणा, चातुर्य इत्यादी अनेक अर्थ सुचविणारा ' विदग्ध ' शब्द बरा. म्हणून वामन पंडित, सामराजादी कवींस विदग्ध कवी व त्यांच्या काव्यास ' विदग्ध काव्य ' म्हणावे हे मला पसंत आहे.

पण ' पंडित कवी ' हा शब्द इतका रूढ झाला आहे की, त्याचा काही तरी अवशेष नावात शिल्लक ठेवावा म्हणून मी मराठी विदग्ध काव्यास ' पंडिती काव्य ' म्हटले आहे. खरे म्हणजे ' विदग्ध ' शब्दच अधिक बरा. म्हणून ' विदग्ध ' शब्दाची थोडी फोड करतो. ' विदग्ध ' शब्दाचा यौगिक किंवा धात्वर्थ विशेष प्रकारे भाजलेले (वि + दह्) असा आहे. मूळची कच्ची वस्तू भाजून मग ती उपयोगात आणतात. म्हणजे नैसर्गिक अन्नावर सुधारलेल्या नागर माणसाने काही विशिष्ट संस्कार करून म्हणजे शिजवून, भाजून, वाळवूनसुद्धा उपयोगिलेले सुसंस्कृत अन्न असा याचा अर्थ आहे. या मूळ धात्वर्थावरून लक्षणेने ' विदग्ध ' याचा अर्थ सुसंस्कृत, चतुर, निपुण, नागर, पंडित असा झाला.

म्हणजे निसर्गदत्त वस्तूवर मानवाने बुद्धिपूर्वक केलेल्या संस्कारांनी येणारी कोणत्याही वस्तूची अवस्था ' विदग्ध ' शब्दाने सूचित होते.

अगदी आरंभी साधेसुधे, जोमदार, स्वयंस्फूर्त असे जे काव्य झाले ते आर्षकाव्य. म्हणून रामायण-महाभारतास आर्षकाव्य म्हणतात. पण त्याच रामायण-महाभारताच्या कांही प्रसंगांवर उत्तरकालीन कालिदास, भारवी इत्यादींनी जी काव्ये रचली त्यांना विदग्धकाव्ये म्हणतात. कारण ती रचताना या उत्तर-कालीन कवींनी आपल्या काळातील पांडित्य, कला, संस्कृती, नागरपणा, अभिरुची, इ० गोष्टींचा संस्कार करून ती अधिक कलासंपन्न आणि हृद्य बनविली. संस्कृतातील ही आर्ष-विदग्धाची प्रक्रिया थोड्याफार अर्थाने मराठीतही झाली आहे. अगदी प्रथम जी आख्यानकविता झाली तिचा आर्षकाव्यासारखा उपयोग करून पण जोडीला रामायण-महाभारताचाही उपयोग करून काही कवींनी पंडिती काव्य लिहिले आहे, असेही आढळून येईल. एकनाथांच्या ' भावार्थ रामायण ' व ' रुक्मिणी-स्वयंवर ' या आख्यानांतील काही प्रसंगांचा उपयोग पुढील मुक्तेश्वर, विठ्ठल, नागेश, सामराज इत्यादी कवींनी केलेला आहे. मुक्तेश्वराने तर जनाबाईसारख्या अल्पशिक्षित कवयित्रीच्या हरिश्चंद्राख्यान, थाली-पाकाख्यान, द्रौपदीवस्त्रहरण यांचा आर्षकाव्यासारखा उपयोग करून आपली कविता रचली आहे.

नामा पाठकाच्या अश्वमेधाचा परिणाम श्रीधरावर झाला आहे. तसेच रामसुतात्मज विश्वनाथ याने लिहिलेल्या श्लोकबद्ध चंद्रहास्यकथेवर नामा पाठकाच्या ' चंद्रहास्यकथे 'चा परिणाम झाला आहे. म्हणून असे वाटते की, विठ्ठलाने आपल्या ' सीतास्वयंवरा 'त—

> कांहीं श्रीहनुमंत नाटक कथा कांही रघुवंशिंची ।
> कांहीं आदिकवि प्रमेयरचना कांहीं गिरा देशिंची ।। (स. ३–१)

अशी आपल्या पंडिती काव्याची जी सामग्री सांगितली आहे, ती प्रतीकात्मक आहे. म्हणजे बहुतेक पंडित कवींनी तत्पूर्व मराठी कवींच्या काव्याचा उपयोग, त्यांच्यातील शब्द व कल्पना, रामायण–महाभारत–भागवतादी संस्कृत कवींची काव्ये यांचा आधार घेऊन त्यात संस्कृत पंचमहाकाव्ये आणि हनुमन्नाटकासारखी काही नाटके यांचा सजावटीसाठी उपयोग केला आहे.

इतके विवेचन झाल्यानंतर पंडिती काव्याची सर्वसामान्य कल्पना स्पष्ट झाली असावी. आता पंडिती काव्य लिहिणाऱ्या विदग्ध कवीसमोर थोडासा जाणता, सुशिक्षित, काव्यमर्मज्ञ व व्युत्पन्न वर्ग होता हे जे अनुमान केले आहे, त्याला काही कवींच्या काव्यांतील पुरावे देतो. नागेश आपल्या ‘ सीता-स्वयंवरा ’त म्हणतो—

नागेशे रचिलें स्वयंवर भलें विद्वज्जना मानलें ॥ (सी. स्व. ४–१४)

विठ्ठलही आपल्या ‘ सीता-स्वयंवरा ’त म्हणतो—

सर्ग द्वितीय रघुराजचरित्र वर्णी । व्युत्पन्न विठ्ठल म्हणे परिसोत कर्णी ॥

(सी. स्व. २–५८)

तसेच रुक्मिणी-स्वयंवर, १–६१ मध्ये तो म्हणतो—

श्लोकाची रसवृत्तिशुद्ध रचना वित्पन्न ते जाणती ॥

स. २–३१ मध्ये तो म्हणतो—

तेथें **पंडित** चित्त देऊ कमळीं भृंगे जशी आदरें ॥

शिवाय विठ्ठलाने आपल्या काव्यात भिन्नभिन्न वृत्तांत रचना करून त्या वृत्तांची नावे श्लोकात आणली आहेत. ही गोष्ट संस्कृतज्ञ व व्युत्पन्न लोक वाचक असल्याशिवाय निरर्थक व अशक्य आहेत. शिवाय विठ्ठलाचे ‘ विद्वज्जीवन ’ या नावाचे काव्य आहे. या काव्यात ७ सर्ग असून ३५३ श्लोक आहे. या काव्यास विद्वज्जीवन हे नाव देण्याचे कारण याच्या पठनाने विद्वानांस आनंद होईल अशी त्याची रचना आहे. शिवाय याने आपल्या काव्यात वापरलेले विविध बंध संस्कृतज्ञाशिवाय दुसऱ्यास रुचणार नाहीत. यावरून आख्यानकाव्याच्या श्रोत्यांपेक्षा पंडिती काव्याचा वाचकवर्ग अधिक व्युत्पन्न व रसिक होता, हे सिद्ध होते.

आणखी एक प्रमाण सापडते. मराठी काव्याच्या आरंभापासून लेखक व वाचक यांच्यामध्ये वक्त्या–श्रोत्याचे नाते असते, असा संकेत गृहीत धरला आहे. काही शीघ्र कवींनी खरोखरच श्रोत्यांपुढे ताजे कवित्व करून त्यांना ऐकविलेही असेल. पण हे नेहमी शक्य नाही. काव्य प्रथम लिहून मग ते श्रोत्यांपुढे वाचून

दाखविलेले असणे अधिक शक्य आहे. पुढे काव्य वाचीतही असतील. पण वक्त्या–श्रोत्यांचा संबंध कायम राहिला आहे. तो पहिल्याने विठ्ठलाने मोडला आहे. त्यावरून तत्कालीन पंडिती काव्य हस्तलिखितावरून वाचक आपापल्या घरी वाचीत असावेत असे सिद्ध होते. रुक्मिणीस्वयंवर, स. ३–४१ मध्ये विठ्ठल स्पष्टच म्हणतो—

प्रार्थी विठ्ठलदास सर्ग तिसरा विद्वज्जनी वाचिजे ॥

तसेच स. ७ उपसंहार १ मध्ये तो म्हणतो—

श्रीमद्रुक्मिणीचें स्वयंवर निकें । संपूर्ण हें वाचिजे ॥

मोरोपंतांच्या डोळ्यांसमोर निवडक रसज्ञ वाचक किंवा श्रोते असावे असे दिसते. ते आपल्या कुशलवोपाख्यानाच्या शेवटी आपले काव्य रसज्ञमुख्यांनीच ऐकावे असे स्पष्टच सांगतात. अध्याय १–१७ मध्ये म्हटले आहे—

हा पहिला अध्याय श्रवण करावा रसज्ञमुख्यांनीं ॥

प्रत्येक अध्यायाच्या आरंभी अशीच विनंती आहे. रसज्ञमुख्यांनी याचा अर्थ काव्यशास्त्र पढलेले, चतुर आणि मार्मिक श्रोते. तसेच आपल्या मंत्ररामायणाच्या उपसंहारात मोरोपंत म्हणतात—

जसे होती देव प्रमुदित शचीनायकवनीं ।
तसे सारज्ञाते बुधजन मयूरेशकवनीं ॥

येथे 'सारज्ञाते बुधजन' हा शब्द विशिष्ट वर्गाचे रसज्ञ आणि मार्मिक श्रोते याचा वाचक आहे, केवळ गौरवार्थ नाही हे स्पष्ट होईल असे वाटते.

वरील सर्व विवेचनावरून आख्यानकाव्य व पंडिती काव्य यांतील फरक पुढीलप्रमाणे स्पष्ट होईल. आख्यानकाव्यात कवींना रामायण-महाभारतातील संस्कृत कथा, सोप्या व साध्या मराठीत, ओवीसारख्या सोप्या छंदात, मराठीच्या सर्वसामान्य वाचकांना समजून द्यावयाच्या होत्या व त्याद्वारे त्यांना रंजनाबरोबर परमार्थप्रवणही करावयाचे होते, तर पंडिती काव्य लिहिणाऱ्या विदग्ध कवींना त्याच कथा संस्कृतसदृश कलामंडित व प्रौढ मराठीत विविध वृत्तांमधून, संस्कृत पंचमहाकाव्यांच्या कलाकुसरीने नटवून मराठीच्या विशिष्ट संस्कृतप्रेमी वाचकांच्या काव्यानंदासाठी निवेदावयाच्या होत्या व मराठीतही संस्कृतसारखी

श्रीमंती आहे असे त्यांचे मत करून घ्यावयाचे होते व त्यांची मान्यता मराठीस मिळवावयाची होती.

यावरून पंडिती काव्याबद्दल पुढील एक प्रमुख कल्पना स्पष्टपणे मांडतो. रामायण, महाभारत आणि काही पुराणे या साध्या कथानकप्रधान आर्ष-सामग्रीच्या आधारे पुढील युगातील कालिदासादी संस्कृत महाकवींनी आणि नाटककारांनी आपापल्या काळची संस्कृती, कलात्मकता व पांडित्य यांच्या सजावटीने जी कलासुंदर नवी काव्यरचना केली, तिला विदग्धसाहित्य असे म्हणतात. यालाच पाश्चात्त्य पंडित ' अभिजात संस्कृत वाङ्मय (Classical Sanskrit Literature) असे संबोधतात. याच अभिजात संस्कृतसाहित्यरचनेचे प्राचीन मराठीत महानुभाव कवींपासून मोरोपंतांपर्यंत पुनरुज्जीवन झाले. या पुनरुज्जीवित विदग्ध मराठी काव्याला ' पंडिती काव्य ' असे मी म्हटले आहे व असे काव्य लिहिणाऱ्या कवीस ' पंडित कवी ' असे सर्वसामान्य संबोधण्यात येते.

पण ते नाव मला पसंत नाही. कारण तसे काव्य लिहिणारे फारच थोडे पंडित होते. नागेश, मोरेश्वर, अनंत कवी इत्यादी अनेक सटरफटर साधी मंडळी व्युत्पन्न होती. ती फक्त पंडिती वळणाचे श्लोकबद्ध काव्य लिहीत एवढेच काय ते. ' पंडिती काव्य ' हा शब्द वापरतांना मला संस्कृत महाकवींचे आणि नाटककारांचे पांडित्य अभिप्रेत आहे. अर्थात् पांडित्य हा काही संस्कृत कवींचा एकच मुख्य गुण नव्हे. कलात्मकता हा मुख्य गुण व त्याच तोडीचा पांडित्य हा गुण. या दोन गुणांपैकी कोणता तरी एक घ्यावयाचा. तो पांडित्य हाच मी घेतला. शिवाय ' पंडिती काव्य ' या शब्दप्रयोगाने मराठीत ज्यांना पंडित म्हणतात त्यांचे काव्य असा होतो व मराठीतील रूढी अनायासाने राखली जाते, म्हणून मी ' पंडिती काव्य ' असें अभिधान यास दिले आहे.

या पंडिती काव्याची सर्व वैशिष्ट्ये मूळ संस्कृताच्या आधारे पूर्णपणे विशद करणे हे प्रस्तुत ग्रंथाचे उद्दिष्ट आहे. म्हणजे या वाङ्मयनिर्मितीच्या मागील प्रेरणा, तिचे आधार, तिचे वाचक, तिची कलात्मक सजावट, मराठीला आलेले प्रौढ व डौलदार रूप, तिच्यातील आदर्शवाद, कल्पनापद्धती, संकेत, व्याकरण-विशेष, न्याय, शब्दार्थालंकार, वृत्ते, बंध इत्यादी सर्वांचें विवेचन करावयाचे आहे. या सर्व बाबी पंडिती काव्यात कशा आल्या आहेत, याचे साकल्याने दर्शन एके

जागी कुणी घडविले नाही. म्हणून हा एकच स्वतंत्र विषय विवेचनास घेऊन तो मी या ग्रंथात विशद केला आहे.

संतकवींनी परमार्थपर काव्याबद्दल ज्या कल्पना मांडल्या त्यांचे परिपालन विदग्ध कवींनी केलेले नाही. उलट संतकवींना जे नको होते ते भगवद्भक्तीच्या आवरणाखाली या कवींनी आणले. ही गोष्ट तपाशिलाने मी पुढे मांडणारच आहे. तत्पूर्वी एवढेच सांगतो की, ज्या काव्यप्रवृत्ती व भाषेची जाणिवेने केलेली घडण संतकवींनी दोहो हातांनी मागे सारल्या, त्या सर्व प्रवृत्ती पंडिती काव्यात उफाळून आलेल्या दिसतात. काव्यशास्त्र, भाषाशास्त्र इत्यादींचे संतकवींना वावडे होते. परंतु विदग्ध कवींना अगदी महानुभावापासून व्याकरण, वृत्ते, साहित्यशास्त्रावरील रसमंजिरीसारखे ग्रंथ निर्माण केले आहेत. विठ्ठलाने रसमंजिरीचे भाषांतर केले. निरंजन माधवाची 'वृत्तमुक्तावली' व 'वृत्तावतंस' हे छंदःशास्त्रविषयक ग्रंथ आहेत. शिवाय निरंजन माधवाने 'सुभद्राचंपू' नावाचे गद्यपद्यमय चंपूकाव्य निर्माण केले आहे. तंजावरकडील रामकवी याने १८ व्या शतकात 'भाषाप्रकाश' नांवाचा मराठीचा कोश अनुष्टुभ् छंदात रचला आहे. तो डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी १९६२ त प्रसिद्ध केला आहे. माधव स्वामींनी 'प्रबोधचंद्रोदय' नाटककथा लिहिली आहे. अशीच एक 'मुद्राराक्षस नाटककथा' ही उपलब्ध आहे.

आख्यानकाव्यात रामायण–भारत–भागवतासारख्या ग्रंथांतील संपूर्ण कथा अध्यायांत विभागलेली असे व ती ओवी छंदात असे. त्याला स्वतंत्र काव्यप्रकार नाही. आख्यानकविता हाच तो वाङ्मयप्रकार, पण पंडिती काव्यात तसे नाही. त्यात महाकाव्य, खंडकाव्य, लघुकाव्य, चंपू, स्तोत्रे, सुभाषिते आणि नाटककथा इतके वाङ्मयप्रकार आहेत. सामराजाचे 'रुक्मिणीहरण' हे महाकाव्य, रघुनाथ पंडिताचे 'नलदमयंती' हे खंडकाव्य, रघुनाथ पंडिताचेच 'गजेंद्रमोक्ष' हे लघुकाव्य, निरंजन माधवाचा 'सुभद्राचंपू', निरंजन माधव व मोरोपंत यांची स्तोत्रे, निरंजन माधवाची 'यतिनृपतिसंवाद' आणि कुण्या एका वामनाने अनुवादित केलेली भर्तृहरीची सुभाषिते व गंगालहरी इत्यादी स्तोत्रे इतके वाङ्मयप्रकार पंडिती काव्यात आहेत.

साधारणतः पुढील कवींना विदग्ध कवी किंवा पंडित कवी म्हणण्यास हरकत नाही. महानुभावापैकी नरेंद्र, भास्कर, मुक्तेश्वर, वामन पंडित, रघुनाथ

पंडित, सामराज, नागेश, विठ्ठल, आनंदतनय, अनंतकवी, निरंजन माधव व मोरोपंत हे त्यांतल्या त्यात प्रमुख पंडित कवी असून त्यांची काव्ये अभ्यासिली जातात. याशिवाय ओकांचा ‘ काव्यसंग्रह १४ ’ यामध्ये काही किरकोळ पंडिती काव्ये आढळतात. पांडुरंग कवीकृत ‘ द्रौपदीस्वयंवराख्यान, कचेश्वर-कृत ‘ गजेंद्रमोक्ष ’, सामराज वामनकृत ‘ सुदामचरित्र ’. एकंदरीत तीन वामन मानतात त्यांपैकी सामराज वामन एक. रामात्मजकृत ‘ कृष्णदान ’ कथा, मोरेश्वरकृत ‘ चंद्रावळी चरित्र ’, किंकर कविकृत ‘ सुदामचरित्र ’ इत्यादी.

पंचमहाकाव्याची पद्धती अनुसरली असणे हे पंडिती काव्याचे पहिले लक्षण. अर्थात् त्यात वृत्तरचना, अलंकार, आदर्शवाद, विशिष्ट कल्पनापद्धती इत्यादी सर्व आलेच. पण हे सर्वच विशेष एका काव्यात आढळतात असे नाही. उदा० नरेंद्र व भास्करभट्ट बोरीकर यांच्या अनुक्रमे ‘ रुक्मिणी-स्वयंवर ’ व ‘ शिशुपालवध ’ या काव्यांत वृत्ते नाहीत. ती काव्ये ओव्यांतच लिहिलेली आहेत. काव्याची सर्गांत विभागणी नाही, धावत्या ओव्याच आहेत. तरीही त्या दोन्ही काव्यांना ‘ महाकाव्ये ’ म्हणावयास पाहिजे हे पुढे स्पष्ट केलेच आहे. संस्कृत पंडित कवींच्या मानाने मराठी विदग्ध कवी जसे पांडित्यात कमी, तसे इतर बाबतींतही कमीच आहेत. त्यामुळे संस्कृत काव्यांची तंत्रबद्धता, वृत्तांची अव्यंगता, भाषेची शुद्धता यांची त्यांच्याकडून अपेक्षा करून चालावयाचे नाही. म्हणून सामान्यतः डौलदार वृत्तात सुबकपणे, एखादी पौराणिक कथा सांगितली असली तर तिला ‘ पंडिती काव्य ’ म्हणावयास सामान्यतः हरकत नसावी.

पंडिती काव्याचा आणखी एक विशेष सांगावयाचा राहिला. पंडिती काव्य बहुंशी रामायण, महाभारत, भागवत यांवर आधारलेले आहे. त्यातील नायक राम-कृष्ण, पांडव व इतर पौराणिक राजे आहेत. म्हणजे एका अर्थाने हे सर्व नायक अलौकिक आहेत. त्यांची चरित्रे पवित्र व धर्म्य समजली जातात. त्यामुळे ती धर्माचरणास व अध्यात्मास बावडी नाहीत असे मानण्यात येते. देवादिकांच्या कथाव्यतिरिक्त सामान्य नराची स्तुती करावयाची नाही हे राम-दासांनी सांगितले आहेच. वामन पंडितानीहि—‘ हरिविण अलवण कविता ’, म्हणजे ज्यात परमेश्वराचे गुण-संकीर्तन नाही, ती कविता बेचव असते, त्याज्य असते असे म्हटले आहे. असे असले तरी पुढील काही पंडित कवींनी लौकिक विषयांवर स्वतंत्र अशी काव्ये केली आहेत. विठ्ठल कवीने ‘ बिल्हणचरित्र ’

काव्य लिहिले आहे. हे सर्व काव्य वसंततिलका या गोड वृत्तात आहे. कवी बिल्हण व त्याची शिष्या चंद्रकला किंवा शशिकला यांचे प्रेमप्रकरण हा या लौकिक काव्याचा विशेष आहे. पुढील काही लौकिक काव्याचा उल्लेख करतो. जगन्नाथ कविकृत 'शशिसेना काव्य', जीवनकविकृत 'अनुभवलहरी', लोलिंबराजकृत 'रत्नकलाचरित्र' व 'वैद्यजीवन', शिवरामकृत 'पतिविरह', अनामककविकृत 'सावकाराख्यान' आणि मध्वमुनीकविकृत 'धनेश्वरचरित्र' आणि 'घोळ राजाची कथा', रघुनाथ गणेश कोशे यांचे 'पंतप्रधानकाव्य.'

पंडिती काव्याचा आणखी एक लहानसा विशेष म्हणजे त्यात ललित गद्य आहे. रघुनाथ पंडित व त्यांचे व्याही आनंदतनय आरणीकर या दोघांनी आपल्या पंडिती काव्यात 'चूर्णिका'मध्ये सयमक, सानुप्रास व समासप्रचुर मराठी गद्य वापरलेले आहे. तीच गोष्ट निरंजन माधवाने आपल्या 'सुभद्राचंपू'त केली आहे. या 'चूर्णिका' म्हणजे बाण, सबंधू व दण्डी यांच्या गद्य-कथानातील काव्यमय गद्याचे मराठीतील पुनरुज्जीवन आहे.

अमृतराय व त्याचे शिष्य माधव व शंकर यांचे कटाव हाही एक ललित-गद्याचा उत्तम नमुना असून, त्यात यमकानुप्रासाची मौज असते. तालात द्रुत-गतीने म्हणावयाचा हा कटाव म्हणजे कीर्तनाचे भूषणच होय. अमृतरायाच्या कटावाचा थोडा नमुना असा—'म्लान वदन अति अस्वस्थ होउनि, सलज्ज-मतिनें जवळ जाउनी, गृहात असुच्या नसे कामिनी, चैन पडेना दिवस यामिनी.'

पंडिती काव्याची कल्पना आता बरीच स्पष्ट झाली असल्याने त्यात आणि संतकाव्यात काय तफावत आहे ते पाहू. म्हणजे पंडिती काव्याचे वैशिष्ट्य नीटपणे ध्यानात येईल. ज्या क्रमाने पंडिती काव्याची लक्षणे सांगितली, त्याच क्रमाने त्याहून भिन्न असणारी पंडिती काव्याची लक्षणे खाली सांगतो.

आर्षमहाकाव्ये रामायण आणि महाभारत यांतील राजे राम, कृष्ण आणि पांडव व भागवतादी पुराणातील श्रीकृष्णादी यादवराजे आणि इतर पौराणिक राजे आणि राण्या यांची चरित्रे हा पंडिती काव्याचा विषय आहे. या कथांचा आधार रामायण, महाभारत व इतर पुराणे. सुरसकथा सांगणे हा पंडिती काव्याचा मुख्य उद्देश असला तरी अप्रत्यक्षपणे त्या कथांतून भक्ती, ज्ञान, वैराग्य ही ध्येये ध्वन्यर्थाने सूचित करणे हे पंडिती काव्याचे दुय्यम

प्रयोजन आहे. पण रसोत्कर्ष आणि काव्यानंदाचा आनंद देणे-घेणे हा त्याचा मुख्य उद्देश आहे आणि तो साधण्यासाठी पंडित कवींनी संस्कृत अभिजात साहित्याचे अनुकरण केले आहे. प्रौढ आणि अलंकारिक भाषा वापरली आहे. म्हणून पंडिती काव्य संस्कृत साहित्यशास्त्र आणि अभिजात संस्कृतसाहित्य यांची शाखा आहे. केतकरांनी संतकाव्याला ती संस्कृत अध्यात्मशास्त्राची शाखा आहे, असे ठसठशीतपणे म्हटले आहे. पण पंडिती काव्याबद्दल एखादे ठसठशीत विधान केले नाही, ते मी केले आहे.

मराठी पंडिती काव्य हे अभिजात संस्कृत साहित्याचे मराठीतील पुनरुज्जीवन होय. संतकाव्याप्रमाणे पंडिती काव्य प्रायः संप्रदायनिष्ठ नाही. प्रायः म्हणण्याचे कारण महानुभावकवी नरेंद्र आणि भास्करभट्ट यांच्या पंडिती काव्यात महानुभाव संप्रदायाच्या काही खुणा आढळतात. रामदासी संप्रदायातील काही कवींनी सीतास्वयंवरे लिहिली असण्याचा संभव आहे. पण मुक्तेश्वर, वामनपंडित, रघुनाथ पंडित, नागेश, विठ्ठल, मोरोपंत वगैरे पंडितकवी संप्रदाय-निरपेक्ष लिहितात. पंडिती काव्यात संतकाव्याप्रमाणे स्त्रिया नाहीत. मूळ संस्कृत पंचमहाकाव्ये आणि नाटके लिहिणाऱ्या कवींमध्ये स्त्रिया अजिबात नव्हत्या. पंडिती काव्याच्या काळात महाराष्ट्रात स्त्रियांना पांडित्य लाभलेले नव्हते. महदंबा, वेणाबाई इत्यादी स्त्रियांनी स्वयंवरवर्णनात्मक आख्यानकाव्य लिहिले आहे.

निदान संत-कवींपैकी पाच प्रमुख कवी स्वतः साक्षात्कारी आणि मुक्त होते. म्हणून त्यांनी जड-जीवांच्या उद्धारासाठी काव्य लिहिले. ‘तुका म्हणे आतां उरलों उपकारापुरता’ अशी त्यांची धारणा होती. संत-कवींनी बहुजनसमाजासाठी सोपे, अभंगवृत्तात लिहिले. काही कथा वर्णन केल्या त्या देखील दरिद्री संतांच्याच. म्हणजे ते काव्य असामान्यांनी व काही सामान्यांनीही सामान्याकरिता लिहिलेले काव्य होते. याउलट वामन पंडित आणि निरंजन माधव हे दोन अनुगृहीत कवी सोडल्यास बाकीचे सगळे मुमुक्षु होते. ते सदाचारसंपन्न होते. म्हणून त्यांनी आपले काव्य स्वतः तरण्यासाठी, आपली वाणी पवित्र करण्यास व जमल्यास इतरांनी तरून जावे यासाठी लिहिले होते. त्यांनी रामकृष्णादी राजांच्या कथा उच्च वर्गांच्या सुजाण, रसिक, पंडित श्रोत्यांना डौलदार भाषेत व वृत्तांत सांगितल्या. यात बहुजनाशी संपर्क नव्हता.

संत-कवींना पांडित्य व अहंकार नको आहे. पण पंडित-कवी पांडित्याचे पुरस्कर्ते आहेत व त्यांना पांडित्याचा अहंकार नसला तरी त्यांना पांडित्याची जाणीव आहे. त्यांनी जाणिवेने शास्त्राभ्यास करून व व्यासंग ठेवून कविता निर्माण केली. संतकाव्यात फक्त भक्ती, शांत आणि बीभत्स हे रस आलेले आहेत, तर पंडिती काव्यात सर्व नऊच्या नऊ रस आलेले आहेत. त्यांत शृंगारही प्राधान्याने आलेला आहे. पंडिती काव्य, अल्पप्रमाणात का होईना, लौकिक विषयांवरही आहे. भक्ति-ज्ञान-वैराग्याचा परिपोष करणे असा आपला उद्देश हे वरवर जरी सांगत असले तरी त्यांना काव्यनिर्मितीची प्रेरणा आहे व संसारातील सर्व रस परिपुष्ट करण्याची लालसा आहे. त्यांना अध्यात्मापेक्षा कवित्व व आत्माविष्कार ही अधिक मोलाची वाटतात.

संतकवींनी आपल्या खास अध्यात्मपर काव्याचे एक साहित्यशास्त्र आखून घेतले होते व ते रूढ संस्कृतसाहित्यशास्त्रास बव्हंशी विरोधी होते. पण पंडितकवींनी काव्याचे गाडे पुन्हा संस्कृतावर नेले व संस्कृतातील सर्व थाट उडवून दिला. पंडिती काव्यात समाजमनस्कता आढळत नाही. त्यांनी वैदिक परंपरा, चातुर्वर्ण्य आणि इतर प्राचीन व्यवस्था अबाधित राखली आहे. आपल्या काळातील विषमतेवर त्यांनी काहीच लिहिले नाही. अर्थात् ते धर्म, नीती, सदाचार यांचे निश्चित पुरस्कर्ते होते. संतकवींप्रमाणेच पंडितकवींना मराठी भाषा मात्र अत्यंत प्रिय होती. म्हणून संतकवींप्रपाणे त्यांनीही मराठीचा कैपक्ष घेतला.

संतकाव्य हे जसे संस्कृत अध्यात्मशास्त्राचे भाषांतर नव्हे, तसे पंडिती काव्य हेही संस्कृत ग्रंथांचे भाषांतर नाही. जुन्या कथा नव्याने सांगताना पंडित-कवींनी स्वकालीन परिस्थितीचे प्रतिबिंब त्यांत पाडले आहे व अप्रत्यक्षपणे स्वकालीनांना मार्गदर्शन केलेले आहे. संतवाङ्मयात ज्याप्रमाणे स्वच्छंदवाद व वास्तववाद यांचा आढळ होतो, म्हणजे त्या दोहोंतील काही लक्षणे दिसतात असे सांगितले, त्याचप्रमाणे पंडिती काव्यात अभिजातवाद (Classicism) प्रामुख्याने आढळतो.

युरोपीय अभिजातवादाचे पुढीलप्रमाणे लक्षण दिलेले आढळते. " प्राचीन ग्रीसमधील व प्राचीन रोममधील वरिष्ठ वर्गातल्या धनसंपन्न, खानदानी, अभिजनवंत लोकांनी पुरस्कारिलेले आणि खास वरच्या वर्गासाठीच असलेले साहित्य. " आमचे रामायण, महाभारत, भागवत यांची व इतर पुराणांची

तीच स्थिती आहे. त्यांत राजे लोकांचेच जीवन चित्रित केलेले आहे. त्याचप्रमाणे विक्रमादित्य, गुप्त, जयचंद, कांचीचे पल्लव राजे इत्यादी राजवटींतून तयार झालेली महाकाव्येही अभिजात होती. तिच्या अनुकरणाने मराठीतही तोच अभिजातवाद आला. अभिजात संस्कृतात संस्कृत साहित्यकलेने चिरस्थायी स्वरूप प्राप्त करून घेतले होते. त्यांत कलाशास्त्राची सर्वमान्य, शाश्वत तत्त्वे अन्तर्भूत झाली होती. त्याला एक प्रकारचा साचेबंदपणा, प्रमाणबद्धता, सांकेतिकता, नियमबद्धता प्राप्त झाली होती. त्यांत परंपरागत नियमांविषयी व संकेतांविषयी आत्यंतिक आदरभाव होता. सगळे काही ठरून गेल्यासारखे होते. वृत्ते, अलंकार हेही ठरलेलेच होते. व्यक्तींची, प्रसंगांची आणि वस्तूंची वर्णने आदर्शवादी होती. म्हणजे त्यामध्ये काल्पनिक पूर्णता आणली जात असे. स्त्री-पुरुषांचे रूपसौंदर्य, वने–उपवने, भोजने, वस्त्रे–भूषणे तात्पर्यार्थ कोणताही वर्ण्य विषय घ्या. तेथें वास्तवता आढळायची नाही. तेथे काल्पनिक पूर्णता किंवा आदर्शवाद असावयाचा.

संतकाव्यात ज्यांचे संसार उद्ध्वस्त झाले आहेत अशा संतांची वर्णने आहेत. पण पंडिती काव्यात राजे लोकांच्या वैभवाचे आणि समृद्धीचे वर्णन आहे. रामकृष्णादींच्या चरित्राचे वर्णन करून अप्रत्यक्षपणे पराक्रमाला स्फूर्ती देणे हे पंडिती काव्याचे आनुषंगिक फळ असू शकेल. पण त्यांनी जाणिवेने संतकवीं-प्रमाणे या बाबतीत प्रयत्न केला नाही. संत हे मोक्षमार्गी असले तरी त्यांनी समाजात स्वधर्माची आस्था वाढविली व टिकविली. हे श्रेय त्यांना दिलेच पाहिजे. संत निवृत्तिमार्गी होते तर पंडितकवी प्रवृत्तिमार्गी. संतकवींनी कोणाही धनिकाचा आश्रय न घेता दरिद्री राहून जड जीवांच्या उद्धारासाठी स्वयंस्फूर्त काव्य केले. पण सर्वच पंडितकवींचे तसे नाही. त्यांपैकी काहींना राजांचा आणि धनिकांचा आश्रय होता. ' रुक्मिणीस्वयंवर ' रचनाकाली नरेंद्र हा देवगिरीच्या रामदेवराव जाधवांचा आश्रित होता व आपले ' रुक्मिणीस्वयंवर ' हे काव्य त्याने तेथेच रचले. रघुनाथ पंडिताने तंजावर प्रांती जाऊन राजाश्रय घेतला होता. सामराजाला छत्रपतींचा आश्रय होता. नागेशाला कुणा एका यशवंतराव कोकाटे या नावाच्या गृहस्थाचा आश्रय होता. मोरोपंत हे बाबूजी नाईक बारामतीकरांच्या आश्रयास होते, हे प्रसिद्धच आहे. आनंदतनय हा शहाजीचा गुरू होता असे ज. बा. मोडक व वा. दा. ओक यांनी आपल्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे.

महाराष्ट्रात स्वराज्यस्थापनेच्या सुमारास व त्यानंतरच पंडिती काव्याची रचना झालेली आढळून येईल. शहाजी, शिवाजी व व्यंकोजी यांचा संस्कृत विद्येला आश्रय होता. शिवाजीच्या पदरी परमानन्दासारखे संस्कृत पंडित होते. संस्कृत पंडित कवींना मिळणारी मान्यता मराठी पंडित कवींनाही मिळू लागली. त्यामुळे पंडिती काव्याची पैदास या सुमारास झाली असण्याचा संभव आहे. " निराश्रया न शोभन्ते पंडिता वनिता लताः ॥ " हा न्याय येथे लागू आहे. संतकाव्य संप्रदायाच्या जोरावर वाढले आणि टिकले. तसा लोकाश्रय आणि पाठिंबा पंडितकवींना नव्हता. म्हणून पंडितकवींना लोकांच्या तोंडाकडे पाहावे लागणे संभवनीय दिसते. विठ्ठलासारख्या पंडितकवींनी आपली हलाखी वर्णिली आहे (विद्वज्जीवन, १·१९). " ज्या कल्पलतेला सुंदर आळे बांधून मी कामधेनूच्या दुग्धाने सिंचिली, ते वल्ली रुइची फुले प्रसवली, झाली निराशा मनी " अशी तक्रार विठ्ठलाने केली आहे. ही तक्रार संतकवी कधीच करणार नाही.

शेवटी पंडिती काव्याच्या प्रेरणा देऊन हा विषय आवरता घेऊ. पंडितकवींना काव्यनिर्मितीची जबरदस्त प्रेरणा होती. पण वरून ते संतांच्या प्रेरणा बोलून दाखवीत. संतकाव्याइतकी आत्मनिष्ठा व तळमळ पंडितकवींमध्ये नाही. तथापि त्यांना आत्माविष्कार हवा होता. कवित्व व पांडित्य प्रगट करावे, मराठीला संस्कृतचा डौल व अलंकारवैभव आणावे, संस्कृत पंडितांची मान्यता उपेक्षित मराठीला मिळवून द्यावी, आपण तरावे व इतरांना त्याबाबत मार्गदर्शन करावे इत्यादी पंडिती काव्यामागच्या प्रेरणा आहेत. त्याचा पुढील प्रकरणात जास्त विचार होईल व पुढील प्रकरणांतून पंडिती काव्याच्या इतर विशेषांचे खुलासेवार विवरण होईल.

या पहिल्या प्रकरणातील विवेचनाने पंडिती काव्याचे नीट रूपदर्शन होईलसे वाटते.

***

आधार आणि प्रेरणा

★

मराठी आख्यानकाव्य आणि पंडिती काव्य ज्यांतील कथांच्या आधारावर रचले गेले आहे, त्या संस्कृत ग्रंथांचा आता विचार करावयाचा. त्या आधारग्रंथांत रामायण आणि महाभारत ही दोन राष्ट्रीय आर्ष महाकाव्ये व भागवतपुराण यांचा मुख्यतः समावेश होतो. याशिवाय जैमिनी भारत व हरिवंश, इतर महापुराणे आणि उपपुराणे, कथाकल्पतरु इत्यादी ग्रंथांचा आधारग्रंथ म्हणून उल्लेख करावा लागेल. तथापि मराठी कवी या पुराणादी ग्रंथांना जरी आधार म्हणत असले तरी यांचा प्रायः सजावटीसाठीच त्यांनी उपयोग करून घेतला आहे, असे दिसून येते. रामायण, भारत आणि भागवत या तीन मुख्य आधारांवर कोणी कोणी रचना केली आहे हे क्रमवार देऊन, नंतर इतर आधारांचा विचार करू.

(१) रामायण — साळ्या रसाळाचे 'रसाळ रामायण', एकनाथाचे 'भावार्थ रामायण', मुक्तेश्वराचे 'संक्षेप रामायण', वामन पंडिताची 'रामायणांतील भरतभाव', सीतास्वयंवर, अहिल्योद्धार, इत्यादी आख्याने; मोरोपंतांचे 'मंत्ररामायण' व इतर अनेक रामायणे, श्रीधराचा 'रामविजय', नागेश, विठ्ठल इत्यादी कवींची 'सीतास्वयंवरे', रामदासांची सुंदरकांड व युद्धकांड ही दोन प्रकरणे, मुक्तेश्वराचे मावसबंधु आणि समर्थांचे प्रशिष्य तंजावरकडचे माधवस्वामी यांचे मराठी रामायण असून त्यांत ओवीसंख्या अजमासे १९,००० आहे. गोसावीनंदन, अनंतकवी, वेणाबाई इत्यादींची 'सीतास्वयंवरे' व अनंतकवीची कुशलवाख्यानादी प्रकरणे.

'अहल्योद्धार' एक साकीबद्ध व दुसरा आर्याबद्ध हे पंतांचे काव्य रामायणावरच आधारलेले आहे. निरंजन माधवाचे 'चिद्‌बोध रामायण' श्लोकबद्ध

बालकाण्ड (श्लोक ४२२) व त्याचेच 'रामकर्णामृत' व इतर. आनंद-तनयाची 'विश्वामित्राभिगमन, ताटकावध, विश्वामित्र-यज्ञरक्षण, सीतास्वयंवर, शबरी-आख्यान, व सेतुबंध' ही खण्डकाव्ये रामायणावर आधारित आहेत.

इतर रामायणे—वाल्मिकी रामायणाव्यतिरिक्त इतरही अनेक रामायणे असून त्यांचा आधार आपण घेतला आहे, असे मराठी कवी सांगतात. माझ्या मते या रामायणांचा उपयोग आधारापेक्षा सजावटीसच जास्त झाला आहे. कारण वाल्मिकी रामायणाच्या मुख्य आधाराने कथा सांगत असता, ती काही प्रसंगी खुलविण्यासाठी इतर रामायणांतील कथांचा उपयोग करण्यात आला आहे. अशा २०–२५ रामायणांची एक यादी एकनाथांनी आपल्या भावार्थ रामायणाच्या 'अरण्यकांडात' अ० २०, ओव्या १००–१५० पर्यंत दिली आहे. त्यांपैकी काही रामायणांची नावे— शिव, गुहा, गुह्यक, शैव, मत्स्य, कूर्म, वराह, स्कंध, महाभारत रामायण, भागवत रामायण, पद्मपुराणींचे रामायण, अध्यात्म रामायण, आनंद रामायण वगैरे वगैरे. रामायणांची अशीच एक यादी श्रीधराने आपल्या रामविजयात अध्याय १, ओव्या ७४–८५ पर्यंत दिली आहे. ब्रह्म, शिव, वाल्मिकी नाटक रामायण, भरत रामायण इ० रामायणे तीत दिली आहेत.

एकनाथ व श्रीधर या दोघांनी दिलेल्या रामायणांच्या याद्यांपैकी अध्यात्म व आनंद ही दोन रामायणे छापून प्रसिद्ध झाली आहेत. भारत व भागवत यांतील रामायणे त्या त्या ग्रंथांत आहेतच. हनुमन्नाटक रामायण हे नाटकरूपाने प्रसिद्ध आहे. पण इतर रामायणांचा पत्ता लागत नाही. कदाचित् एकनाथांच्या काळी ती असावीत, असे वाटते. श्रीधराने आपल्या 'रामविजया'च्या पहिल्या अध्यायात दिलेले वाल्मिकीचे पूर्वचरित्र, ओव्या १०४–१५० ही कथा अध्यात्म रामायणातील आहे,

आपल्या 'रामविजया'तील अहिमही रावणाची कथा आपण अग्नि-पुराणातून घेतली असे श्रीधर सांगतो. पण प्राचीन चरित्रकोशात ही कथा आनंदरामायणातील आहे असे म्हटले आहे.

(२) महाभारत— विष्णुदासनाम्याचे भारत, मुक्तेश्वरी भारत (पहिली ४ पर्वे व सौप्तिक पर्व), गोपाळकृत भारत, श्रीधराचा पांडवप्रताप, वामन-पंडिताचे विराटपर्व (हे त्याचे नव्हे, असे अलीकडे मानले जाते) व भीष्मप्रतिज्ञा,

जयद्रथवध, इत्यादी काही आख्याने. मोरोपंतांचे आर्याभारत, याशिवाय आदिपर्वावर आधारलेले अवचितसुत काशी याचे ' द्रौपदी-स्वयंवर ', मुरारीकृत भीष्मपर्व, शुभानंदकृत उद्योगपर्व, जिवा–शिवा यांनी लिहिलेले भारत, मालुनाथकृत भारत, मैराळकृत विराटपर्व इत्यादी महाभारतावर आधारलेली आहेत. रघुनाथ पंडिताच्या ' नलदमयंती-स्वयंवराची ' कथा महाभारताच्या वनपर्वातीलच आहे. पण ती सजविताना त्याने ' नैषधीय चरिता 'चा आधार घेतला आहे. तंजावरकडचे माधवस्वामी यांचे मराठी ओवीबद्ध महाभारत असून त्याची ओवीसंख्या अदमासे ८८००० आहे. या महाभारताची पर्वसंख्या २१ आहे.

कवी अनंत, जनाबाई, यशवंतसुत, पांडोबा आणि पांडुरंग या कवींनी रचलेली ' द्रौपदी-स्वयंवरे ' महाभारतावरच आधारलेली आहेत. निरंजन-माधवाचे ' सुभद्राचंपू ' तसेच आहे.

' दुर्वासभिक्षा ' हे आपले ओवीबद्ध काव्य पंतांनी अनुशासन पर्वातून घेतले आहे.

(३) जैमिनी भारत— श्रीधराचा जैमिनी अश्वमेध, मोरोपंतांचे लव-कुश आख्यान ही काव्ये यावर आधारलेली आहेत. हा ग्रंथ व्यासशिष्य जैमिनी याने लिहिला, म्हणून याला ' जैमिनी भारत ' म्हणतात. श्रीधराने ' पांडवप्रतापात ' काही कथा ' जैमिनी भारता'तून घेतल्या आहेत. नामा पाठक, कृष्णदास, दादोसुत मुद्गल, नारायण विप्र, जगजीवन, माधवस्वामी, विठ्ठलनाथ इत्यादींचे मराठी अश्वमेध आहेत. अनंतकवीची बभ्रुवाहनाख्यान, ताम्रध्वज, मयूरध्वज इत्यादी आख्याने जैमिनी भारतावरच आधारलेली आहेत.

(४) हरिवंश— श्रीव्यासांनी ' महाभारत ' ग्रंथ रचल्यावर त्यांचे परिशिष्ट म्हणून ' हरिवंश ' रचला अशी समजूत आहे. कृष्णचरित्राला प्राधान्य देण्यासाठी हा ग्रंथ लिहिला आहे. मोरोपंतांचे यजमान श्री. पांडुरंगराय यांच्या आग्रहावरून पंतांनी ' हरिवंश ' हा ग्रंथ रचला. या ग्रंथाचे ५४ अध्याय असून जवळजवळ ५,५०० आर्या आहेत. रुक्मिणी स्वयंवरावर रचना करणाऱ्या बऱ्याच कवींनी ' हरिवंशा 'चा थोडाफार आधार घेतला आहे. श्रीधराने आपल्या ' हरिविजया ' त हरिवंशाचा उपयोग करून घेतला आहे. नाथांनी आपल्या ' रुक्मिणी-स्वयंवरा 'च्या उत्तर भागात हरिवंशाचा उपयोग करून

घेतला आहे. यासाठी ते दर प्रसंगाच्या शेवटी भागवताच्या दशमस्कंधाबरोबर हरिवंशाचा ' हरिवंशसंहितासंमते ' असा उल्लेख करतात.

(५) भागवत— श्रीकृष्ण हे महानुभाव पंथातील एक दैवत असल्यामुळे आणि गीता व भागवत ही महानुभाव पंथीयांना मान्य असल्यामुळे, महानुभाव कवींनी भागवताधारे पंडिती काव्य लिहिले आहे. पहिला महानुभाव महाकवी नरेंद्र याने दशमस्कंधातील अ० ५२ व ५३ यांवर आधारलेले ' रुक्मिणी-स्वयंवर ' लिहिले आहे. तसेच पद्मपुराणाचाही आधार घेतल्याचे तो सांगतो. तो म्हणतो—

" भागवतापासौनि पद्मपुराणीं जें सैंवर बोलिजे रुक्मिणी " (७५)

भास्करभट्ट बोरीकराने आपले ' शिशुपालवध ' दशमस्कंधातील अध्याय ७०–७४ यांच्या आधारे लिहिले आहे. अर्थात् माघाच्या ' शिशुपालवधा 'चा उपयोग त्याने सजावटीसाठी करून घेतला आहे, हे पुढे येईलच. श्रीधराचा हरिविजय, वामन पंडितांची नामसुधा, वेणुसुधा, वनसुधा, द्वारकाविजय इत्यादी जवळजवळ ४५ प्रकरणे, मोरोपंतांचा बृहद्दशम अथवा श्रीकृष्णविजय, त्यांचे मंत्रभागवत, सामराजाचे ' रुक्मिणीहरण ' इत्यादी ग्रंथ भागवतावर आधारलेले आहेत. एकनाथ व विठ्ठल यांची रुक्मिणी-स्वयंवरे, विठ्ठलाचे बिल्हजीवन व इतर कवींची चाळीस-पंचेचाळीस रुक्मिणी-स्वयंवरे भागवतावरच आधारलेली आहेत.

पंतांनी सबंध भागवताचा मराठीत अनुवाद केलाच आहे. तथापि दशमस्कंधाव्यतिरिक्त इतर स्कंधांतील आकर्षक कथाही त्यांनी स्वतंत्रपणे मराठीत आणल्या आहेत. त्याचा काही तपशील— अंबरीष आख्यान स्कं. ९, अ० ४–५, अमृतमंथन स्कं. ८, अ० ५–९, ध्रुवचरित्र स्कं. ४, अ० ८–१२ इत्यादी. शिवाय भागवताच्या दशमस्कंधावर अनेक मराठी कवींच्या टीका उपलब्ध आहेत. कृष्णदयार्णवाची हरिवरदा, बहिरा जातवेदाची बहिरवी किंवा भैरवी, शिवकल्याण, जयरामस्वामी, माधवात्मज, श्यामराज इत्यादींच्या दशमस्कंधावरील टीका प्रसिद्ध आहेत. जोतिपंतदादा महाभागवत यांची सबंध भागवतावर मराठी टीका आहे.

चोंभाकवीचे ' उषाहरण ' हे काव्य भागवतातील उषा आणि कृष्णाचा नातू कामपुत्र अनिरुद्ध यांच्या विवाहावर रचले आहे.

'रासक्रीडा' हे विठ्ठल कळपूरकर यांचे श्लोकबद्ध काव्य (श्लोकसंख्या २३६) भागवतावरच आधारलेले आहे. 'गजेंद्रमोक्ष' रघुनाथ पंडित, कचेश्वर व रंगनाथ निगडीकर यांचे, आणि आनंदतनयाची 'बालचरित्र', 'पूतनावध', 'कंदुकाख्यान', 'कृष्णचरित्र', 'सुदामचरित्र' ही आख्याने भागवताधारें रचिली आहेत.

निरंजन माधवाने आपले 'सुभद्राचम्पू' काव्य भागवत, भारत व इतर पुराणे यांवर आधारल्याचे स्वतःच म्हटले आहे—

कांहीं भागवतीं यथाक्रम असे, कांहीं असे भारती।
कांहीं अन्य पुराणभाव वरिला, कांहीं कवी भारती॥ (सर्ग १–१०)

तसेच पुढील चूर्णिकेत—

श्रीमद्भागवतीं। शुकमुनीस पुसे परीक्षिती।
अस्मत्पितामही सुभद्रासती। अर्जुने वरिली कवण्या रीति॥

(सर्ग १–२१)

(६) **नामदेवाचे अभंग**—निरंजन माधवाने आपले श्लोकबद्ध 'ज्ञानेश्वरविजय, हें महाकाव्य नामदेवाच्या 'आदी' आणि 'समाधी' या दोन प्रकरणाच्या २६६ अभंगांच्या आधारे रचिले आहे. हे इ. स. १७६५ मध्ये रचिले असून त्याचे अध्याय १७ व श्लोकसंख्या १०३८ आहे.

श्रीनामदेवकृत मुख्य प्रबंध होता।
तैसाचि म्या विरचिला सुखबोधदाता॥
मी बोलिलो पदरात्रि तरि एक वाणी।
नाहींच, साक्ष हरि विठ्ठल चक्रपाणी॥ १९॥

असे निरंजन माधव उपसंहारांत म्हणतो.

(७) **पुराणे**—मागे सांगितल्याप्रमाणे पुराणांतील कथांचा उपयोग मराठी कवींनी सजावटीसाठी केला असून काही पुराणांच्या आधारे लिहिलेली मराठी काव्येही आहेत. त्यांचा तपशील :—

प्रथम श्रीधराने ' हरिविजया 'च्या सजावटीसाठी पुढील ठिकाणच्या कथा घेतल्या आहेत. ब्रह्मादी देव विष्णूस अवतार घेण्याची प्रार्थना करण्याकरिता क्षीराब्धितीरावर गेले, ही कथा सांगत असताना श्रीधराने क्षीराब्धिवर्णन ब्रह्मांड पुराणातून घेतले आहे. महाबळ ब्राह्मणाची कथा त्याने नारद पुराणांतून घेतली आहे. शचीने राधावतार घेऊन भगवंत-समागमाची आपली लालसा पुरविली, ही कथा पद्मपुराणातून घेतली आहे. पद्मपुराणातील पांडुरंगमाहात्म्य श्रीधराने सारांशाने सांगितले आहे. जैमिनी भारतातूनही श्रीधराने एक कथा घेतली आहे.

' रामविजय ' सजविण्यासाठी श्रीधराने पुढील पुराणे उपयोजिली आहेत. इंद्रजिताची पत्नी सुलोचना सती जाते, ही कथा अग्निपुराणातील आहे. तसेच अहिरावण व महिरावण यांची कथा अग्निपुराणातूनच घेतल्याचे त्याने म्हटले आहे. पण ही कथा आनंद रामायणातही आहे. दशरथ-कौसल्या विवाहाची अद्भुत कथा आनंद रामायणात आहे. त्याचप्रमाणे दशरथाने इतर ७०० बायका केल्याचे त्यात वर्णन आहे. ' रामविजया 'त या दोन्ही कथा आल्या आहेत आणि इतरही एकदोन कथा आनंद रामायणातीलच आहेत. श्रीधराने ' रामविजया 'त भविष्य पुराणांतील कथा घेतली आहे. जैमिनी अश्वमेघांत श्रीधराने अग्निपुराणातील सैन्यपालाचे, पद्मपुराणातील सिंह-ध्वजाचे, शक्तिपुराणातील बाणासुराचे, स्कंदपुराणातील सुग्रीवसुताचे, ब्रह्मांड पुराणांतील चंद्रमौळीचे अशी एकंदर सहा आख्याने घेतली आहेत. याबद्दल तो स्पष्टच म्हणतो की,

अनेक पुष्पांचा रससार । जैसा घेतो मधुकर ।
तैसा सर्व पुराणोद्धार । काढोनि कथा काढिली म्या ।

(जै. अ. ८८–८० ते ८२)

श्रीधराने आपले शिवलीलामृत स्कंद पुराण ब्रह्मोत्तर खंडाच्या आधारे रचल्याचे प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी सांगितले आहे. स्कंदपुराण हे फार मोठे असून त्यात १४ खंडे आहेत. त्यांत तिसरे ब्रह्मोत्तर खंड येते. त्यांतील कथा श्रीधराने सारांशाने सांगितली आहे. मोरोपंतांनीही ब्रह्मोत्तर खंडावर १२०० आर्या लिहिल्या आहेत. शिवलीलामृतांतील दुसऱ्या अध्यायांतील शिवरात्रमहिमा श्रीधराने लिंगपुराणातून घेतला आहे. भस्मासुराची कथा त्याने शिवपुराणातून घेतली आहे. शिवलीलामृतात आलेल्या आणखी काही कथा शिवपुराणात आहेत.

पंतांनी भस्मासुराख्यान ब्रह्मोत्तर खंडातूनच घेतले आहे. रुक्मिणी-स्वयंवरावर लिहिणाऱ्या बऱ्याच मराठी कवींनी हरिवंश, विष्णुपुराण, ब्रह्मवैवर्त आणि पद्म पुराण यांचा उपयोग केला आहे. पंतांचे मदालसा-चरित्र मार्कंडेय पुराणावर आधारलेले आहे. तसेच त्यांचे ‘ हरिश्चंद्राख्यान ’ मार्कंडेय पुराण अध्याय ७, ८, ९ मधून घेतलेले आहे. त्यांचे देवीमाहात्म्यही मार्कंडेय पुराणावरून घेतले आहे. पंतांनी आपला प्रल्हादविजय, विष्णुपुराण अ. १९ ते २० वर रचलेला आहे.

नागेश व मोरेश्वर यांनी आपले ‘ चंद्रावळी ’ आख्यान अग्निपुराणांतून घेतले आहे. श्रीधराचे ‘अंबिकाउदय ’ हे काव्य मार्कंडेय पुराणातील सप्तशतीच्या आधारे रचिले आहे. अनंतकवीचे ‘ अहिमही आख्यानही ’ अग्निपुराणाधारे रचिलें आहे. आनंदतनयाचे ‘ मार्कंडेयाख्यान ’ मार्कंडेय पुराणावर आधारले आहे.

(८) कथाकल्पतरू— ‘ कथाकल्पतरू ’ हा ग्रंथ मुळात कोणा एका कृष्ण कवीने संस्कृतात रचला आहे. हा कृष्ण कवी विष्णुभक्त होता. तो वसिष्ठ गोत्राचा. त्याचा पिता अंबऋषी व माता कमळजा. कृष्ण कवीने या सर्व कथा, भारत, भागवत, रामायण व इतर पुराणे यांतून निवडून घेतल्या आहेत. या मूळ संस्कृत ग्रंथाचे मराठी भाषांतर सरळ गोष्टींच्या रूपाने दोन भागांत छापलेले आहे. पण असे दिसते की, या मूळ संस्कृत कथाकल्पतरूवरून कृष्ण याज्ञवल्की याने ‘ कथाकल्पतरू ’ या नावाचा एक मोठा पौराणिक ग्रंथ रचिला आहे. सांप्रतच्या कल्पतरूचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग आहेत. त्यांपैकी पूर्वार्ध मात्र कृष्ण याज्ञवल्की याने लिहिला. कृष्ण याज्ञवल्की हा शके १५०० च्या सुमारास असावा असे वाटते. या ग्रंथाचा उत्तरार्ध कृष्ण याज्ञवल्कीचा मुलगा गोपाळ याज्ञवल्की किंवा त्याच्या विनंतीवरून शिवकल्याण याने शके १५५७ मध्ये लिहिलेला आहे.

कथाकल्पतरूच्या आधारे बऱ्याच कवींनी आपली मराठी ग्रंथरचना केली आहे. ‘ द्रौपदी-स्वयंवर ’ रचणारा अवचितसुत काशी याने कथाकल्पतरूचा उल्लेख केला आहे. तो आपल्या ओवीबद्ध ‘ द्रौपदी-स्वयंवरा-’त म्हणतो— ‘ आदिपर्वीं भीष्म-द्रोण सांगाते । परि कथाकल्पतरूचेनि मतें । म्यां नाहीं घेतलें क्षमा मातें । विचक्षणी करावी ॥ ’ (प्र. ९–१८). अवचिसुत काशी हा फार मोठा संस्कृतज्ञ नसल्याने त्याने कृष्ण याज्ञवल्कीच्या कथाकल्पतरूचा उपयोग

केला असावा असे वाटते. तसेच त्याने पाहिलेले आदिपर्व कोणातरी तत्पूर्व कवीने लिहिलेले मराठी आदिपर्वच असावे.

कथाकल्पतरू स्तबक ७ अध्याय १२ व १३ यांमध्ये हरिश्चंद्राची कथा आहे. ती भारतात नाही. मुक्तेश्वराने सांगितलेली हरिश्चंद्राची कथा त्याने 'कथाकल्पतरू-'वरूनच घेतली हे त्याच्या पुढील उद्गारावरून दिसेल. 'इति श्री कथाकल्पतरू। सप्तम स्तबक मनोहारू। हरिश्चंद्राख्यान अवसरू। प्रसंग पंधरावा ॥' ७–१५–२२२.

मुक्तेश्वरानंतर श्रीधर (पांडवप्रतापात) व मोरोपंत यांनीही हे आख्यान रचिले आहे. सरस्वती गंगाधराच्या 'गुरुचरित्रा-'तही काही कथांचा आधार म्हणून कथाकल्पतरूचा उल्लेख आहे.

(९) **चौरपंचाशिका**— 'बिल्हण-चरित्र' हे विठ्ठलाचे खंडकाव्य बिल्हणाच्या संस्कृत 'चौरपंचाशिका'. या काव्यावर आधारलेले आहे. याशिवाय काही काव्ये मराठी कवींनी आपल्या कल्पनेच्याच आधारावर लिहिली आहेत. त्यांचा उल्लेख याच प्रकरणांत पुढे येईल.

प्रेरणा— प्रथम अध्यात्मपर रचना व नंतर कथाकाव्य असा मराठीत अनुक्रम आहे. अध्यात्मपर रचना अगोदरची आणि अधिक प्रभावी असल्याने तिच्या प्रेरणांची छाप कथाकाव्यावर पडली. हे खरे असले, तरी केवळ आपल्या कथारूपामुळे आणि कवींच्या मराठी भाषाविषयक आपलेपणामुळे कथाकाव्याने आपल्या म्हणून काही नव्या प्रेरणा पूर्वीच्या प्रेरणांच्या जोडीला घेतल्या. त्याचाच विचार येथे करावयाचा.

महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक श्री. चक्रधर यांच्या आध्यात्मिक शिकवणुकीतूनच त्या पंथाचे तत्त्वज्ञान, आचार व भक्ती इ० गोष्टी निर्माण झाल्या. श्री. चक्रधरांनी प्रत्यक्ष रचलेला असा एकही ग्रंथ नाही. चक्रधरांच्या मुखातून वेळोवेळी जी वाक्ये निघाली, ती जशीच्या तशीच त्यांचे शिष्य महिंद्रभट यांनी लिहून ठेवली व त्यांतून केशवराज सूरी या पुरुषाने काही सूत्रे निवडून त्यांची मागावून स्वतंत्र ग्रंथबद्ध बांधणी केली. 'सिद्धान्तसूत्रपाठात' हीच श्रीधरांची शिकवण सामावलेली आहे.

कोणत्याही पंथाचे तत्त्वज्ञान बुद्धिगम्य असते. त्यामुळे तेथे केवळ जाणत्यांनाच प्रवेश मिळतो. परंतु ज्यांना हे जाणतेपण किंवा बुद्धी नाही व ज्यांना भावनागम्य गोष्टीच आकळतात, अशा सामान्य लोकांना कथाद्वाराच तत्त्वे समजावून सांगावयाची असतात. परब्रह्मस्वरूपज्ञान हे तत्त्वज्ञानाचे साध्य. पण ते तर बुद्धिगम्य किंवा ज्ञानप्राप्य. म्हणून असे ब्रह्म सगुण आणि साकार करून सामान्य लोकांना ते विशद करून सांगावे लागते. श्रीकृष्ण हे दैवत महानुभावपंथीयांना मान्य असल्याने त्यांनी त्यास परब्रह्माची सगुण मूर्ती कल्पिले व त्या कृष्णाच्याच कथा निरनिराळ्या रसांत आळविल्या. हाच त्यांच्या कथा-काव्याचा उगम आहे. महानुभावपंथीयांना भागवत हे मान्य. म्हणून त्यांनी भागवतातील कृष्ण-कथा मोठ्या प्रेमाने गाइल्या.

महानुभावांचा पहिला आख्यानकवी दामोदर पंडित आपल्या ' वच्छाहरण ' काव्यात म्हणतो—

> तेआं साकारां सगुणां । सर्वभावी केलें नमना ॥
> त्रीभुवनुं जीवनां । कृष्णरायां ॥ २ ॥
> तैसे हरिकथा श्रवणें वीण । जीवां काई चोखाळेपण ॥
> तरी परब्रह्माचें दर्शन । केवी होओे ? ॥ १२ ॥
> ययाची कारणें आदिनाथे । धरिले मायावेशातें ॥
> यऱ्हवी शुकादिक काई वांणीते । रुपा निर्गुणाते ॥ १३ ॥

नरेंद्राचा असाच अभिप्राय आहे. तो आपल्या रुक्मिणी-स्वयंवरात म्हणतो—

> श्रीकृष्णु परब्रह्म निरवधी । येर अवतार ते प्रतिनिधि ॥

भास्करभट्टाचेही हेंच मत आहे. तो श्रीकृष्णाला '**परब्रह्माची सगुण-मूर्ती**' म्हणतो—

> तो नमीन परब्रह्मपूतळ्या श्रीकृष्णरावो ॥ २ ॥

वैदिक धर्मातील पंथामध्येहि हाच प्रकार आहे. मराठीत मुकुंदराजाचा विवेकसिंधु (शके १११०) ही पहिली अध्यात्मपर रचना समजतात. तसेच मुकुंदराजाचे परमामृत, पंचीकरण वगैरे ग्रंथ वेदांतविषयकच आहेत. शके १२१२

मध्ये झालेला 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथ ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करण्यासाठीच निर्माण झाला आहे. त्यांत ज्ञान; भक्ती, वैराग्य यांचे प्रतिपादन आहे. परंतु आमच्या संतकवींनीही श्रीकृष्ण, राम इत्यादी अवतारांना परब्रह्माचे स्वरूप मानले. एकनाथ आपल्या भावार्थ रामायणांत रामकथा सांगताना रामास परब्रह्मच समजतात—

मुख्यत्वीं ग्रंथीचें राखावें प्रेम । प्रतिपदीं प्रतिपादावें परब्रह्म ॥
हाचि कवित्वाचा कवित्वधर्म । श्रोते सप्रेम होती सुखी ॥

(बालकाण्ड १४-२८४)

श्रीकृष्णास सर्वसंतांनी सावळे सगुण परब्रह्म म्हटले आहे, आणि आपापल्या तत्त्वज्ञानविषयक मतांचा फैलाव करण्यासाठी परब्रह्मस्वरूप रामकृष्णाच्या कथा गाइल्या आहेत. जोडीला कृष्णभक्त पांडवही घेतले आहेत आणि व्यासकृत पुराणेही समाविष्ट केली आहेत. यातूनच आमच्या कथाकाव्याचा उगम झाला.

अध्यात्मपर रचना करणारे कवी किंवा संतकवी यांच्या ज्या प्रेरणा होत्या, त्याच कथाकवींना घ्याव्या लागल्या. कारण दोघांची ध्येये एकच; मार्ग मात्र भिन्न. एक ज्ञानमार्गाने किंवा भक्तीने परब्रह्मस्वरूप आकळीत होते, तर दुसरे ईश्वरकथा-संकीर्तनाने किंवा भावनाद्वारा त्याच तत्त्वाचे आकलन, सगुणस्वरूपाच्या साहाय्याने, करीत होते. त्यामुळे कथाकाव्यात सर्व मानवी भावनांचा संबंध आला. त्या भावनांचा परमोत्कर्ष करण्यासाठी नवरसनिष्पत्ती आली आणि रसनिष्पती करावयाची तर शब्दयोजना, गुण, अलंकार इत्यादी साहित्यशास्त्रोक्त विदग्धपद्धती आली. जी मराठी भाषा त्यांनी आपल्या शिकवणुकीचें माध्यम केले होते, तिची प्रौढता व प्रगल्भता हेही पंडिती काव्य रचणाऱ्या कवींचे एक नवीन ध्येय झाले. संस्कृत भाषा सुशिक्षित वर्गामध्ये प्रचलित असून प्रवचन-लेखनादिकामध्ये अधिक पवित्र व मान्य असल्याने तिची प्रौढी, प्राकृतजनांची भाषा जी मराठी, तिला आणून देणे हेही एक दुसरे ध्येय कथाकवींसमोर उत्पन्न झाले. यामुळे पांडित्य ही ह्या कवींची एक महत्त्वाची प्रेरणा झाली.

संस्कृतप्रेमी मंडळींना मान्य होईल असे मराठीचे स्वरूप करावे, पंडितांची मान्यता आपल्या काव्याला मिळवावी ही आकांक्षा कविमंडळींमध्ये उत्पन्न झाली. जाणिवेने रसपूर्ण काव्य करावे, त्यात आपण रंगावे व इतरांनाही

रंगवावे, अशी नवी सौंदर्यदृष्टी कवींमध्ये निर्माण झाली. काव्य अधिक सुशिक्षित लोकांसाठी केले जात असल्याने काव्यात पांडित्याची जरूरी उत्पन्न झाली आणि या सर्वांचा परिणाम असा झाला की, मराठी काव्य हे संस्कृततुल्य असे विदग्ध काव्य झाले.

असे नवीन काव्य करणाऱ्या कवींच्या प्रेरणा आता स्पष्टपणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

वैराग्याने विषयपराङ्मुख होणे, संसारबंध तोडणे, भवसिंधु आटविणे आणि तत्त्वज्ञानाने किंवा भक्तीने परब्रह्म आकळणे किंवा तद्रूप होऊन जाणे या संतकाव्याच्या प्रेरणा होत्याच. त्या पंडितकवींनी मान्यच केल्या. परंतु त्यांचा अधिकार संतकवींइतका नसल्याने त्यांच्या त्या प्रेरणा शब्दातच राहिल्या. त्यांना खरी ओढ होती ती रसोत्पत्तीची. म्हणून सुरस, ललित असे काव्य जाणिवेने निर्माण करणे ही कथा-कवींची जबरदस्त प्रेरणा आहे. त्याचबरोबर रसिकांना काव्यानंद लुटावयास लावणे, नागरपदबंधाने त्यांना मोहिनी घालणे, रसकल्लोळ निर्माण करणे, संस्कृतज्ञ आणि व्युत्पन्न अशा लोकांचा संतोष किंवा मान्यता मिळविणे, आपल्या साध्याभोळ्या मायबोलीला व्याकरण आणि अलंकार यांचा साज चढवून तिला संस्कृतची योग्यता मिळवून देणे, या पंडितकवींच्या प्रेरणा होत्या.

पंडितकवी हे प्रायः संसारी गृहस्थ होते. त्यामुळे संसारातील अनेक अनुभवांनी व तज्जन्य भावनांनी त्यांची मने ओतप्रत भरली होती. त्यांनी संतांचा एकान्तिक निवृत्तिमार्ग प्रतिपादिला नाही. ते सर्व प्रवृत्तिमार्गी होते. म्हणून त्यांनी देवादिकाचे निमित्त करून मुख्यतः उदात्त गृहस्थाश्रमच वर्णिला आहे. त्या गृहस्थाश्रमीय भावनांचा किंवा विचारांचा आविष्कार त्यांना कोठेतरी करावयाचा होता. तो आत्माविष्कार त्यांनी या कथांच्या द्वारा केला. मात्र त्या भावनांचे उन्नयन करून राम, कृष्ण, पांडव किंवा पुराणांतील व्यक्ती यांच्या निमित्ताने त्यांनी हा आत्माविष्कार केला. हीहि एक पंडितकवींची प्रेरणा आहे. या व अशा सर्व प्रेरणा उक्त किंवा अनुक्त स्वरूपात कवींच्या मनात आहेत. त्यांपैकी ज्या उक्त आहेत त्या कालानुक्रमाने खाली देतो. ज्या अनुक्त आहेत त्या कवींच्या प्रत्यक्ष कलाकृतीवरूनच उघड होतील.

महानुभावांचा पहिला महाकवी नरेंद्र आपण निर्माण करीत असलेल्या कलायुक्त व सरस काव्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करीत आहे—

तया रस-कवींचे शब्द । चंद्र कळेसी बोलेती ब्रीद ॥
ते आईकतां निगे दोंद । क्षीर सागरासी ॥ २१ ॥
कुंकुमाची वेलि लांबी । तिया मुक्ताफळांचिया तुरंबी
तैसिया अक्षेरांचिया लोंबी । कविता लते ॥ २२ ॥
कविता-कामिनीयेचा धरूनी हातु । भावो दोहीं आंगी मलपतु ॥
चाले साहित्य-साबरे या आंतु । रखु खेड कुळिये ॥
आनंदाचिया खेडकुळिया चोरखी । तैसा बोली देशीं सुमुखीं ॥
दाविन बहु वाणितां वारीखीं । साहित्य-रसाचां ॥ ७७८ ॥

शेवटच्या ओवीमध्ये नरेंद्राने उत्तम काव्य निर्माण करण्याची आपली इच्छा व आपले सामर्थ्य मोठ्या आत्मविश्वासाने बोलून दाखविले आहे. एक ज्ञानेश्वर सोडले तर दुसरा एकही संतकवी कलामंडित व रसयुक्त काव्य निर्माण करण्याची आपली प्रेरणा इतक्या स्पष्ट शब्दात बोलून दाखवीत नाही. नरेंद्र आपल्या रुक्मिणीस्वयंवर कथेबद्दल म्हणतो—

जे कथा साहित्याचे खिरार । नवा रसांचे कन्हेर ।
अन्नेगा भावांचे भांडार । कीर्ति उदार कैवल्याची ॥ ५० ॥

भास्करभट्ट बोरीकराने तर आपल्या 'शिशुपालवधात' "आपण महा-कवींचा मार्गच चोखाळला आहे", असे स्पष्ट सांगितले आहे—

दैखौनि महा-कवींचा पंथू । मज होवुसें मनोरथू ॥ ८ ॥

आपण जाणिवेने सरस काव्य करीत आहोत, याची जाणीव व आपला वाणीबद्दलचा आत्मविश्वास भास्कर पुढीलप्रमाणे बोलून दाखवीत आहे. त्याच-प्रमाणे ही कथा मोक्षदात्री आहे, हेही त्याने स्पष्ट मांडले आहे—

साहित्या चि ए सेजें । बोलां चा रंगू उपलविजे ॥
तेवींचि काव्य कीजे । भणे कवि भास्करू ॥ २४ ॥
साहित्या चि यां खेडकुळिया । सु-देशां बोलां चियां चिपुळिया ॥
सिंपने खेळतीं सांवाळियां । रसवृत्तीं ॥ २६ ॥
फुन वाचां रसाळां । गर्वू सांडवीण कोकिळां ॥
कलहंसा अवकळां । करीन मी ॥ २७ ॥

भणौनि शिशु पालवधी कथा । जे भक्ती-रसांची था ॥
की सोनवैं कैवल्य पथा । पाजव्ली तें ॥ ३० ॥
ना ते मुक्ती–वनितेची दूतिका । कीं ज्ञानांजनाची शलाका ॥
कीं कैवल्यमंदिरीची पताका । झळकतुसें ॥ ३१ ॥

यानंतर मुक्तेश्वर ते मोरोपंत हे विदग्ध कवी आपल्या काव्याचे प्रयोजन व सुंदर साहित्य निर्माण करण्याचे आपले सामर्थ्य, याबद्दल काय म्हणतात, ते पुढे दिले आहे. आपले भारत ऐकले असता श्रोत्यांस काय फळ मिळेल हे सांगताना आदिपर्वात पहिल्याच अध्यायात मुक्तेश्वर म्हणतो—

इतर आदरें ऐकता । सकळ दोष जाती तत्त्वता ॥
तया सायुज्य प्रद ये हाता । श्रवण करता भावार्थे ॥ १९४ ॥

तसेच सभापर्वाच्या १६ व्या अध्यायाच्या शेवटी तो म्हणतो—

असो याचेनि श्रवणें पठणें । अथवा पुस्तकाचेनि पूजनें ॥
छेदूनि संसारबंधनें । सुख भोगणें हरिपदीं ॥ ८० ॥

आता स्वसामर्थ्यासंबंधाचे मुक्तेश्वराचे पुढील उद्गार ऐका—

मुक्तेश्वराची वाग्वल्लरी । संत अवधान सुरतरुवरीं ॥
वेष्टिली म्हणौनि फळसंभारी । लवोंनि आली रसरूपें ॥ (अ० १८)

चतुर चंचरीकांची मांदी । सेविता मातली ब्रह्मानंदी ॥
'साधु साधु' इहि शब्दी । गुंजारवें गर्जत ॥
भारत आळवाळे भरली । विश्वेश्वर कृपा सलिली ॥
मुक्तेश्वराची वाग्वल्ली । कथाफळी सुफळित ॥
तटी श्रवण सुखाचे आर्ती । तपश्चर्या करिती श्रोती ॥
मुक्ति, मुक्ति लाभे आयती । स्वधर्मपत्नीसारिखी ॥ (अ० ७, २१८)

मुक्तेश्वराने आपल्या 'संक्षेप रामायणात'ही 'संक्षेप' शब्दावर कोटी करून ज्यामुळे भवसागराचा संक्षेप होतो, ते संक्षेप रामायण होय, असे म्हटले आहे—

संक्षेप रामायणनाम यातें । संक्षेपता ये श्रवणी भवातें ॥

युद्धकांड ४६६.

वामन पंडिताने आपल्या ‘ सीतास्वयंवरा ’त (१६) रामचरित्रात दहाही रसांचा उठाव आहे, असे सांगितले आहे.

शृंगार वीर करुणाहि नवा रसांची । लीला जगद्गुरुचिया पद सारसांची ॥
स्वप्रेम तो दशम, त्यासह त्या नवातें । दावी सभेसि उठतां सुरमानवातें ॥

(सी. स्वं. १६)

अशा दहाही रसांनी युक्त रामचरित्र ऐकल्याने जिवंतपणीच मुक्ती मिळते, असे वामन पंडित सांगतो—

प्रगट रामचरित्र कलौ करी । जितचि मुक्ति तया अजि लौकरी ।
म्हणुनिया रघुनायक राम हा । तदनुरूप विलास करा महा ॥

(रामजन्म, २)

आपली यमके जो ऐकेल, तो मृत्यु-भयापासून मुक्त होईल, असे पंडितांचे स्पष्ट मत आहे.

रामवृत्त रचिलें यमकांनीं । गाती त्यास न पडे यम कानीं ॥

(भागवत रामायण २–३३)

किंवा

हरिगुणीं ग्रथिल्या यमका पहा । धरिल थोर भयें यम काप हा ॥

(भरतभाव ९६–९७)

आपण संसारी लोक म्हणून आपल्यास विषयरस आवडतात. परंतु भगवंताचे चरित्र वर्णन करून त्यातून त्या रसांची गोडी चाखली असता सहजच आपले मन कृष्णकथामृतात रमते व उदात्त होते. म्हणून लौकिक काव्य-नाटके पाहाण्याऐवजी श्रीकृष्णचरित्रच पाहावे व ऐकावे असे आपल्या ‘ रासक्रीडा ’ या आख्यानाच्या शेवटी (१८४) पंडित म्हणतात—

जो नेणे विषयाविणें रुचि तया आम्हां तुम्हां कारणें ।
केला ‘ गोपवधूविलासरस ’ हा विख्यात नारायणें ।

त्याही उपरि काव्यनाटकमिषें शृंगार जो पाहणें ।
या श्रीकृष्णकथामृतीं न रमणें धिग् धिक् तयाचें जिणें ।।

वामन आत्मविश्वासाने पुढील उद्गार काढतो--

म्हणोनि जे भागवतीं शुकानें
लीला तुझी वर्णिलि कौतुकानें ।
टीका तिची मी क्षिति लोकवाणी
करीन जेथें न सुखास वाणी ।। (सं. रामायण, ५)

रघुनाथपंडित आपल्या 'नलदमयंती' आख्यानात आपल्या कवितेबद्दल म्हणतात की,

हें त्याचीच टिका टिकोनि घटिका ऐकेल जो आदरें ।
बोले त्या रघुनाथपंडित कवि भेटे हरि सादरी ।।

(हा श्लोक प्राक्षिप्त आहे असे काही मानतात).

आपल्या कवित्वाबद्दल मात्र रघुनाथपंडित आत्मविश्वासाने म्हणतात--

कथा बोलू हे मधुरसुधा धारा । होय शृंगारा करुणरसा थारा ।। (३)

आनंदतनयाने म्हटले आहे (सेतुबंध ४१)--

श्रीरामनामगुणकीर्तन पापहारी, गाती तया करिल पावन पाप हारी ।
आनंदनंदन म्हणे 'जप नाम वाणी, होशी सभाग्य तुज काय सुखासि वाणी ।।

अनंतकवी आपल्या 'सुलोचना-गहिंवरा'त-७५-म्हणतो--

त्रैलोकीं अतिपुण्यपावन महा रामायणी ही कथा ।
श्रोते सादर आयकोत, हरिते दारिद्र्यदोषव्यथा ।
गोष्टी नावडती अनंतकविला ज्या लौकिकी बार्गळा ।
गाता रामकथा निरंतर तुटे संसारमोहर्गळा ।। ७५ ।।

सामराज आपल्या 'रुक्मिणीहरणा'त आपले काव्यप्रयोजन, आपले सामर्थ्य यासंबंधी पुढील उद्गार काढतो—

‘ साहित्यस्वारस्य समस्त वेंचे । शब्दोदधीचे निवडोनि वेंचे ।
पवित्र हे कृष्णकथा रसाला । जें नित्य आणी रस नीरसाला ॥

(१–४६)

कथा हे कृष्णाची सकल जगदानंदजननी ।
मनोभावें ईचें श्रवण करिजे नित्य सुमनीं ।
प्रसंगें श्रोत्यांचे सकळहि महादोष हरति ।
यदूत्तंसप्रेमें विषयरसगोडी विसरति ॥ (स० ६, १६७)

रुक्मिणीने जी पत्रिका कृष्णाला लिहिली तिची साहित्यशास्त्रदृष्ट्या योग्यता किती मोठी होती, त्यातील पदबंध किती मोहक होते व त्यात रसाला उपकारक असे सर्व गुण कसे भरले होते, त्याचे वर्णन सामराज पुढील-प्रमाणे करतो––

जैसी असे विमल वोवणि मोतियांची।
तैसी वसे सहज ठेवणि अक्षरांची ।
ओजःप्रसादमधुरादिक संपदांची ।
शोभा धरून विलसे रचना पदांची ॥ (स० ५, ८५)

नागेशाने आपले प्रयोजन पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे––

जिव्हे ! तुवां दृश्यरसा त्यजावें ।
श्रीरामनामामृत पीत जावें ॥
अपार संसार तरी तराया ।
त्वरें यमाचे गति सींतराया ॥ ११ ॥
प्रार्थितों बहुत मी रसनेला ।
व्यर्थ वर्णनिं तुझा रस नेला ॥
सोडि सर्व विषयां, निज पावें ।
राम राम अयसेंचि जपावें ॥ १२ ॥

विशेषतः कंदुकाख्यान व कृष्णचरित्र लिहिणारा आनंदतनय, ‘ चंद्रावळी-वर्णन ’ लिहिणारा नागेश आणि विठ्ठल वगैरे मंडळी संतकवींच्या प्रेरणा बोलून दाखवू लागली म्हणजे हसावयास येते. आपली वाणी पवित्र करणे, संसारातून

तरणे, मोक्ष मिळविणे या प्रेरणा त्यांच्या बाबतीत शाब्दिकच आहेत. त्यांना ईश्वर-भक्तीची ओढ नाही. त्यांना ओढ आहे ती काव्यसौंदर्याची. संस्कृत-साहित्य-शास्त्राप्रमाणे रसवत्ता निर्माण करणे या गोष्टीची. ते भगवद्भक्तीचे नुसते नाव उच्चारतात. सीता, रुक्मिणी किंवा कोणीही देवता असो, तिचे मानवी स्त्रीप्रमाणे अवयवशः वर्णन करतात. यावरून हे स्पष्ट दिसते की, त्यांचा रमण्याचा विषय शृंगार आहे, हरिभक्ती नाही. जयदेवाच्या 'गीतगोविंदा'त जे भक्ती आणि शृंगाराचे प्रमाण आहे, तेच काही मराठी कवींच्या विदग्ध काव्यात आहे. 'गीतगोविंद'कार जयदेव म्हणतो--

> यदि हरिस्मरणे सरसं मनः । यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।
> मधुरकोमलकांतपदावलीम् । शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥

जयदेवाच्या काव्यात हरिस्मरणाची आवड किती आणि विलासकलेची ओढ किती हे तज्ज्ञांस सांगावयास नकोच.

जयदेवाच्या काव्याची जी गत, तीच मराठीतील पंडिती काव्य लिहिणाऱ्या कवींची आहे; आणि ही वृत्ती त्यांच्यामध्ये अभिजात संस्कृत काव्य-नाटकांचे अनुकरण करण्याने आली. कालिदास, भारवी, माघ, श्रीहर्ष इत्यादी महाकवी आणि मुरारी-जयदेवासारखे नाटककार धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ साधण्यासाठीच काव्य करीत होते. आपल्या काव्यात त्यांनी शिव-पार्वती, राम-कृष्ण, पांडव व नलराजा अशांचेच वर्णन केले आहे. भगवद्भक्ती ही त्यांना माहीत होती. तथापि आपली काव्ये करताना त्यांनी परमेश्वराच्या मानवी अंशाकडेच अधिक लक्ष दिले. देवही आमच्यासारखेच संसारी. तेव्हा त्यांचे विकार, विचार आमच्यासारखेच. आमच्यांहून थोडे उदात्त असले तरी ते आमच्या विचार–विकारांच्याच जातीजे, अशी त्यांची समजूत असल्याने त्यांनी सीता, पार्वती, रुक्मिणी अशा देतवांचीही मानवी स्त्रीप्रमाणेच शरीरवर्णने केली आहेत व विकारही तेच दाखविले आहेत. सर्व विकारांतला प्रबल जो शृंगार, तो तर त्यांनी फारच उत्कटतेने दाखविला आहे. पंचमहाकाव्यातल्या ९६ सर्गांपैकी ३२ सर्गांत शृंगार आहे. काही ठिकाणी तो उत्तानही आहे. संस्कृतकवींना रामकृष्णांच्याबद्दल भक्ती होती. पण त्यांना रामकृष्ण हे केवळ आदराचे आणि स्फूर्तीचे विषय वाटत. ते त्यांना दुरूनच नमस्कार करीत आणि त्यांना श्रेष्ठ

मानव मानून त्यांचे व्यवहार मानवी व्यवहारासारखेच वर्णन करीत. त्यांना भक्तीपेक्षा काव्यकला ही विशेष वाटे. शरणागतीपेक्षा आत्माविष्कार ते महत्त्वाचा मानीत. पांडित्य आणि कला यांवर त्यांचे अधिक प्रेम होते.

पण मराठीतील संतकवींचे तसे नव्हते. त्यांच्या काव्यात भक्तीचा जो उमाळा आणि तळमळ आहे, ती इतरत्र कोठेही मिळावयाची नाही. कारण देव त्यांना केवळ दुरून नमस्कार करण्याचा, अनुकरणाचा वा केवळ स्फूर्तीचाच विषय वाटत नव्हता. देवाने त्यांचे जीवनच व्यापले होते. त्यांचे आईबाप, बन्धू, स्वामी, सखा-सोयरा सगळा देवच झाला होता. त्याच्यावाचून त्यांना चैनच पडत नव्हते. परमेश्वरावाचून त्यांना कुणी नव्हते. तोच त्यांचा कर्ता, धर्ता व त्राता होता. त्याच्यावाचून त्यांचे जीवन शून्य होते. ही अनन्यभक्ती संस्कृत पंडितकवींची नव्हती. त्यामुळे तुकोबासारख्या संतांच्या भक्तिकाव्यात जी उत्कटता जाणवते, ती अन्यत्र सापडावयाची नाही. तुकाराम ज्या वेळी

आणिक दुसरें मज नाही आतां । नेमिले या चित्तापासुनिया ।
पांडुरंग ध्यानीं पांडुरंग मनीं । जागृती, सपनीं पांडुरंग ॥

असा टाहो फोडतात; किंवा—

कोणा मुखें ऐशी ऐकेन मी मात । चाल तुज पंढरीनाथ बोलवितो ॥

असा विठोबाचा ध्यास घेतात किंवा विठोबाला येण्यास वेळ लागल्यामुळे बेचैन होऊन,

कोठें गुंतलासी द्वारकेच्या राया । वेळ का सखया लावियेला ?

असा अधीरपणाचा सवाल टाकतात, त्या वेळी श्रोत्यांचे चित्त दुभंगून जाते.

हे तुकोबाचे तर राहोच, साधीभोळी नाम्याची जनी, पण तिच्या साध्याभोळ्या शब्दांत जी उत्कटता आहे, ती पंडितांच्या सुसंस्कृत वाणीत नाही. विठोबा दिवाळीच्या सणाला नामदेवाकडे आला आहे व तो तेथे दिवाळीचे सोहाळे भोगीत आहे, याचे वर्णन करीत असता 'सण दिवाळीचा आला । नामा राऊळासी गेला' या आपल्या अभंगात तिने जो परमेश्वरविषयक जिव्हाळा ओतला आहे, त्याला तोड नाही. देवाला नहायला घातल्यानंतर त्याला पुसण्यासाठी जे वस्त्र वापरण्यात आले आहे त्यावरून तर नंदाचा बाळ हा नंदाचा

नसून तो नामदेवाच्या गोणाईचाच बाळ आहे, असे वाटते. कारण, गोणाईने त्याला आपल्या माथ्यावरचा पदर काढून पुसले आहे (‘ पदर माथ्याचा काढिला। बाळ नंदाचा पुशीला। ’) भक्तीची ही खळाळी संस्कृतात नाही. वैराग्याची ती उग्रता आणि ज्ञानाची ती तंद्री या दोन गोष्टीही संतवाङ्मयातल्याप्रमाणे संस्कृत काव्यात नाहीत.

मराठीतील विदग्ध कवी संतांचे नुसते अनुकरण करून जरी भक्ती, ज्ञान, वैराग्याच्या गोष्टी बोलत असले, तरी त्यांची खरी ओढ मानवी विचार-विकारांच्या कलात्मक प्रदर्शनाकडेच अधिक आहे. मराठीतील शृंगाराबद्दलच पहा. अगदी नरेंद्र भास्करापासून तो मोरोपंतापर्यंत कमी-अधिक प्रमाणात शृंगाराचे प्राधान्य पंडिती काव्यात आहे. हे संस्कृत पंडिती काव्याच्या अनुकरणाने आले. ‘ नरेंद्राने ’ रुक्मिणीची विरहावस्था मानवी व्यक्तीप्रमाणेच वर्णन केली आहे. भास्कराच्या ‘ शिशुपालवध ’ या काव्यात वीरापेक्षा शृंगारच प्रधान आहे. मुक्तेश्वर हा प्रवृत्तितःच शृंगारी असल्याने संस्कृतातील शृंगारप्रकरणे त्याने अधिक उत्कट व उत्तान करून दाखविली आहेत. आदिपर्वातील १५ व १६ या अध्यायात ‘ शकुन्तलोपाख्यान ’ वर्णन करताना त्याने उत्तानशृंगाराची कमाल केली आहे. १५ व्या अध्यायात शकुंतला दुष्यंतासारख्या परपुरुषापुढे आपली माता मेनका व पिता विश्वमित्र यांच्या कामक्रीडा निःसंकोचपणे व काहीश्या बीभत्सपणे वर्णन करून सांगते असा प्रसंग आहे.

मुक्तेश्वराच्या या वर्णनात कसलेही औचित्य नाही. त्याच्या स्वतःच्या बेबंद कामवृत्तीचा हा आविष्कार आहे. वामनासारखे जाडे वेदांती पंडित, पण त्यांनीहि आपल्या ‘कात्यायंनीव्रत’ (गोपीवस्त्रहरण), रासक्रीडा, राधाभुजंग, राधाविलास इत्यादी प्रकरणांत उत्तान शृंगारवर्णन करावयास कमी केले नाही. आनंदतनयाने आपल्या ‘ कृष्णचरित्र ’ या आख्यानात कृष्णाने एका गोपीशी केलेली प्रणयक्रीडा वर्णिली आहे. नागेशाने व दुसऱ्या कुणी एका मोरेश्वर कवीने आपल्या ‘ चंद्रावळी ’ वर्णनात उत्तान आणि नीतिबाह्य शृंगार वर्णन करून सात्त्विक रसिकांस माना खाली घालावयास लावले आहे. विठ्ठलाच्या सीता व रुक्मिणी या सुद्धा साध्या मानवी स्त्रियांसारख्या सजविल्या गेल्या आहेत व सामराजाच्या रुक्मिणीची जवळजवळ तीच अवस्था झाली आहे.

आता राहिले मोरोपंत. इतर सर्व कवींच्या मानाने मोरोपंतांची भगवद्‌भक्ती अधिक उत्कट असून स्वधर्म व आर्यसंस्कृती यांवर त्यांची नितांत श्रद्धा आहे. ते एक आदर्श गृहस्थ आहेत. तथापि त्यांनाही केवळ शब्दार्थालंकाराच्या मागे लागल्याने, पांडित्य-प्रदर्शनाच्या हव्यासाने आणि संस्कृतकवींची छाप पडल्याने भक्तिपर काव्यातही फारशी जरूरी नसताना शृंगार आणण्याचा मोह आवरता आला नाही. देव भक्ताची कोणतीही सेवा करतो, हे सांगताना पंत म्हणतात, ज्या कृष्णाच्या हातांनी आपल्या प्रियेच्या कुचतटावर रंगाच्या वेलबुट्ट्या (पत्रावली) काढल्या, त्याच हातांनी त्याने पांडवांच्या यज्ञात उष्ट्या पत्रावली काढल्या. या ठिकाणी ' पत्रावळी ' हे श्लेषयुक्त यमक साधण्यासाठीच पंतांनी जरूर नसता हा शृंगार आणला.

प्रिया कुचतटीं जिहीं न बहुवार पत्रावळी ।
तिहीं अमित काढल्या नृपमखांत पत्रावळी ॥ (७)

हाच प्रकार पंतांनी केका २४ (क्षण त्यजुनि इंदिराबृहदुरोजसंगा धरा) इत्यादी ठिकाणी केला आहे. पंतास कोणी संतकवीही म्हणतात. अर्थात् त्यांना संत म्हणावयास हरकत घेण्याची जरूरी नाही. तथापि त्यांनी आपली भक्ती संतपद्धतीने व्यक्त न करता संस्कृत कवींच्या शृंगारिक आणि पंडिती पद्धतीप्रमाणे केली आहे, एवढेच येथे दाखविण्याचा उद्देश आहे.

यानंतर विठ्ठल, निरंजनमाधव आणि मोरोपंत यांनी आपले काव्यध्येय व आपली काव्यशक्ती यांबद्दलचे जे उद्गार काढले आहेत, ते देऊन या-विषयाची रजा घेऊ. विठ्ठलाने इतर कवींप्रमाणे ' विघ्ने सर्व निवारी मजला तारीं ' अशी गजाननाला प्रार्थना केली आहे (स. १, २). तसेच ' रुक्मिणी-स्वयंवरा 'मध्ये ' असंभाव्य संसार–सिंधू तरावया नमस्कारिले सद्‌गुरु संतराया ', तसेच श्लोक ४ मध्ये. ' हा दुःखमूल भवसागर निस्तराया ' आणि ' जडजीव तरायासी ' त्याने परमेश्वराजवळ प्रार्थना केली आहे आणि रुक्मिणी-स्वयंवर कथा ' पूर्वजन्मदुरितद्रुम खोडी । वाचिता करि सुधा रुचि थोडी ' म्हणजे ही कथा पूर्वजन्मात घडलेल्या पापाचा वृक्ष नाहीसा करते आणि तिची गोडी अमृताच्या गोडीहून जास्त आहे असे म्हटले आहे.

दुसऱ्या कोणत्याही कवीपेक्षा विठ्ठलाने काव्यरचनेस लागणाऱ्या साहित्य-शास्त्रीय साधनांचा स्पष्ट उच्चार केला आहे. तसेच चांगली कविता होण्यास ईश्वरकृपेबरोबरच व्युत्पत्तीचीही जरूरी आहे, या संस्कृत साहित्यशास्त्रीय सिद्धांताचा उच्चार स्पष्टपणे केला आहे. कवित्वाला आवश्यक असणाऱ्या गोष्टी मजजवळ नाहीत, असे तो खालील श्लोकात विनयानें म्हणाला असला, तरी त्या नकाराचा अर्थ होकारच समजावयाचा आहे.

न जाणें मी छंदें, विशद यमकें बंधरचना ।
न जाणें मी काव्यें, नवरस अलंकार सुचना ।
विभक्ति मी कोशादिक न समजें नाटक निकें ।
मऱ्हाटी हे वाणी, नसति अभिधानें सुरसिकें ॥ (१–९)

विद्वज्जीवन उल्लास १, श्लोक १० मध्ये असेच उद्गार त्याने काढले आहेत—

म्यां पूर्वार्जव साधिले न, तुमचे शास्त्रार्थ ना पाहिले।
श्रीसारस्वतकाव्यनाटकरसालंकार ना देखिले ।
छंदोग्रंथ निरीक्षले न, यमकें चित्रें विचित्रें तुकें ।
दोषा सर्व क्षमा करा चतुरहो ! द्या धैर्य मातें निकें ॥ (१-१०)

वरील दोन्हीही श्लोकांत प्रयत्नपूर्वक आणि जाणिवेने काव्य करावयाचे झाल्यास कवीस कोणते शास्त्राध्ययन आवश्यक आहे, ते विठ्ठलाने दिले असून आपल्याजवळ ती सामग्री आहे असे ध्वनित केले आहे. पुढील पद्यात तो सत्कवीबद्दल स्पष्ट कल्पना देतो—

छंदज्ञाननिघंटनाटकरसालंकार काव्यक्रिया ।
जो जाणे गुरुदेवतावरकृपा सारस्वत प्रक्रिया ।
त्याचें शुद्ध कवित्व मान्य चतुरांमध्ये सभामंडळीं ।
वर्णी विठ्ठलदास तो कवि जगद्वंद्य स्वयं भूतळीं ॥

(विद्वज्जीवन १२ उल्लास)

निरंजनमाधवाचा स्तोत्रसंग्रहच काय तो पंडिती काव्याच्या स्वरूपाचा आहे. ती उघडउघड स्तोत्रेच असल्याने त्यांत देवताप्राप्ती व मोक्ष या प्रेरणा असतील, हे सांगावयास नकोच. पण ते सांगतासांगताच आपण रचलेल्या काव्याची योग्यताही

निरंजनमाधव सांगतो. तो म्हणतो, भक्तांनी केलेले हे रघुनाथचरित मुक्तीलाही मोह पाडील असे आहे. या भक्तिचरित्रामध्ये कुबुद्धीचा क्षणार्धात नाश होतो. मंत्ररामचरितनामक पहिल्या स्तोत्रात शेवटच्या १४ व १५ या दोन श्लोकांत निरंजनमाधवाने वरील आशय व्यक्त केला आहे. ते श्लोक असे —

ऐशी हे रघुनाथकीर्तनकथा शृंगारहारावळी ।
नामें मुक्तमणी चरित्रपदकें भक्तीसुतें गुंफिली ।
कंठीं भूषण शोभतांचि भुलल्या त्या मुक्तियोषा बळें ।
त्यांचा संग निरीक्षितांचि रुसल्या गेल्या कुबुद्धी पळें ॥ १४ ॥
हे गाथा यशलाभ या क्षितितळीं सर्वार्थही भेटवी ।
अंतीं रामपरायणासि पदवी वैकुंठिंची दाखवी ।
केली माधववंदनें कविवरें मंत्राद्यहारावळी ।
तेरा गुंफुनि पावला गुरुकृपें धन्यत्व सन्मंडळीं ॥ १५ ॥

निरंजनमाधव चांगला भक्त आहे, योगी आहे. अध्यात्मज्ञाननिरतही आहे. तथापि त्याच्या देवताविषयक उद्गारात भक्तीच्या उत्कटतेपेक्षा ती व्यक्त करण्याच्या कलायुक्त आणि संस्कृतसदृश पद्धतीलाच जास्त महत्त्व आहे. निरंजन-माधवाच्या भक्तीच्या उद्गारामध्ये पांडित्य, शृंगार आणि काव्यकल्पना यांचेच प्राधान्य आहे, हे श्रीरामकर्णामृतातील पुढील एक-दोन पद्यांवरून ध्यानात येईल.

रामा ! स्यंदन वेंधतां रथरजें साऱ्या दिशा स्पर्शिल्या ।
देवा ! त्वत्तरुणप्रतापसह त्या संयोगही पावल्या ।
झाल्या गर्भवती उभौ प्रसवल्या प्राची प्रतीची वधू ।
एकी ते रविबिंब आणि दुसरी संपूर्ण व्याली विधू ॥ ३२ ॥
रामा ! श्रीमंतगेहोद्भव तरि कथिजे वृत्त आम्ही कशाला ?
तत्रापी राहवेना म्हणुनि विनवितों ऐक तूं सत्यशीला ।
तूझी ते कीर्तिकांता दिशि दिशि फिरते स्वर्गपाताळधात्री
देवा ! दैत्येंद्रराजेश्वरमुनिसदनीं राहते दीसरात्रीं ! ॥ ४५ ॥

निरंजनमाधवाची कविता बहुधा इ. स. १७३५ ते १७६८ च्या दरम्यानची असल्यामुळे हा मोरोपंतांचा ज्येष्ठ समकालीन होय. मोरोपंतांच्या

बालपणी हा कवी प्रौढ वयाचा होता. त्यामुळे परमेश्वरभक्ती व्यक्त करण्याच्या त्याच्या पद्धतीची मोरोपंतांवर छाप पडली असण्याचा संभव आहे.

निरंजनमाधवाने आपल्या 'सुभद्राचंपू'मध्ये आपली प्रेरणा व स्वसामर्थ्याची जाणीव स्पष्टपणे बोलून दाखविली आहे—

हे पांडवी परमपुण्य कथा पवित्रा, आकर्णितांची हरिते अतिदोषमात्रा।
देते अनंत सुकृताचि म्हणोनि यीतें, गातां कुळांसहित पावति सद्गतीतें॥
याकारणें कविनिरंजन याच काजीं, वाणीमनासहित अक्षगणा नियोजी।
श्रीकृष्णभक्तिविभवें गुरुदास्यलेशें, विघ्नादि भंगुनि विराजत नित्य तोषें॥ ८॥
श्रृंगारमुख्य नवही रस मूर्तिमंत, काव्यांत या परिसतां दिसती प्रशस्त।
भोक्ता असे यदुपती सकळां रसांचा, झाली म्हणोनि रसिका कविराजवाचा॥ ९॥ (सुभद्राचंपू, स० १–७, ८, ९)

तसेच

रसालंकाराची अति सरस वाणी विलसली।
यथासामर्थ्यें म्यां गुरुभजनयोगें विरचिली।
हरीच्या पायीं हे विमलतर सुश्लोक कमळें।
समर्पोनी माला पुनित घडलों मी शतकुळें॥ (स० ७–८५)

आणि

वाणी पवित्र करणें गुणकीर्तनानें। (चिद्बोध रामायण १–८)

मोरोपंताने अनेक ठिकाणी आपल्या काव्याची प्रेरणा प्रथम स्वतःचा उद्धार व नंतर वाचकांचाही उद्धार ही मानली आहे. आपण कविता करतो तिचे फळ, वाणीने, मनाने आणि शरीराने जे पातक आपल्या हातून घडते त्याचे निरसन हे आहे. ही कल्पना मोरोपंतांनी पुढील आर्येत मांडली आहे. मंत्ररामायणाच्या उपोद्घातात पंत म्हणतात—

आर्यकथाछंदाने आर्याछंदेचीं जन्मलीं सरलें।
याहीं माझें तनुवाक्कर्ममनःपाप सर्वथा सरलें॥ १६॥

आता आपल्या कवितेच्या वाचनाने संसाराच्या भयाने ग्रस्त झालेल्याला धीर येईल ही कल्पना खालील आर्येत मांडली आहे—

प्राकृतसंस्कृतमिश्रित यास्तव कोणी म्हणेल जरि कंथा ।
भवशीतभीतिभीतस्वांताला दाविला बरा पंथा ॥ १८ ॥

आपल्या 'आर्याभारता'च्या प्रारंभी पंतांनी स्वोद्धाराचा हेतू स्पष्ट सांगितला आहे व आपल्या सरस कवितेबद्दलचा आत्मविश्वासही स्पष्ट केला आहे. पंत म्हणतात--

हरी ज्यांचा कैवारी त्या पांडुसुतासि वंदितों भावें ।
वाटे चरित्र त्यांचें आपण कांही तरावया गावें ॥

भारत इतिहासातील रस माझ्या मराठी वाणीने मी श्रोत्यांस पाजीन, त्या रसाची गोडी अमृतरसाहूनही मोठी असेल, असा आत्मविश्वास पंत बोलून दाखवतात—

त्या श्रीव्यासप्रभुला वंदुनि, मी भारतेतिहासरस ।
पाजीन तुम्हां श्रोत्यां अमृतरसाहूनि फार हा सरस ॥

यापेक्षा आपला आत्मविश्वास पंतांनी ध्वनिपद्धतीने आणि विनयाने पुढीलप्रमाणे व्यक्त केला आहे — आपल्या मातेचा भक्तिभावाने उल्लेख करीत असता स्वतःची योग्यता पंत मोठ्या सुंदर तऱ्हेने सुचवीत आहेत. ते म्हणतात—

धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जगीं झाली ।
आली सत्यवतीची कीं भारतकीर्ति सुतमुखीं आली ॥

पंत आपली माता (प्रसू, लक्ष्मीबाई) हिला व्यासाची माता सत्यवती हिची सखी (आली) म्हणजेच तिच्या योग्यतेची समजतात. कारण सत्यवतीचे सुपुत्र व्यास यांनी मूळ भारत रचले व मोरोपंताची माता लक्ष्मी हिच्या सुपुत्राने म्हणजे मोरोपंतांनी त्या मूळ संस्कृत भारताचे मराठी 'आर्या-भारत' केले.

मंत्ररामायणाच्या उपसंहारात मोरोपंत अशाच आत्मविश्वासाने आपल्या काव्याबद्दल पुढील उद्गार काढतात—

जसे होती देव प्रमुदित शची नायक वनीं ।
तसे सारज्ञाते बुधजन मयूरेश-कवनीं ॥

आतापर्यंत दिलेल्या उताऱ्यावरून मराठी विदग्ध कवींच्या काही प्रेरणा स्पष्ट झाल्याच असतील. काही प्रेरणा मागील प्रकरणात येऊन गेल्याच आहेत. त्या सर्व उक्त प्रेरणा आहेत. अनुक्त प्रेरणेबद्दल एवढेच सांगावयाचे की, वामन-पंडित, सामराज, विठ्ठल आणि मोरोपंत यांची काव्ये वाचली असता त्यांतील पांडित्य, श्लेषप्रियता, सामासिक पदे, प्रौढ शब्दयोजना, संस्कृत संकेत व संस्कृतची विशिष्ट कल्पनापद्धती यांवरून त्यांची काव्ये संस्कृतज्ञ पंडितजनांच्या संतोषासाठीच होती, हे निराळे सांगावयास नको. मोरोपंत काशीस गेले होते. त्या वेळी त्यांनी आपले विराटपर्व तेथील संस्कृत पंडितांना दाखविले. शलाकापरीक्षेने एकच आर्या वाचून पंडितांनी मोरोपंताची स्तुती केली. त्यामुळे पंतास समाधान वाटले अशी एक आख्यायिका आहे, ती या संदर्भात मोठी सूचक आहे.

संतकाव्यातील अध्यात्माची छाप आख्यानकाव्य आणि पंडिती काव्य ह्या दोहोंवरही बसली आणि अध्यात्म ही एक पंडिती काव्याची प्रेरणा झाली, असे जे मागे म्हटले आहे, त्याचे एक उत्तम उदाहरण एकनाथांच्या आख्यान-काव्याचे आहे. नाथ हे संतकवी व आख्यानकवीही होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या उभयविध रचनेमध्ये अध्यात्माचा पुरस्कार केला आहे. एकनाथांची भारुडे म्हणजे आध्यामिक रूपकाचा सुंदर नमुना. पण नाथ एवढ्यावरच थांबले नाहीत. त्यांनी राम-कथेवर व कृष्ण-कथेवरही आध्यामिक रूपक बसविले आणि कथेच्या अध्यात्मीकरणाची ही प्रवृत्ती काही पंडित कवींनीही अनुसरली. प्रथम एकनाथ रामकृष्ण-कथेवरही आध्यात्मिक रूपके कशी करतात तें पाहू.

नाथांनी लक्ष्मण, भरत, राम, सीता, दशरथ, कौसल्या, कैकेयी, मंथरा इत्यादी रामायणातील पात्रांवर पुढीलप्रमाणे आध्यात्मिक रूपके बसविली आहेत—

आत्मप्रबोध तो लक्ष्मण। भावार्थ तो भरत जाण।
निजनिर्धारी तो शत्रुघ्न। आनंदविग्रही पूर्ण श्रीराम॥
अहमात्मा तोचि दशरथ। उत्पत्तीसी मुख्य हेत।
दूर गेलिया श्रीरघुनाथ। निवर्तत अहमात्मा॥
आतां विवेक आणि निजविचारू। तैसे वसिष्ठ विश्वामित्र गुरु।
ज्यांपासोनि अति साचारू। शस्त्रास्त्रविद्या दृढ केली॥
कौसल्या ते सुविद्या। सुमित्रा ते शुद्ध मेधा।
कैकेयी ते अति अविद्या। मंथरा कुविद्या तीपासीं॥

कुविद्या क्षोभवोनि अविद्येसीं । श्रीराम केला वनवासी ।
तंव सीता अनन्यभावेसीं । श्रीरामासरसी निघाली ॥

(अयोध्याकांड, अ. १, ओ. १८–२२)

'रुक्मिणीस्वयंवर' हे जे त्यांचे दुसरे आख्यानकाव्य त्यातही नाथांनी आध्यात्मिक दृष्टीच ठेवली आहे. 'रुक्मिणीस्वयंवरा'तील कृष्ण-रुक्मिणी-लग्न म्हणजे त्यांच्या मते जीवात्मा व परमात्मा यांचेच लग्न होय.

हे ग्रंथींचें निरूपण । जीवशिवा होतसे लग्न ॥
अर्थ पाहता सावधान । समाधान सात्विकां ॥

(रु. स्व. १८–७३)

यावरून कथाकाव्य लिहिण्याचा नाथांचा उद्देश केवळ जन-मनोरंजन हा नसून अध्यात्मप्रवणता हा होता, हे स्पष्ट आहे. हा त्यांचा हेतू त्यांच्याच शब्दांत पुढीलप्रमाणे आहे. ते म्हणतात—

ग्रंथी राखोनिया गुह्यार्थ । मुख्यत्वें दावावा परमार्थ ॥
हाचि कवित्वाचा निजस्वार्थ । येणें रघुनाथ संतुष्ट ॥

(बालकांड, २७–९५)

नाथांच्या या अध्यात्मप्रवृत्तीची छाप काही पंडितकवींवरही पडलेली आहे. अशांपैकी मुक्तेश्वर हा पहिला कवी आहे. त्याने आपल्या सभापर्वांत कौरव-पांडव, द्रौपदीचे वस्त्रहरण, दुःशासन यांच्यावर आध्यात्मिक रूपक बसविले आहे.

आतां सात्विकभाव पांडवपत्नी । सद्भावना याज्ञसेनी ॥
कामादिक कौरव दुर्जनीं । सभास्थानीं गांजिली ॥ २४ ॥
अनेक सावधानाचीं वसनें । फेडितां विकल्प दुःशासनें ॥
निश्चय विचार श्रीकृष्णें । चढोवाढीं नेसविलीं ॥ २५ ॥
तेंचि विस्तारें परिसिजे । आलस्य निद्रेतें विसारिजे ॥
तापत्रयातें निरासिजे । कथाश्रवणीं साधकीं ॥ २६ ॥

(सभापर्व, १, २४–२६)

मुक्तेश्वरानंतर वामनामध्ये ही कथांच्या अध्यात्मीकरणाची प्रवृत्ती अधिक बलवत्तर दिसते. वामनपंडिताने एकनाथांप्रमाणेच राम आणि सीता यांचे लग्न

म्हणजे शांती आणि आत्मा यांचे मीलन होय, असे प्रथमच सांगितले आहे; आणि विवाहात जे निरनिराळे विधी करतात त्यांच्यावर आध्यात्मिक रूपके बसवून एकनाथांवरही ताण केली आहे. वामन तर स्पष्टच म्हणतो की, 'ही कथा म्हणजे निव्वळ अध्यात्मच आहे.' परंतु वामनपंडितांचे हे अध्यात्म ज्ञानदेव-तुकारामाइतके प्रखर नाही. ते काव्य व शृंगार यांनी धूसर व मंद झाले आहे.

'सीता-स्वयंवरात' पंडित अध्यात्माचे रूपक कसे तपशीलवार मांडतात ते पहा. नवरानवरीच्या कळसन्हाणावरील पुढील रूपक पहा—

चहूंही मोक्षांचे कलश चहुंकोनीं मिरवती ।
न जे ब्रह्मी हेमी दिसतिहि खरेसे म्हणविती ।
गुणीं शुभ्रीं दावी सगुणपण संतांस सुमती ।
असें न्हाणें वारी अभिनव वधूशांति सुमती ॥
चढे तीस सर्वात्मतेची हरिद्रा, न जे ठाउकी भेदवाद्या दरिद्रा ।
तिचें शेष ये षड्गुणा रामचंद्रा, अविद्याग्निसंतप्तविश्रामचंद्रा ॥
(श्लोक ८०)

गुणत्रयांच्या तटिनीप्रवाहीं, सत्वांबु शोधूनि पृथक् विवाहीं ।
ते घालिती काळघडी द्विजाती, सत्यें घड्या रामानिमित्त जाती ॥
वाजवीत विविधा निगमातें, घे नृप श्रुतिचिया उगमातें ।
आणिला निजगृहा नवरा हो । 'जो मनीं' म्हणति मानव 'राहो' ॥
पूजूनि राम निगमोदित बोधरीती, चित्तंतु आड पट मायिक जो धरीती ।
काढावयासिच निषेधुनि घेत हातीं । शांतीसि अंतरहि हेंचि असे पहाती ॥
(सी. स्व. ८६, ८७, ८८)

आपल्या 'मृत्तिका-भक्षण' या प्रकरणातही पंडितांनी हीच प्रवृत्ती दाखविली आहे. कृष्णाने माती खाल्ली असूनही "पण मी माती खाल्ली नाही" असे तो यशोदेस म्हणतो. त्याचे हे मिथ्या बोलणे सत्यच होते, असे पंडित अध्यात्माच्या साह्याने सांगतात. कृष्णाचे म्हणणे खरे याचे कारण, माती आणि

माती खाणारा हे एकच आहेत. असे सर्व मृत्तिकामय ब्रह्मांड परमात्म्याच्या उदरात मावते. तेथे माती खाल्ली हे बोलणे खरेही नाही आणि खोटेही नाही.

> की मृत्तिका हें अवघेचि मातें, आधीच माझ्या उदरांत माते ।
> ते भक्षिली का म्हणशील माते, नेणोनि ऐशा पुरुषोत्तमातें ॥
>
> (मृत्तिकाभक्षण, १४)

याच पद्धतीने कृष्णाला दोराने उखळास बांधले, याचाही आध्यात्मिक अर्थ पंडितांनी स्पष्ट केला आहे. (श्लो, ४०,४८) कृष्णाच्या कंदुकक्रीडेवरील रूपक पहा. त्यांतील कंदुक म्हणजे मन व क्रीडा म्हणजे चिज्जडक्रीडा! पण पंडितांचा आध्यात्मिक अर्थ लावण्याचा कळस त्यांच्या रासक्रीडेत झाला आहे. श्रीकृष्णाने गोपींच्या चोळीच्या गाठी सोडल्या, वस्त्रांच्या निऱ्या फेडल्या यांतही खोल असा आध्यात्मिक अर्थ आहे, असे पंडितराज म्हणतात. तो श्लोक पहा—

> गांठी कंचुकिच्या जगद्गुरुकरें गोपींचिया सूटल्या ।
> ग्रंथी चिज्जड त्या अनादि रचिल्या त्याही अहो ! तूटल्या ।
> कृष्णाच्या अधरामृतें अमरता तात्काळ त्या पावल्या ।
> नीवीमोक्ष मुकुंदहस्तकमळें तो मोक्ष त्या लाधल्या ॥
>
> (रासक्रीडा, १७५)

सामराजानेही आपल्या रुक्मिणीहरणात कृष्ण-रुक्मिणीविवाहाला, 'जनाच्या सौभाग्यें प्रकृतिपुरुषा योग घडला' असे म्हटले आहे (रु. स्व. ८,६७).

याचप्रमाणे श्रीधरादी कवींनी भोजनातील पदार्थांवरही आध्यात्मिक रूपके बसविली आहेत! श्रीधराच्या जैमिनी अश्वमेधातील पुढील रूपके पहावी—

जै. अ. ८१-७-८ व जै. अ. ९-४४-४६.

याप्रमाणे पंडितकाव्याच्या प्रेरणांचा येथे साधार विचार केला.

* * *

हनुमन्नाटक

★

मागील प्रकरणात पंडिती काव्याच्या प्रेरणा व त्यांचे आधार यांची चर्चा केली. रामायण, महाभारत, भागवत व इतर पुराणे हे सर्व आधार प्रायः आर्ष काव्याच्या स्वरूपाचे होते. ते सर्व इतिवृत्तप्रधान म्हणजे घडलेल्या घटना साध्या रीतीने सांगणारे होते. त्यात कथा-कथन होते, पण कथन-कौशल्य नव्हते. त्यात 'काय सांगावयाचे' यावरच जोर होता; कसे सांगावयाचे याकडे दुर्लक्ष होते. त्या सर्व कथा प्राचीन काळी घडलेल्या होत्या. त्यानंतर ज्या काळात त्या पुन्हा सांगण्यात आल्या, त्या काळी नवीन उच्चतर संस्कृती समाजात प्रविष्ट झाली होती. कलाकौशल्य वाढले होते. स्वतंत्र शास्त्रे प्रवृत्त झाली होती. माणसांच्या मनाचे व्यापार अधिक गुंतागुंतीचे झाले होते व पूर्वीचे लोक जे साधे आणि सरळपणाने बोलत ते आता वक्रोक्तीने सांगण्याची चाल पडली होती.

थोडक्यात सांगावयाचे तर आर्ष काव्यातील साध्या घटना आता लालित्य, सौंदर्य, कलात्मकता व पाण्डित्य यांनी नटवून सांगावयाच्या होत्या. रामायण-महाभारतासारख्या आर्ष सामग्रीवर विदग्ध काव्यांचे मूळ प्रणेते जे संस्कृतातील महाकवी म्हणजे पंडित-कवी यांनी ही कलाकुसर कशी केली व त्याचा परिपाक कसा काय झाला, याचे विवेचन मी माझ्या 'संस्कृत काव्याचे पंचप्राण' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत पृ. २९ ते ६३ पर्यंत केले आहे.

कालिदास, भारवी, माघ व श्रीहर्ष या चार पंडितकवींनी आपापल्या काव्याची सजावट आपल्या काळच्या उच्चतर संस्कृतीने आणि अर्थशास्त्र, काम-सूत्र, नाट्यशास्त्र, प्रमाणविद्या आणि समयविद्या यांच्या साहाय्याने कशी केली हे तेथे सांगण्यात आले आहे. मराठीतील पंडितकवी वरील शास्त्रे आणि कला यांच्या या सामग्रीकडे वळलेले नाहीत. त्यांनी पंचमहाकाव्ये व हनुमन्नाटका-सारखी काही नाटके यांवरच आपल्या काव्याची सजावट केली. फार झाले तर

त्यांनी आपल्या काळातील इतिहासाचे व संस्कृतीचे अस्पष्ट प्रतिबिंब आपल्या कथा-कथनात आणले. स्वकाळातील चालीरिती व लोकाचार यांचा मधूनमधून उल्लेख केला आणि आपली शैली उठावदार करण्यास पंडितकवींच्या संस्कृत शैलीतच आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या एकनाथादी प्रासादिक कवींच्या वाणीचा उपयोग केला आणि आपल्या कथानकांना भक्तिपर आणि परमार्थपर वळण दिले. म्हणून मराठी पण्डितकवींच्या सजावटीची वर दिलेलीच सामग्री होती असेच म्हणावे लागेल.

विठ्ठलाने आपल्या सीता-स्वयंवरात आपल्या काव्याच्या सजावटीची सामग्री पुढीलप्रमाणे दिली आहे—

कांहीं ' श्रीहनुमंतनाटककथा ' कांहीं ' रघूवंशि ' ची ।
कांहीं आदिकविप्रमेयरचना, कांहीं गिरा देशिची ॥

—(सर्ग ३–१)

आपल्या एकाच काव्याला उद्देशून विठ्ठलाने काढलेले हे उद्गार प्रातिनिधिक मानावयास काही हरकत नाही. रघुवंश, कुमारसंभवादी पंचमहाकाव्ये, हनुमन्-नाटकासारखी नाटके; रामायण, महाभारतासारखी आर्ष काव्ये (मात्र हे आधार आहेत. सजावट म्हणून वाल्मीकी रामायणाव्यतिरिक्त रामायणे व कथाकल्पतरू-सारख्या कथा वापरण्यात आल्या आहेत.) व ज्ञानदेव-एकनाथांसारख्यांची प्रासादिक वाणी हेच मराठीतील पंडितकवींच्या सजावटीचे भांडवल आहे. या भांडवलावर ही सजावट त्यांनी कशी केली आहे हे येथून पुढे दाखवावयाचे आहे. ते करण्यापूर्वी प्रथम हनुमन्नाटकच स्वतंत्र तऱ्हेने विचारात घ्यावयाचे आहे. कारण या एकाच नाटकातील काव्य-सौंदर्याचा उपयोग आपापली कथानके आकर्षक करण्याकरिता एकनाथापासून मोरोपंतापर्यंतच्या सर्व मराठी कथा-कवींनी करून घेतलेला आहे, आणि याच नाटकाचा प्रभाव तुलसीदासाच्या सुप्रसिद्ध रामायणावर म्हणजे ' रामचरितमानसा 'वरही पडलेला आहे.

पण खेदाची गोष्ट ही आहे की, या नाटकाचा नीट परिचय चांगल्या जाणत्या जाणत्या अभ्यासकांनाही नाही; इतकेच नव्हे तर, या नाटकाबद्दलची चुकीची माहिती मराठी काव्याच्या काही संपादकांनी दिलेली आहे. कै. प्राध्यापक द. सी. पंगू यांनी विठ्ठलाच्या ' सीता-स्वयंवरा 'तील हनुमन्नाटका-

च्या वर दिलेल्या उल्लेखावर टीपा लिहिताना म्हटले आहे की, " हे नाटक मिश्र मोहनदास या नावाच्या कवीने संस्कृतात रचिले असून त्याचे चौदा अंक आहेत. यात रामाच्या स्वयंवरापासून त्याच्या लंकाविजयापर्यंतचे प्रसंग वर्णन केलेले आहेत. " पंगूंनी नाटककर्त्याबद्दल मराठी वाचकांस सादर केलेली ही माहिती चूक आहे. मिश्र मोहनदास हा या नाटकावरील 'दीपिका' नावाच्या टीकेचा कर्ता आहे. अशीच चूक कै. प्रा. चिं. नी. जोशी यांच्या 'श्रीधर-चरित्र आणि काव्यविवेचन' या ग्रंथाच्या 'ग्रंथनामसंक्षेप' या प्रकरणात केलेली आहे. तेथें हनुमन्नाटकाचा उल्लेख 'पण्डित मोहनदासविरचित शके १८३१' असा केला आहे. तोही चूकच आहे.

हनुमन्नाटकाबद्दलच्या सम्यक् ज्ञानाची मराठीत अशी अवस्था असल्या-मुळे व हनुमन्नाटकाने मराठीतील सर्वच राम-कथा-काव्यावर फार मोठीच छाप पाडल्याने त्याचा थोडा सविस्तर विचार येथे केल्यास ते अयोग्य होणार नाही. या नाटकाबद्दल पहिली गोष्ट सांगावयाची ती अशी की, याला नाटक म्हटले असले तरी त्यात नाटकाची महत्त्वाची लक्षणे नाहीत. ते जवळजवळ एक काव्यच आहे; म्हणजे रामचरितावर झालेल्या काव्यनाटकातील सुंदर सुंदर कल्पनांचे व विचारांचे ते एक संकलन आहे. ते कोणत्याही एका कवीने रचलेले नाही. यात नवव्या शतकापासून चौदाव्या शतकापर्यंत भर घातलेली दिसत आहे. अशा ह्या अनामिक व अनेककर्तृक नाटकाला एक कर्ता नसल्याने त्याचा लेखक म्हणून रामभक्त हनुमंताचे नाव मोठ्या कल्पकतेने तेथे घालण्यात आले आहे.

हनुमन्नाटकातच या नाटकाच्या रचनेसंबंधाने एक अद्भुत वृत्तान्त दिलेला आहे (हनुमन्नाटक–अंक १४–९६). त्याचा सारांश असा—हे नाटक मारुतीने आपल्या नखांनी शिळेवर लिहिले व ते त्याने रामायणाचा कर्ता वाल्मीकी यास दाखविले. आपल्या रामायणापेक्षा अतिशय सुंदर कल्पनांनी नटलेल्या या नाटकाचा जगात प्रसार झाल्यास आपले रामायण मागे पडेल अशी भीती वाल्मीकीस वाटली म्हणून त्याने आज्ञाधारक मारुतीस सांगितले की, " बाबा, तुझे हे नाटक तूं समुद्रात बुडवून टाक. " त्याप्रमाणे हनुमंताने आज्ञाधारकपणे ते नाटक बुडवून टाकले. हनुमंताचाच अवतार असलेल्या भोजाने ते नाटक

समुद्रातून बाहेर काढले आणि भोजाच्याच पदरी असलेल्या मिश्र दामोदराने त्याचे संकलन केले. हा श्लोक असा आहे—

रचितमनिलपुत्रेणाथ वाल्मीकिनाऽब्धौ ।
निहितममृतबुद्ध्या प्राङ् महानाटकं यत् ।
सुमतिनृपतिभोजेनोद्धृतं तत्क्रमेण ।
ग्रथितमवतु विश्वं मिश्रदामोदरेण ॥ १ ॥

बल्लाळदेवाच्या भोजप्रबन्धातही हनुमन्नाटकासंबंधी पुढील आख्यायिका आढळते. भोजप्रबन्धाचा काळ हा भोजराजाच्या काळासारखाच म्हणजे अकराव्या शतकाचा अन्त व बाराव्या शतकाचा प्रारंभ या दरम्यानचा असावा. बल्लाळदेव आपल्या भोजप्रबन्धाच्या आख्यायिकेत म्हणतो, " एकदा नर्मदेच्या डोहात कोळ्याच्या जाळ्यात अडकून एक शिळा आली. त्या शिळेवर काही कोरलेले होते. म्हणून ती शिळा त्यांनी भोजाच्या राजसभेत आणली. तेथे लिपिज्ञांनी त्या शिळेवर कोरलेले एका श्लोकाचे शेवटचे दोन चरण वाचले. ते असे होते—

अयि खलु विषमः पुरा कृतानां ।
भवति हि जन्तुषु कर्मणां विपाकः ॥

याचा अर्थ—पूर्वजन्मात प्राण्याने केलेल्या कर्मांचा घोर परिणाम त्याला ह्या जन्मी अनुभवावा लागतो. ते दोन चरण पाहून भोज म्हणाला, " पूर्वी हनुमंताने रामचरित शिळेवर कोरलेले मला माहीत आहे. तेव्हा त्या हनुमन्नाटकातीलच हा श्लोक असावा." असे म्हणून त्याने भवभूतीस या श्लोकाच्या पहिल्या दोन ओळी करावयास सांगितल्या व आपणही दोन ओळी रचल्या. परंतु त्यांनी कोणाचे समाधान न झाल्याने त्याने कालिदासास कविहृदय उकलून दाखविणारे पहिले दोन चरण रचावयास सांगितले. ते कालिदासाने पुढीलप्रमाणे रचिले—

शिवशिरसि शिरांसि यानि रेजुः ।
शिवशिव तानि लुठन्ति गृध्रपादैः ॥

याचा अर्थ— जी नररुंडे पूर्वी शंकराच्या मस्तकावर (कंठात) रुळत होती ती हरहर ! आता गिधाडाच्या पायदळी लोळत आहेत. या ठिकाणी कालिदासाने रावणाचे मरण सूचित केले आहे. कालिदासाचे हे दोन चरण सर्वांस

आवडले व मुख्य म्हणजे लिपिज्ञांनी ते पहिले चरण शोधून काढल्यावर असे आढळून आले की, ते कालिदासाने रचलेल्या चरणाप्रमाणेच होते.

'इह खलु विषमः पुराकृतानां' हा श्लोक हनुमन्नाटकाच्या चौदाव्या अंकातील ४९ वा श्लोक आहे. याचा अर्थ भोजकाळी हनुमन्नाटक हे माहीत होते असे दिसते.

आता खुद्द हनुमन्नाटकावरूनच त्याची प्रत्यक्ष ओळख करून घेऊ. हनुमन्नाटकाची मला उपलब्ध असलेली प्रत मिश्र दामोदराने संकलित केलेली आहे व त्या नाटकावर मिश्र मोहनाने लिहिलेली 'दीपिका' नावाची टीका आहे. ती मुंबईतील गुजराथी मुद्रणालयात शके १८३३ म्हणजे सन १९११ त छापलेली आहे. या नाटकाचे १४ अंक असून टीकेसहित त्याची २३४ पृष्ठे आहेत. या प्रतीला पश्चिम भारतीय प्रत म्हणतात. या प्रतीचे वर्णन पुढील-प्रमाणे—

'कल्याणानां निधानम्' हा श्लोक या नाटकात नांदीसारखा वापरला आहे. त्यानंतर असेच आणखी दोन श्लोक नमनपर आहेत. पाचव्या श्लोका-पासून आठव्या श्लोकापर्यंत दशरथाचे वर्णन आहे. दशरथाला चार पुत्र झाल्याचे वर्णन असून ते विश्वामित्राबरोबर मखरक्षणार्थ गेल्याचा उल्लेख आहे. तेथून ते जनकाकडील धनुष्याचा उत्सव पाहण्यासाठी मिथिलेला गेले. तेथे जनकाच्या पणाप्रमाणे शिवधनुष्याला गुण लावावयाचा होता. सीतेने रामाकडे पाहिले व त्याची तिच्यावर मोहिनी पडली, आणि रामाची ती सुकुमार तनु व उचला-वयाचे ते घोर धनुष्य पाहून ती हळहळली. येथे सीतेचे पात्र आणले आहे व 'तदा सीता (आत्मगतम्) कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुः' हा श्लोक म्हणते. नंतर राम, लक्ष्मण, जनक इत्यादिकांची भाषणे आहेत.

या नाटकात सूत्रधार नाही. त्याला प्रस्तावना नाही. त्यात नाटककाराचे नाव नाही. स्त्री किंवा हीन पात्रे यांच्या तोंडी प्राकृत नाही. यात विदूषक नाही. नाट्यसूचना फारशा नाहीत. यात गद्य थोडे आहे, पण तेही शब्दा-वडम्बराने भरलेले व केवळ वर्णनात्मक आहे. त्या गद्यातून नाटकाचे कथासूत्र पुढे चालविलेले असते. या नाटकात ५७६ श्लोक आहेत. काही अंकांत ते फार थोडे म्हणजे १६, २० किंवा ३० असून काही अंकांतील श्लोक ९६ पर्यंत आहेत.

यात असंख्य पात्रे आहेत व रामाच्या चरित्रातील आमूलाग्र सर्व प्रसंग आहेत. शेवटी सीतात्याग आहे व त्या सीतात्यागाने भग्न-हृदय झालेल्या रामाचे निधन सूचित केले आहे. याला भरतवाक्य नाही. यात विष्कम्भक-प्रवेशक नाहीत. यात नाटकाच्या पाच अवस्था व पाच संधी नाहीत.

याचा अर्थ असा की, विकासशाली आणि विशिष्ट आदी व अंत असलेल्या सुटसुटीत कथेचा घटक (Unit) नाटकासाठी निवडलेला नाही. साधारणतः रामायणाच्या अनुरोधाने एकेक प्रसंगावरील निवडक श्लोक एकत्र आणून ठेवलेले आहेत. यावरून हे नाटक (किंवा खरे म्हटले तर श्लोकसंकलन) एक-कर्तृक नाही. अनेक शतके अनेक लोकांनी एकत्र केलेल्या रामचरितविषयक श्लोकांचा हा एक संग्रह आहे.

या नाटकाच्या शिथिल रचनेवरून केलेला हा तर्क अगदी बरोबर आहे ही गोष्ट या नाटकातील श्लोक थोडे बारकाईने पाहिले असता सिद्ध होते, आणि रामचरितविषयक इतर काव्ये आणि नाटके यांतून घेतलेले प्रत्यक्ष श्लोकच एक-सारखे आढळत जातात.

या श्लोकांपैकी काही श्लोक त्यांच्या स्थळांसहित येथे देतो.—

(१) रामायण :— ‘ कुण्डले नैव जानामि ’– हा लक्ष्मणाच्या तोंडी असलेला श्लोक हनुमन्नाटक अंक ५–३६ वा श्लोक आहे. तसेच ‘ रामं दशरथं विद्धि ’–हा सुमित्रेच्या तोंडचा रामायणातील श्लोक हनुमन्नाटक ३–१८ हा आहे. तसेच ‘ रामादपि च मर्तव्यंम् मर्तव्यं रावणादपि ’ हा मारीचाच्या तोंडचा श्लोक हनुमन्नाटक ३–२४ येथे आहे.

(२) राजशेखराचे बालरामायण :— बा. रा. ४–६० = ह. ना. १–३८; बा. रा. ४–६८= ह. ना. १–४१; असे अनेक श्लोक आहेत. परंतु विस्तारभयास्तव ते सर्व देत नाही.

(३) यशोवर्म्याचे रामाभ्युदय :— ह. ना. अंक ५, २४.

(४) जयदेवाचे प्रसन्नराघव :— प्र. रा. ५–१८ = ह. ना. ३-८; प्र. रा. ४–२३= ह. ना. १–४४ असे अनेक श्लोक आहेत.

(५) मुरारीचे अनर्घराघव :— अ. रा. ४–३३ = ह. ना. १–४२; अ. रा. ४–४६= ह. ना. १–४६ असे अनेक.

(६) भवभूतीचे महावीरचरित :— म. च. १–३६ आणि ह. ना. १–५३.

(७) शाकुंतल :—" ग्रीवाभंगाभिरामम्" शा. १–७ = ह. ना. ४–३.

(८) कुन्दमाला :— ह. ना. १४–९१.

(९) कालिदासाचा रघुवंश :— ११–६४ = ह. ना. १–३०.

(१०) उत्तररामचरित :— ५–३४ वृद्धास्ते न विचारणीयचरिताः ह. ना. १४–२२

(११) क्षेमेन्द्राची औचित्यविचारचर्चा :— ह. ना. ३–१२ (सद्यः पुरीपरिसरेऽपि)

(१२) सुभाषितावली :— हीतून अनेक सुभाषिते ठिकठिकाणी घेतली आहेत.

हनुमन्नाटकाची दुसरी एक प्रत (आवृत्ती) बंगाल प्रांतात आहे. तिला पूर्वभारत प्रत म्हणतात. ती मधुसूदनाने संकलित केली आहे. तिच्यामध्ये ९ अंक असून श्लोकसंख्या ७२० आहे. या मधुसूदन-प्रतीत राजा विक्रमाने हनुमन्नाटक समुद्रातून बाहेर काढले आहे, कारण मारुतीने त्याला स्वप्नात तसे करण्यास सांगितले असे म्हटले आहे. हा विक्रमादित्य बंगालचा लक्ष्मणसेन असावा असे सुशीलकुमार डे यांचे म्हणणे आहे. या लक्ष्मणसेनाच्या सभेत नवरत्ने होती. तो स्वतः रसिक आणि गुणिजनांचा आश्रयदाता होता. लक्षणावती ही त्याची राजधानी. त्याने ११२० च्या सुमारास आपला शक स्थापला होता. गीतगोविंदकार जयदेव हाही त्याच्या सभेत होता. यावरून बंगालमधील हनुमन्नाटकाचे संकलन १२ व्या शतकात झाले असे म्हणावयास हरकत नाही.

मधुसूदनाच्या प्रतीत या नाटकाचे नाव ' महानाटक ' असे दिले आहे. तथापि त्यात हे नाटक हनुमंताने रचिले आहे असे स्पष्ट म्हटले आहे. मधुसूदन-प्रतीत पुढील उल्लेख सापडतो --

नांद्यन्ते सूत्रधार :

वाल्मीकेरुपदेशतः स्वयमहो वक्ता हनूमान्कपिः ।
श्रीरामस्य रघूद्वहस्य चरितं सौम्या वयं नर्तकाः ।

गोष्ठी तावदियं समस्तसुमनःसङ्गेन संवेष्टिता ।
तद् धीराः कुरुत प्रमोदमधुना वक्तास्मि रामायणम् ॥

महानाटकाचे लक्षण भरत, धनंजय व धनिक देत नाहीत. विश्वनाथच काय तो ते लक्षण देतो. ते असे–'एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम्। अंकैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे' (सा. द. ६–२२३–२२४). म्हणजे सर्व प्रकारची पताकास्थाने महानाटकांत असतात व त्याचे दहा अंक असतात असे विश्वनाथाचे मत आहे. राजशेखराचे 'बालरामायण' हे महानाटकच आहे. त्याचेही अंक दहाच आहेत. हनुमन्नाटकाला महानाटक असे नाटकामध्येच तीन ठिकाणी म्हटले आहे. अंक १४–६९, ९५, ९६.

हनुमन्नाटकाला काही लोक 'छायानाटक' असेही म्हणतात. मेघप्रभाचार्यांचे धर्माभ्युदय, सुभटाचे दूतांगद, यशोवर्म्याचे रामाभ्युदय, रामदेवव्यासाचे पाण्डवाभ्युदय आणि सुभद्रापरिणय ही सर्व छायानाटके आहेत असे त्यांच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. विल्सन म्हणतो की, "छायानाटक म्हणजे नाटकाचा आभास किंवा छाया.' ते नियमहीन व तंत्रभ्रष्ट असते. कोणी म्हणतात, "इतर नाटकांतील उसने श्लोक घेऊन रचलेले नाटक म्हणजे छायानाटक." सुभटाच्या दूतांगदातही इतर ठिकाणचे श्लोक घेतलेले आहेत. यावरून छायोपजीवी म्हणजे इतर ठिकाणचे श्लोक घेऊन नवीन नाटक करणारा असा शब्दप्रयोग पडला आहे.

पिशेल छाया-नाटक याचा अर्थ निराळाच करतो. तो म्हणतो, "पांढऱ्या पडद्यावर कळसूत्री बाहुल्यांच्या छाया दाखवून त्यांचे वर्णन गद्यपद्यात केलेले असते ते नाटक." ही उपपत्ती कीथ्ला मान्य नाही. कारण या छायानाटकातून अभिनयाचे उल्लेख असून ही इतर नाटकांसारखीच आहेत. त्यात विशेष काही नाही.

पण सुशीलकुमार डे यांनी छायानाटकाबद्दल व विशेषतः हनुमन्नाटकाबद्दल दिलेली पुढील उपपत्ती विचारणीय आहे. त्यांचे म्हणणे असे की, "अशा तऱ्हेची नाटके तंत्रबद्ध नाटकांच्या अवनत अवस्थेत निर्माण होतात. विशेषतः ती बहुजन समाजातच दाखविली जातात. त्यांचे स्वरूप उत्सवात किंवा यात्रेंत प्रचंड जनसमुदायापुढें करून दाखविलेल्या आपल्याइकडील ललिता-

सारखे असते. नाटकाच्या आरंभीं सूत्रधार किंवा यात्रावाला रामायणासारखे एखादे लोकप्रिय कथानक घेतो व त्या रामकथेंतील पात्रांची सोंगे आणून त्या वेळी त्या त्या प्रसंगावरील उत्तम उत्तम श्लोक स्वतःच म्हणतो किंवा इतर गायकाकडून गाववितो.

माझ्यापुढें असलेल्या मिश्र दामोदराने संकलित केलेल्या प्रतीत पहिल्या चार श्लोकांनंतर मित्र मोहनाच्या टीकेत पुढील शेरा आढळतो—

इदानीं कथायोजनाय व्याख्याकृदात्मनः श्लोकचतुष्टयम् अवतारयति।

याचा अर्थ सुशीलकुमार हे यांच्या मताप्रमाणे व्याख्याकार म्हणजे तो यात्रावाला, कथेची बरोबर सांधजोड करण्यासाठी आपल्याजवळचे चार श्लोक म्हणून दाखवितो. हे श्लोक अर्थातच दुसऱ्या कोणत्यातरी कवीचे असतात. हें 'अवतारयति' ह्या क्रियापदावरून स्पष्ट होते.

वरील विवेचनावरून हे ध्यानी येईल की, हनुमन्नाटक हे एक यात्रा-नाटक आहे. ते शिथिल आणि तंत्रहीन आहे. याचे कारण वर सांगितल्याप्रमाणे या नाटकातील सूत्रधार किंवा यात्रावाला आयत्या वेळी आपल्याला येत असतील ते श्लोक प्रसंगानुरूप म्हणत असे. म्हणून यात कथेचा एक सुटसुटीत घटक नाही. पाच अवस्था नाहीत, पाच संधी नाहीत. एककर्तृक असे हें नाटकच नव्हे. रामकथानुसंधानाने अनेक नाटकांतील म्हटलेले हे श्लोक आहेत. यांतील काही अंकांत १६ तर काहीत ९६ श्लोक आहेत. बंगालप्रत आणि मिश्र दामोदर प्रत यांच्यामध्येही तफावत आहे, याचे कारण यात्रावाल्याकडून आयत्या वेळी म्हटल्या जाणाऱ्या श्लोकात कमीजास्तपणा होत असावा. नाटकाच्या स्वरूपा-संबंधाने हे एवढेच सांगता येईल.

आता याच्या काळाचा विचार करू. असे दिसते की, कुणी एका अज्ञात कवीने आधारभूत म्हणून लहानसा रामकथेचा भाग (Nucleus) लिहिलेला असावा व हे नाटक जसजसे समाजात केले जाऊ लागले, तसतसे इतर नाटकांतील काही श्लोक त्यामध्ये घालण्यात येऊ लागले. हे काम निदान सहा शतके तरी चालू होते असे दिसते. कारण नवव्या शतकात होऊन गेलेल्या आनंदवर्धनाने व दहाव्या शतकात झालेल्या धनिकाने आपापल्या ग्रंथामध्ये हनुमन्नाटकातील श्लोक घेतलेले आहेत. त्यानंतर सातव्या शतकात होऊन गेलेल्या भवभूतीच्या नाटकातीलही

श्लोक यात येतात. नवव्या व दहाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या मुरारी व राजशेखर यांचेही श्लोक येतात व सर्वांच्या शेवटी येणारे श्लोक जयदेवाच्या प्रसन्नराघवातील आहेत.

प्रसन्नराघवाचा काल शिवरामपंत परांजपे यांच्या मते पंधराव्या शतकाचा शेवट म्हणजे अदमासे इ. स. १४८५ ते ९० असा आहे. कारण परांजपे प्रसन्नराघवाच्या जयदेवास बंगालमधील चैतन्याचा समकालीन समजतात. शारङ्गधरपद्धति नावाची एक सुभाषितावली आहे. तिच्यात हनुमन्नाटकातील १० श्लोक घेतलेले आहेत. त्यांतील निदान ३ तरी हनुमन्नाटकात सापडतात. ही सुभाषितावली इ. स. १३६३ मध्ये ग्रथित केली आहे. शिवाय हनुमन्नाटकाच्या दोन्ही प्रतींचे संकलन मागे दाखविल्याप्रमाणे बाराव्या शतकात झाले आहे. म्हणून हनुमन्नाटकाचे शेवटचे संस्करण पंधराव्या शतकातील असावे असे अनुमान करता येईल.

निदान मराठी कवितेत तरी सोळाव्या शतकात होऊन गेलेल्या एकनाथाने (इ. स. १५३३ ते ९९) हनुमन्नाटकातील २०–२५ श्लोक घेतलेले आहेत व त्यावर आपली मराठी टीका लिहिलेली आहे. हेही वरील काळाला धरूनच आहे. तसेच १६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेलेल्या तुलसीदासाने इ. स. १५७४ त आपल्या 'रामचरितमानसा'ची अवधी भाषेत रचना केली. त्यात त्याने हनुमन्नाटकातील २५–२६ श्लोक घेतलेले आहेत. यात त्याने आपल्या 'रामचरितमानसा'त २४ व कवितावलीत २ घेतले आहेत. "तुलसी और उनका कांव्य" या ग्रंथाचे लेखक राम नरेश त्रिपाठी यांनी असे दाखवून दिले की, आपले 'रामचरितमानस' लिहिताना तुलसीदासाने हनुमन्नाटकाबरोबरच भागवत, प्रसन्नराघव, भगवत्गीता, अगस्त्यरामायण, अध्यात्मरामायण, अग्निवेशरामायण, आनंदरामायण, पद्मपुराण, चाणक्यनीती, पंचतत्र, भर्तृहरी, भोजप्रबंध, ब्रह्मरामायण, वशिष्ठरामायण, याज्ञवल्क्यरामायण, रघुवंश ('तं कर्णमूलमागत्य' रघु १२-२), सुभाषितत्रिशती, हितोपदेश, गरुडपुराण, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय, बालरामायण, भट्टिकाव्य, महावीरचरित, उत्तररामचरित इत्यादी ग्रंथांतील भाग आपल्या विवेचनात आणला आहे. हे येथे मुद्दाम सांगण्याचे कारण आपल्याकडील एकनाथांनी व इतर कवींनीही आपापली रामायणे सजविताना वरीलसारख्या संस्कृत ग्रंथांचाच आधार घेतलेला आहे.

हनुमन्नाटकातील श्लोकांचा आपल्या 'रामचरितमानसा'त तुलसीदास कसा उपयोग करून घेतात याचे जिज्ञासूंसाठी एकच उदाहरण घेतो.

हनुमन्नाटकातील—

शाखामृगस्य शाखायाः शाखां गन्तुं पराक्रमः ।
यत् पुनर्लंघितोऽम्भोधिः प्रभावोऽयं प्रभो तव ॥

—(ह. ना. ६-४४)

याचे हिंदी भाषांतर—

साखामृग की अति मनुसाई
साखा ते साखा पर जाई
लाँघि सिन्धु हाटकपुर जारा
निसिचरगन बधि नगर उजारा
सो सब तब प्रताप रघुराई
नाथ न कछुक मोरि प्रभुताई ।

पंधराव्या किंवा सोळाव्या शतकात झालेल्या गुजराथी किंवा बंगाली रामकथांवर हनुमन्नाटकाचा असाच प्रभाव पडलेला असावा. पण त्याचा पुरावा मजपाशी नाही. मी गुजराथी आणि बंगाली साहित्यिकांना पत्रे पाठविली होती. परंतु त्यांच्याकडून काही जबाब आला नाही.

हनुमन्नाटकाची देशी भाषांवर इतकी विलक्षण छाप पडण्याची माझ्या मते पुढील कारणे आहेत—

(१) देशी भाषांतून रामचरित्रावर रचना होत होती त्या काळी यात्रा-पद्धतीचे हनुमन्नाटक लोकात फार प्रसार पावले होते. त्यामुळे आपली काव्ये लोकप्रिय करण्यासाठी मराठी कवींनी त्यातील श्लोकांचा अनुवाद केला आणि त्याचे अनुकरण इतरांनी केले.

(२) या नाटकात संपूर्ण रामचरित्रातील अनेक निवडक प्रसंग समाविष्ट केले आहेत. त्यामुळे रामकथेचा कोणताही भाग लिहावयाचा असो, तेथे या नाटकरूप रामकथेचा उपयोग करून घेता येत असे.

(३) या नाटकाचा कर्ता रामाचा परमभक्त हनुमान होता. प्रत्यक्ष मारुतीसारख्या अनन्यभक्ताने रामचरित्रावर नाटक लिहावे, ही कल्पनाच अत्यंत

अद्‌भुत आणि आकर्षक आहे. शिवाय ते नाटक वाल्मीकीला सुद्धा फार आवड-ल्याची ग्वाही त्या नाटकात आहे. या सर्व घटनांमुळे या नाटकाला एक प्रकारचे अद्‌भुतरम्य पावित्र्य आलेले आहे. म्हणून एकनाथासारखा संतकवीही या नाटकातील २५-२६ श्लोक निःसंकोचपणे घेतो. अगदी हनुमन्नाटकाचे नाव सांगून घेतो.

मराठीतील संत-कवी किंवा पंडित-कवी प्रारंभीच्या नमनाच्या वेळी व्यास-वाल्मीकींना नमन करतात. उत्तरकालीन कवी ज्ञानदेव, एकनाथांना वंदन करतात, पण सामराज-मोरोपंतांसारखे कवी पंचमहाकाव्ये व नाटके यांतील कल्पना आपल्या काव्यात घेत असूनही कालिदास, माघ इत्यादींचा उल्लेखही करीत नाहीत. याचे कारण संस्कृत काव्य-नाटकांचे कर्ते त्यांना लौकिक वाटत. परमार्थमार्गामध्ये त्यांना स्थान नाही असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. अशी परिस्थिती असल्याने हनुमन्नाटक हे हनुमंताने रचल्यामुळे त्या नाटकाचा उल्लेख करून त्यातील श्लोक आपल्या कलाकृतीत घेण्यास कोणासही संकोच वाटला नाही.

(४) सर्व रामविषयक नाटकातील व काव्यातील वेचक सौंदर्य या नाटकात आले आहे. त्यामुळे या एका नाटकाचा उपयोग केला म्हणजे सर्व रामविषयक संस्कृत नाटकांचा उपयोग केल्यासारखेच होई.

(५) शेवटचे व अत्यंत महत्त्वाचे कारण हे आहे की, या नाटकातील बहुतेक सर्व श्लोक काव्यसौंदर्याने सबाह्यअभ्यंतर नटलेले आहेत. या श्लोकांतून उज्ज्वल कल्पनाशक्ती, समाजाचे मार्मिक अवलोकन, सुंदर विचार, भरदार वृत्ते, यमकानुप्रासादी सुंदर शब्दालंकार व उत्प्रेक्षा, सहोक्ती, असंगती, स्वभावोक्ती, इत्यादी आकर्षक अर्थालंकार व रसोत्कटता काठोकाठ भरली आहे. ती पाहून कोणाही काव्यमर्मज्ञ कवीच्या मनाला त्याचे अनुकरण करण्याचा मोह टाळता येण्यासारखा नाही. या नाटकातील निवडक ३०-३५ श्लोकांचा परिचय आणि रसास्वाद 'मनोहर' मासिकातील माझ्या तीन लेखांत मी दिला आहे. हे तीन लेख मनोहर मासिकाच्या १९६२ च्या जुलै, ऑगस्ट व सप्टेंबरच्या अंकांत जिज्ञासूंस पहावयास मिळतील.

वाचकांची जिज्ञासा पूर्ण व्हावी आणि अभ्यासकांस व संशोधकांस साहाय्य व्हावे म्हणून हनुमन्नाटकात आलेले प्रसंग मी अंकशः येथे संक्षेपाने देतो.

हनुमन्नाटक-सारांश

अंक १ ला

प्रथम नांदीसारखे दिसणारे चार श्लोक आहेत. कल्याणाचे निधान आणि धर्म-वृक्षाचे बीज असलेले राम-नाम तुमच्या उत्कर्षाला कारण होवो (१). वराह-अवतार धारण करणारा श्रीमहाविष्णू तुमचे रक्षण करो (२). शिव-बुद्ध, अर्हत् इत्यादी नावांनी प्रसिद्ध असलेला त्रैलोक्यनाथ हरी तुम्हांस इच्छित फल देवो (३). सर्वगुणसंपन्न आणि पराक्रमी असलेल्या भगवान् रामचंद्राला मी दररोज नमन करतो (४).

यानंतर महाकाव्याच्या धर्तीवर केवळ कथानक सांगणारे असे चार श्लोक आहेत. सूर्यवंशात पूर्वी दशरथ नावाचा महापराक्रमी राजा होऊन गेला. त्याच्या पोटी भगवान् विष्णूने अवतार घेऊन त्याच्या चार पुत्रांची रूपे घेतली. त्या सर्वांमध्ये राम श्रेष्ठ होता. यज्ञ-रक्षणासाठी विश्वामित्राने दशरथाजवळ रामाला मागितले. दशरथाने नाखुषीने त्या गोष्टीस मान्यता दिली. राम लक्ष्मणासह विश्वामित्राबरोबर त्यांच्या आश्रमाकडे चालला. वाटेत त्याने ताडकावध केला व यज्ञाला विघ्न करणाऱ्या राक्षसांना (एकट्या मारीचाला सोडून) ठार केले. यज्ञ पूर्ण झाल्यावर जनकाच्या मिथिला नगरीत शिव-धनुष्याचा उत्सव आहे असे कळल्यावरून विश्वामित्र रामासह तिकडे गेले. तेथे धनुष्योत्सवासाठी अनेक राजे जमले होते. त्या सभेत राम गेला (श्लोक ८).

येथून कथेला नाटकातील संवादाचे रूप येते व काही नाट्यप्रसंग डोळ्यांपुढे उभे राहतात. कोमल राम आणि उचलावयाचे कठोर धनुष्य पाहून सीतेच्या चित्तात कालवाकालव होते. म्हणून ती म्हणते, " बाबा, हा असला दारुण पण तुम्ही उगीच लावला." " कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुः " हा ९ वा श्लोक अनेक मराठी कवींनी आपल्या कथेमध्ये आवर्जून आणला आहे. ते प्रचंड धनुष्य पाहून राम लक्ष्मणाला म्हणाला, " कोणालाही उचलता न आलेले हे धनुष्य दिसते. तेव्हा उर्वीतल निर्वीर झाले असेच म्हणावयाचे काय ? " यावर लक्ष्मणाने आपण ते धनुष्य वाकवू शकू, असे आत्मविश्वासपूर्वक रामास सांगितले. ते ऐकून तेथे आलेला रावणाचा पुरोहित जनकाला म्हणाला, " अरे, तुला

आपली मुलगी कोणास तरी द्यावयाची आहेच. मग ती रावणासारख्या प्रख्यात अन् पराक्रमी पुरुषाला का देत नाहीस? विचार कसला करतोस?" असे बोलून तो पुरोहित रामाकडे वळला व त्याला म्हणाला, "रामा, रावणाचे मन सीतेवर गेले आहे. तू तिच्याशी लग्न लावण्याच्या भानगडीत पडू नको." जनक म्हणाला, "मला ते माहीत नाही. शिव-धनुष्याला दोरी लावील त्याला मी माझी मुलगी देईन." यावर रावणाचा पुरोहित म्हणाला, "तुला हवा असेल तर रावण या धनुष्याचा चुराही करील." यावर जनक हसून म्हणाला, "ज्याने कैलासपर्वत उचलला तो धनुष्य उचलीलच."

येथे असे दिसते की, यापूर्वीच रावणाने शिव-धनुष्य उचलण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु तो विफळ झाला होता हे जनकास माहीत होते, आणि म्हणूनच रावणाचा पुरोहित शिव-धनुष्याला दोरी लावण्याचे टाळून रावणाची इतर दृष्टीनेच स्तुती करीत होता व पणाशिवायच जनकाने आपली सीता त्याला द्यावी असे सुचवीत होता; आणि म्हणत होता की, 'एवढ्या बलशाली रावणाच्या बाहूंची परीक्षा कसली करतोस?' यावर जनकाने ठासून सांगितले की, "रावणाच्या बाहूंचीही शक्ती जेथे कुंठित झाली ते हे धनुष्य कुणीही उचलून त्याला दोरी लावावी. जो हे करील त्याची सीता पत्नी होईल."

ही घोषणा ऐकल्यावर राम पुढे सरकला. त्याने आपल्या जटा नीट बांधल्या. कंबर कसली व धनुष्यास हात घातला. राम आता धनुष्य उचलणार तरी त्या आघाताने पृथ्वी आदीकरून भुवने कोलमडून पडतील या भीतीने लक्ष्मण म्हणाला, "पृथ्वी, तूं स्थिर हो. शेषा, तिला नीट धर." इतक्यात रामाने धनुष्य उचलले व त्यामुळे सीता, जनक व विश्वामित्र यांना आनंद झाला. राम धनुष्याला दोरी लावीत असताना ते मोडले. जणू काय रामाच्या करतीर्थात धनुष्याला मुक्ती मिळाली. धनुष्य मोडल्याचा भयंकर कडकडाट झाला. तो ऐकून खवळलेला परशुराम त्या ठिकाणी आला. ही गोष्ट लक्ष्मणाने रामास सांगितली.

यानंतर परशुरामाच्या उग्ररूपाचे सातआठ श्लोकांत वर्णन आहे. परशुरामाने रामास दरडावून सांगितले की, 'रामा, माझा क्रोध तुला माहीत नाही. या ठिकाणी हे धनुष्य ठेवणाऱ्या माझी तुला आठवण झाली नाही काय?" रामाने नम्रपणाने क्षमा मागितली व म्हणाला, "मला हवी ती शिक्षा करा. परंतु मी मात्र तुमच्यासारख्या ब्राह्मणाविरुद्ध शस्त्र उचलणार नाही."

परशुराम रामास टाकून बोलू लागला, तरी रामाने आपली मर्यादा सोडली नाही. नंतर रामाने परशुरामाच्या धनुष्यास वाकवून त्याला दोरी व बाण लावला. पण लावलेला बाण मागे घ्यावयाचा नाही म्हणून त्याने परशुरामाची स्वर्गगती बंद केली. परशुराम रामापुढे नम्र झाला. रामानेही त्याला नमस्कार केला. एवढे झाल्यावर परशुराम निघून गेला.

यानंतर रामविवाहाचें वर्णन करणारें तीन श्लोक आहेत. त्यांत नाट्य वगैरे काही नाही. राम आणि सीता यांचे विधिपूर्वक लग्न झाले. रामाच्या हाताला स्पर्श करताना सीतेला पराकाष्ठेचे सुख झाले. याप्रमाणे लग्नसोहाळा पार पाडल्यानंतर राम सीतेसह अयोध्येला परत आला.

या अंकात ५८ श्लोक आहेत. त्यात अनर्धराघवातील ७, प्रसन्न-राघवातील ४, महावीरचरितातील २, बाल रामायणातील ३ आणि रघु-वंशातील १ असे श्लोक आहेत.

अंक २ रा

या सबंध अंकात राम आणि सीता यांनी केलेला विलास वर्णिला आहे. सीता आणि राम यांच्या शृंगाराचे वर्णन (तेही जरा भडक) फारसे कोणीही कोठे केलेले नाही; पण येथे मात्र तसले वर्णन केलेले आहे. पण या वर्णनाचा विषयविशेष असा आहे की, ते अत्यंत काव्यमय आहे. श्रीहर्षाचे नैषधकाव्य, कुमारसंभव किंवा इतर काव्ये यांमध्ये नवपरिणीत जोडप्याच्या विलासांचे जसे वर्णन असते तसे येथे आहे. या अंकात बहुतेक कथा-कथन आहे, नाट्य नाही.

राम मदनपीडित होऊन सीतेच्या मंदिरात गेला, असा प्रस्ताव करून त्यांच्या क्रीडा कवीने ७, ८ श्लोकांत वर्णन केलेल्या आहेत. हा भाग अत्यंत शृंगारिक असल्याने यांतील श्लोकांचा अनुवाद प्रायः कोणीही कोठेही केलेला दिसत नाही. पण यांतील काही श्लोक कोणी अत्यंत प्रतिभासंपन्न कवीने लिहिलेले दिसतात. शेवटच्या श्लोकांत मात्र अनंगरंगांत दंग झालेल्या या जोडप्याला भावी अनर्थाची सूचना मिळाली, असे वर्णन केले आहे. या अंकात तीस श्लोक असून ते संकलनकाराने कोठून घेतलेले आहेत, ते मला निश्चित करता आले नाही.

यातील २३, २४, २६ व २७ हे श्लोक उत्तम आहेत.

अंक ३ रा

यांप्रमाणे रामाने सीतेच्या संगतीत भोग भोगले. पण अनर्थाचा काळ जवळच आला होता. रामाला राज्याभिषेक होणार होता. परंतु कैकेयीने मध्ये विघ्न उपस्थित केले. तिने एका वराने भरताला राज्यलाभ व दुसऱ्या वराने रामाचा वनवास मागितला. त्या धक्क्याने दशरथ मरण पावला. राम, सीता व लक्ष्मण अरण्यात निघून गेली. भरताने परत येऊन आपल्या मातेला झालेल्या प्रकाराची कारणे विचारली व तिचे बोलणे ऐकून तो पराकाष्ठेचा रागावला. रामाला त्याने परत आणण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो फुकट गेला. राम–सीता अरण्यातून चालू लागली. सीतेला क्लेश होऊ लागले. वाटेत अहिल्येचा उद्धार झाला. राम पंचवटीत आश्रम बांधून राहिला. येथे रावणाच्या सांगण्यावरून मारीचाने सोन्याच्या हरिणाचे रूप घेतले. तो मृग आपल्यास पाहिजे असे सीतेने म्हणताच राम त्याच्या मागे गेला.

या अंकात २७ श्लोक आहेत. त्यांमध्ये रामायण व प्रसन्नराघव यांच्यांतील ३ श्लोक आहेत. या अंकातील श्लोकात सुंदर अनुप्रासाचे २२ व २३ हे श्लोक आहेत. याच यमकानुप्रासाचे छाप वामनादी कवींवर पडलेली दिसते. ‘ पथि पथिकवधूभिः सादरं ’ हा मुग्धमधुर शृंगाराचा अप्रतिम श्लोक (१५ वा) याच अंकात असून त्याचे मुक्तेश्वराने भाषांतर केले आहे. याच अंकात असणाऱ्या श्लोक १९–२० यांवर तुलसीदास, एकनाथ व नागेश यांनी आपापली भाष्ये केली आहेत.

अंक ४ था

राम सुवर्णमृगाच्या मागे लागला तो मृगही जोराने पळू लागला. त्याच्या पळण्याचे वर्णन करणारे २ रा आणि ३ रा श्लोक स्वभावोक्ती अलंकाराची उत्तम उदाहरणे आहेत. त्यांपैकी श्लोक ३ रा ‘ ग्रीवाभङ्गाभिरामम् ’ हा शाकुंतलातील पहिल्या अंकावरून घेतला आहे. हनुमन्नाटकाचे संकलन चालू असता त्यात कोठलेही श्लोक कसे समाविष्ट केले जात असत, याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. रामाने सुवर्णमृगाचा वध केला. त्याच वेळी रावण सीता-हरणासाठी तापसाचा वेष धारण करून सीतेच्या आश्रमात आला आणि तो सीतेला खांद्यावर बसवून तिला घेऊन पळू लागला. यानंतर ५–६ श्लोकांत

जटायु आणि रावण यांचे झालेले युद्ध व त्यांची प्रश्नोत्तरे यांचे मोठे आकर्षक वर्णन आहे. रावणाने जटायूस जखमी केले व सीतेला घेऊन तो निघून गेला. जाताना सीतेने आपले अलंकार काढून ते एका पर्वतशिखरावर टाकले व तेथील वानरांना ती म्हणाली, " हे अलंकार राम-लक्ष्मणांना द्यावयाचे आहेत."

इकडे राम सुवर्ण-मृगाला मारून परत आला. वाटेत त्याला अपशकुन झाले व भीतभीतच त्याने आश्रमात डोकावले. परंतु सीता तेथे त्याला दिसली नाही.

हा अंक सर्व अंकांत लहान असून यात केवळ १६ श्लोक आहेत. त्यांतील ३ रा शाकुंतलातील व १४ वा प्रसन्नराघवातील आहे. नाटकातील अंक प्रमाण-बद्ध असावेत हा साधा नियम येथे पाळलेला दिसत नाही. यावरून हे नाटक नसून हे एक श्लोक संकलन आहे हे स्पष्ट होते.

अंक ५ वा

आश्रमात रामाला सीता दिसली नाही. परंतु तिचे उत्तरीय (ओढणी) मात्र त्याला दिसली. तो हातात घेऊन तो सीतेबद्दल शोक करू लागला. हा सर्वच शोक अत्यंत उत्कट व काव्यमय आहे. हा अर्धा अंक रामाच्या शोकानेच भरला आहे. यात रामाला भ्रम झालेलाही दाखविला आहे. नंतर राम लक्ष्मणासह सीतेच्या शोधार्थ निघतो. तेथे त्याला अर्धमेल्या स्थितीत जटायू आढळतो. जटायू त्याला सीतेची बातमी सांगतो. स्वर्गाला जाणाऱ्या जटायूला रामाने बजावले आहे की, सीताहरणाची ही बातमी स्वर्गात असलेल्या दशरथाला त्याने सांगू नये. हा सोळावा श्लोक एक उत्तम ध्वनिकाव्य असून याच्याइतके संयमयुक्त वीररसाचे उदाहरण दुसरीकडे आढळणार नाही. " तात त्वं निजतेजसैव "—यांनी आरंभ होणाऱ्या या श्लोकावर एकनाथाने विस्तृत टीका केली आहे.

यानंतर रामाच्या तोंडी प्रदीर्घ गद्यात लिहिलेले अरण्याचे वर्णन आहे. हे चार-पाच पाने लांब असून त्यात अरण्यातील वृक्षांची अन् पशु-पक्षांची यादीच आहे. नाटकात याचा कसा उपयोग करीत ते ध्यानात येत नाही. किष्किन्धे-जवळील पर्वतावर रामाची अन् मारुतीची गाठ पडली. मारुतीने सीतेचे दागिने

रामापुढे ठेवले. लक्ष्मणाला ते ओळखता आले नाहीत परंतु रामाने ते ओळखले. नंतर मारुती रामाला घेऊन सुग्रीवाच्या राजधानीत आला. तेथे सुग्रीव अन् राम यांचे सख्य होऊन एकमेकांनी एकमेकाला साह्य करावे असे ठरले. रामाने वालीस मारावे व सुग्रीवाने सीतेच्या शोधात रामाला मदत करावी असा करार झाला. त्याप्रमाणे रामाने वालीचा वध केला. मरताना वालीने रामाचा निषेध केला. नंतर राम सीतेच्या शोधाच्या विचाराला लागला.

या अंकात ६४ श्लोक असून ते बहुतेक वर्णनपर आहेत. यात 'हारो नारोपितः कण्ठे'– हा २५ वा श्लोक करुणरसाचे उत्तम उदाहरण असून त्याचे भाषांतर श्रीधरादी मराठी कवींनी केले आहे. यातील १८ वा श्लोक–'सौमित्रे-ननुसेव्यताम्' हा प्रसन्नराघवातील आहे. यात सुग्रीवाची पत्नी तारा, वाली, सुग्रीव इत्यादी अनेक पात्रे आणली आहेत. या अंकाला प्रमाणबद्धता मुळीच नाही.

अंक ६ वा

'लंकेत जाऊन सीतेचा शोध घ्यावयाचा आहे, तेव्हा हे काम कोण करणार?' असे रामाने विचारताच हनुमान दंड थोपटून त्या कामास तयार झाला व त्याने रामास सांगितले की, 'मला आज्ञा व्हावी, मी हे काम करीन.' रामाने आज्ञा देताच तो समुद्र-तीरावर आला. तेथे मैनाक पर्वताचे व त्याचे भाषण झाले. नंतर समुद्र उल्लंघून तो लंकेत आला व शिंशपा वृक्षाखाली बसलेल्या सीतेला नमस्कार करून आपण रामाकडून आलेला दूत मारुती आहोत असे तिला सांगितले. मारुतीने दिलेली रामाची आंगठी (मुद्रा) पाहून सीतेच्या भावना प्रक्षुब्ध झाल्या. या समयी तिच्या तोंडात घातलेले १६ व १७ हे श्लोक अत्यंत काव्यमय आहेत. यांचा परिचय मी माझ्या 'मनोहर' मासिकात लिहिलेल्या लेखात उत्तम तऱ्हेने करून दिलेला आहे.

यानंतर सीतेचा निरोप घेऊन हनुमान रावणाच्या वाड्याकडे आला. तेथे रावण आणि मारुती यांचे झालेले संभाषण अत्यंत उत्तम आहे. नंतर मारुतीने सर्व लंका जाळली व तो रामाकडे परत फिरला व त्याने आपली उत्सुकतेने वाट पहाणाऱ्या रामाची गाठ घेतली. खूण म्हणून आणलेले जानकीचे शिरोरत्नही त्याने रामाला दिले. यानंतर राम आणि मारुती यांचा प्रेमळ संवाद आहे.

तुळसीदासाने आपल्या रामचरितमानसात आणलेला ४४ वा श्लोक याच अंकात आहे.

या अंकात ४६ श्लोक आहेत. त्यात प्रश्नोत्तरात्मक दोनतीन आहेत.

अंक ७ वा

यानंतर राम आश्विन महिन्यातील शुक्ल पक्षात विजयादशमीच्या मुहूर्तावर रावणाचा वध करण्यासाठी निघाला. रामाचे वानर सैनिक रामामागून निघाले. ते पाहून अरण्यातील भिल्लिणींना मोठे आश्चर्य वाटले (श्लोक ६ वा). कारण या सैन्याचा इतर सैन्याप्रमाणे बडेजाव काहीच नव्हता. राम वालीला मारून वानर-सेनेसह लंकेवर चाल करून येत आहे, ही बातमी लंकेत पोहोचली. रावणाने सीता परत करावी, असा बिभीषणाने रावणास उपदेश केला. परंतु तो फुकट गेला. नंतर बिभीषणाने रामाची गाठ घेऊन त्याच्याशी सख्य केले. समुद्र रामास पलीकडे जाण्यास वाट देईना. म्हणून ‘ तुला आटवून टाकीन ’ अशी रामाने समुद्रास धमकी दिली.

यानंतर समुद्राच्या आज्ञेने नलवानराने दगडांचा सेतू बांधला. दगड पाण्यावर तरत आहेत हे पाहून हनुमंताला आश्चर्य वाटले व हा राम-महिमा आहे असे त्याने उद्‍गार काढले. हा १९ वा श्लोक मराठीत अनेकांनी अनुवादिला आहे.

या अंकात एकूण २० च श्लोक आहेत.

अंक ८ वा

रामाने समुद्र उल्लंघिला व तो सुवेलाद्री तटावर उतरला. त्याने तेथे आपले वानरसैन्य व्यवस्थित उभे केले आणि प्रत्यक्ष युद्धाला सुरुवात करण्या-पूर्वी रावणाशी तडजोडीच्या वाटाघाटी करण्यासाठी त्याने वालीचा पुत्र अंगद याला रावणाकडे पाठविले. “ अजून तरी तू सीतेला सोड व पुढील अनर्थ टाळ ” असा रामाने अंगदाबरोबर संदेश दिला.

त्याप्रमाणे अंगद लंकेत रावणाजवळ गेला व त्या दोघांचे संभाषण झाले. ५८ श्लोकांचा हा सबंध अंक अंगदरावणांच्या संभाषणानेच व्यापला आहे.

अंगद एकसारखा रामाच्या पराक्रमाची रावणाला दहशत घालतो. पळवून आणलेली त्याची सीता सोड म्हणून सांगतो. तसे केले नाहीस, तर सपुत्र-कलत्र मरशील, अशी त्यास धमकी देतो. यावर रावणही अंगद व राम यांचा तिरस्कार करून आपल्या पराक्रमाची प्रौढी मिरवितो आणि जिवंत रहायचे असेल तर रामाने युद्धाच्या फंदात पडू नये असा त्यास सल्ला देतो. दोघेही एकमेकांच्या उखाळ्या-पाखाळ्या काढून एकमेकांस शिव्या-शाप देतात. यात अंगद व रावण ही दोनच पात्रे बोलत असल्याने येथील संवाद नाटकात शोभणारा आहे. हे खरे असले तरी अंगद व रावण ह्या दोघांच्याही बोलण्यात त्याच त्याच विचारांची पुनरुक्ती आहे. यावरून असे वाटते की, अंगद-रावणांच्या तोंडचे हे श्लोक निरनिराळ्या नाटकांतून अथवा काव्यांतून वेचून घेतलेले असावे.

या अंकातील काही श्लोकांतून (१०, २५, २८,) एका श्लोकातच रावण आणि अंगद यांचा संवाद आहे. त्यावरून असे श्लोक जसेच्या तसे दुसरीकडून उतरवून घेतल्यासारखे वाटतात. यातील अनेक श्लोक (२३, २४) हे एकनाथादी कवींनी अनुवादिले आहेत. अंगद व रावण या दोघांचा संवाद चाललेला असताना मधेच एक सेवक (प्रतिहार) येऊन ब्रह्मदेव, बृहस्पती, नारद, तुंबर इत्यादी रामाच्या आश्रितांना गप्प बसण्याची विनंती करतो. हाही ४५ वा श्लोक मराठी कवींनी अनुवादिला आहे. दोघांच्या संभाषणातच हा ५८ श्लोकांचा अंक संपलेला आहे. निर्णय काहीच लागलेला नाही.

अंक ९ वा

अंगदाच्या शिष्टाईचा रावणावर काहीएक परिणाम झाला नाही. त्याने युद्धाची तयारी चालविली व दुसरीकडे त्याचे चित्त सीतेला वश करण्याकडे होते. रावण आपल्या राजवाड्याच्या गच्चीवर बसून तेथून राम व वानरसेना यांचे अवलोकन करीत होता. अशा वेळी रावणाची पत्नी मंदोदरी त्याच्याकडे आली व हात जोडून त्याला म्हणाली, "आपण पराक्रमी आहांत, तेव्हा सीतेसारख्या एखाद्या अबलेला पीडा देणे हे आपल्यास शोभत नाही. ही सीता आपण परत करा." या गोष्टीस रावणाने नकार देताच तिने त्याला लंकादहनाची आठवण देऊन आगामी अनर्थाची संपूर्ण कल्पना त्यास दिली.

मंदोदरीच्या या बोलण्याचा रावणावर परिणाम झाला. तो भ्याला व त्याने खलबत करण्यासाठी म्हणून आपले विरूपाक्ष, महोदर वगैरे मंत्री जमविले. प्रथम विरूपाक्ष मंत्र्याने अनर्थ कोसळण्यापूर्वीच रामाची सीता परत करावी असा सल्ला दिला. महोदर मंत्र्याने राजनीतीचे अनेक आधार देऊन व सुभाषिते उद्धृत करून विरूपाक्षाच्या मताचाच पुनरुच्चार केला. या दोन्ही मंत्र्यांच्या उपदेशाचा रावणाच्या मनावर काही परिणाम झाला नाही. त्यावर मंदोदरीने पुन्हा एकदा रावणाचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला; पण तो ऐकत नाही असे पाहून तिने लंकेचे नष्टचर्य ओढवले आहे असा जळजळीत उद्गार काढला.

या अंकात ४० श्लोक आहेत. या सर्वच अंकाचे स्वरूप राजकारणी चर्चेसारखे आहे. यात राजा, मंत्री, राजकारण, एकमेकांची कर्तव्ये यांबद्दलचे राजनीतिशास्त्रातील अनेक श्लोक उद्धृत केले आहेत. यात सिद्धांतगर्भ सुभाषितेही पुष्कळ आहेत. त्यामुळे येथे संकलित केलेले श्लोक कोणत्यातरी राजनीतिशास्त्रातील किंवा एखाद्या सुभाषितावलीतील असावेत असे वाटते.

अंक १० वा

एकदा रावण आपल्या मंदिरात प्रवेश करून आपल्या सेवकांना म्हणाला, " आज मी एक अघटित माया करून सीतेला वश करून घेणार आहे. ती गंमत तुम्ही पहा. " नंतर त्याने सीतेला बोलावून आणून तिच्यासमोर राम व लक्ष्मण या दोघांची हुबेहूब पण कृत्रिम मुंडकी ठेविली. सीतेला ही रावणाची माया आहे हे न कळल्याने ती पाहून सीता शोक करू लागली. अपार शोक केल्यावर तिने प्राण देण्याचा विचार केला. त्या वेळी आकाशवाणी झाली की, " सीते, हे साहस करू नको. तुझा राम रणांगणावर कधीही मरणार नाही. ही रावणाची माया आहे. "

ही आकाशवाणी झाल्याबरोबर ती मुंडकी आकाशात उडाली व रावणही निघून गेला. सरमा नावाची एक राक्षसी सीतेला अनुकूलच होती. ती तिला म्हणाली, " सीते, हे रावणाचे इंद्रजाळ आहे. तूं भिऊ नको. राम निश्चित जिवंत आहे व तो आपली सेना सज्ज करून रावणावर चाल करून येत आहे. रावणाला मारून तो तुला घेऊन जाईल. "

पुन्हा एकदा मदनपीडित रावण सीतेला वश करून घेण्यासाठी अशोकवनात आला व त्याने सीतेने आपल्याला वरावे म्हणून तिची मनधरणी चालविली. यानंतर " भवित्री रम्भोरू " हा बारावा श्लोक आहे. त्याची मौज अशी आहे की, तो आहे तसा वाचल्यास रावण सीतेला धमकी देत आहे, असा त्याचा अर्थ होतो. पण या श्लोकाच्या प्रत्येक चरणातील सातवे अक्षर गाळले असता तो श्लोक सीतेचे रावणाला तेजस्वी उत्तर होते. अशा तऱ्हेची कूटे संस्कृतात पुष्कळ आहेत. मोरोपंतांनीही अपकारदम्पती म्हणजे अ गाळून दन्ती म्हणजे हस्ती असे कूटकाव्य केले आहे. हाही श्लोक संकलनकाराने कुठल्यातरी कूट-काव्यातून घेतला असला पाहिजे.

रावणाने याच्याही पुढे आपला लोचटपणा चालविला व सीतेने निर्वाणीचे तेजस्वी उत्तर दिल्यावर तो तेथून चालता झाला. पण त्याने पुन्हा एक कपटनाटक केले. तो स्वतःच राम झाला व त्या रामाच्या दोन हातात त्याने रावणाची पाच पाच तोडलेली मुंडकी दिली. अशा स्वरूपात तो रामरूपी रावण अशोकवनिकेत सीतेपुढे उभा राहिला. बिचाऱ्या सीतेला वाटले की, खरोखरच रामाने रावणास मारिले आहे. म्हणून ती विजयी रामास आलिंगन देण्यास चालली. पण रावणच लज्जेने मागे सरला. नंतर सरमेने सीतेस सांगितले की, हा राम नव्हे, रावण आहे.

नंतर सीतेने खरा राम मला केव्हा दिसेल असे देवांना विचारले. तेव्हा आकाशवाणी झाली की, " रामाच्या बाणाने मृत झालेल्या रावणाबद्दल त्याची पत्नी मंदोदरी शोक करील, त्या वेळी तुला राम दिसेल. " यानंतर " जनस्थाने भ्रान्तम् " हा एक श्लिष्ट व क्लिष्ट श्लोक रावणाच्या तोंडी घातला आहे. तो सुभाषितरत्नभांडागारात आढळतो. त्याचे २।३ अर्थ होतात.

या अंकात चौवीस श्लोक आहेत. यात वर्णन केलेल्या भाकड-कथा रामायणात नाहीत. संकलनकाराने त्या दुसऱ्या कुठूनतरी घेतल्या असल्या पाहिजेत.

अंक ११ वा

शिष्टाई करून अंगद परत आल्यावर रामाने त्यास रावणाची वृत्ती कशी दिसली असा प्रश्न केला. त्यावर अंगद, म्हणाला " कुबेर किंवा स्वतः शंकर याच्याशी

देखील जो प्रतिकूल वागतो, तो तुमच्याशी काय सरळ वागणार आहे ?" हे ऐकल्यावर रामाने वानरवीरांना सज्ज होण्याची आज्ञा दिली व उद्या सकाळी युद्धास सुरुवात होईल, रात्री सर्वांनी सावधान असावे असाही सर्वांना आदेश दिला.

त्याच रात्री प्रभंजनी नावाची राक्षसी निजलेल्या राम-लक्ष्मणांना ठार मारण्यासाठी रामाच्या शिबिरात आली. जागरूक असलेल्या अंगदाने तिला पाहिले व तिचा निकाल लाविला. राक्षसीच्या आरडाओरडीने वानरसेनेत एकच कोलाहल माजला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी रावण एका पर्वतावर बसून रामाच्या सेनेची पाहणी करू लागला. त्याच्या सोबत त्याचा मंत्री महोदर होता. महोदराने रामाच्या सेनेचा अफाटपणा व रामाचा पराक्रम रावणाला वर्णून सांगितला आणि म्हणाला, " आता तरी कृपा करून सीता रामाला परत करा. अपशकुन होत आहेत. तरी वेळीच सावध रहा. " पण रावणाने त्याची निर्भर्त्सना करून आपल्या पराक्रमाच्या बढाया मारल्या.

याच वेळी सरमेने सीतेला विमानात बसवून राम आणि वानरसेना दाखविली. इकडे रावणाने महोदराला सांगितले की, " सर्वांनी मिळून कुंभकर्णाला जागा करा. मोठ्या प्रयत्नाने त्यास जागे करण्यात आले. उठल्याबरोबर त्याने मांसाचे पर्वत व मदिरेचे डोह घशाखाली घातले. नंतर त्याने रावणास सांगितले की, " तूं राजा म्हणून तुझी रामाशी युद्ध करण्याची आज्ञा जरी मला मान्य केली पाहिजे, तथापि रामाची सीता तू परत करावीस असे माझे मत आहे. " यावर रावण पराकाष्ठेचा रागावला व त्याला म्हणाला, ' तुला लढावयाचें नसेल, तर तू पुन्हा झोपून रहा. '

हे ऐकून कुंभकर्ण म्हणाला, " रावण-राजा, वाईट वाटून घेऊ नकोस. रणात माझ्यापुढे उभे रहाण्याची कुणाची प्राज्ञा आहे !" असे म्हणून तो वानरसेनेवर धावला. वानर त्याला भिऊन पळू लागले. त्याने आपल्या पराक्रमाच्या बढाया मारल्या व सुग्रीवादी वानरांना अर्धमेले केले. पण ते त्याच्या कचाट्यातून निसटले. काही वानरांनी कुंभकर्णाला इजा केली. त्याचे नाक-कान कुरतडले. तथापि समरांगणावर येऊन तो वानरांशी घनघोर युद्ध करू लागला. सुग्रीव, अंगद सगळेच त्याच्या अंगावर धावले व कुंभकर्णाला त्यांनी घायाळ केले. ते पाहून लंकेत बसलेल्या रावणाने ढगातून त्याच्यावर जलसिंचन केले व तो शुद्धीवर येऊन पुन्हा वानरांशी लढू लागला. मारुतीही युद्धात सामील झाला. पण

तो कोणाला आटपत नाहीसे पाहून रामाने कुंभकर्णावर दोन बाण सोडले व त्याचे शिर धडापासून वेगळे केले. त्याचे शिर जमिनीवर पडले व धड आकाशात उडाले. ते कोणावर कोसळेल याचा नेम नसल्याने विमानस्थ देव व भूमीवरील वीर भयग्रस्त झाले.

अखेरीस कुंभकर्णाचे धड खाली कोसळले. कुंभकर्णाला वीरोचित मरण आल्याने तो स्वर्गाला गेला. कुंभकर्ण गतप्राण झालेला पाहून रावणास दुःख झाले. यावेळी वानरांनी लंका नगरीत प्रवेश केला होता. हे पाहून तो म्हणाला, " यापूर्वी लंका नगरीकडे वाकडा डोळा करून पाहण्याचे सामर्थ्य इंद्रादी देवांनाही नव्हते, पण आज रागावलेली ही वानरे लंकानगरीत बेधडक प्रवेश करीत आहेत."

या अंकात ४१ श्लोक आहेत. त्यांत कुंभकर्णाचे स्वभावदर्शन उत्तम तऱ्हेने केलेले आहे. यातील सर्वच घडामोडी रामायणात वर्णिलेल्या आहेत असे नाही. त्यामुळे यातील श्लोक मराठी कवींनी अनुवादिलेले दिसत नाहीत. यातील काही श्लोक उदा०— १, ६, १४, १७, २३, २४ व ४१ हे काव्य-दृष्ट्या चांगले आहेत.

अंक १२ वा

बाराव्या अंकाचा विषय इंद्रजिताचा वध हाच आहे. कुंभकर्णाच्या वधामुळे रावणाचा मुलगा इंद्रजित किंवा मेघनाद याला अतिशय क्रोध आला व रामाला मारण्याची प्रतिज्ञा करून तो समरांगणात उतरला. इकडे लक्ष्मणाने त्याला तोंड देण्याची सज्जता केली व तोही समरांगणात उतरला. लक्ष्मणाला आपल्यासमोर आलेला पाहून तो म्हणाला, " तुझ्यावर माझा राग नाही. तसेच मला पाहून भिणारे जे हे वानर त्यांना आघात करण्याची माझ्या बाणांना लज्जाच वाटेल. ज्याने समुद्राचे निगमन केले व जो मला पाहून कोठे तरी दडून बसला आहे, त्या रामालाच मी शोधत आहे."

वरील आशयाचा मेघनादाने म्हटलेला 'क्षुद्राः संत्रासमेते' हा या अंकातील दुसरा श्लोक मम्मटाने आपल्या काव्यप्रकाशाच्या चौथ्या उल्लासात वीररसाचे उदाहरण म्हणून दिला आहे. (का. प्र. ४·४०) मम्मटाचा काळ

११ व्या शतकाचा उत्तरार्ध आहे. यावरून असे म्हणावेसे वाटते की, या काळात होऊन गेलेल्या मम्मटाला ‘ हनुमन्नाटक ’ माहीत होते.

सुग्रीव, मारुती, नल, अंगद, इत्यादी वानरवीर इंद्रजितावर तुटून पडले. परंतु इंद्रजित एका मेघाच्या आड दडलेला असल्याने तो त्यांना दिसत नव्हता व तो मात्र मेघाआडून त्यांच्यावर बाण सोडीत होता. नंतर इंद्रजिताने आपल्या मायारथावर आरोहण करून आकाश गाठले व तेथून त्याने नागपाशाने राम-लक्ष्मणांना बांधून जमिनीवर निश्चेष्ट पाडले. हे पाहून चक्रवाकीला आनंद झाला. कारण सीताविरहित रामाने कांतेच्या सहवासात असलेल्या चक्रवाकाला पूर्वी शाप दिला होता. ‘ चन्द्रोदये नृत्यति चक्रवाकी ’—ही समस्या असणारा हा ५ वा श्लोक समस्यापूरणात्मक चित्रकाव्याचा एक नमुना आहे.

राम-लक्ष्मण धरणीवर निश्चेष्ट पडल्यावर सरमा राक्षसिणीने सीतेला रावणाच्या पुष्पक विमानातून आकाशात नेले व तेथून तिला राम-लक्ष्मण दाखविले. राम-लक्ष्मण मृत आहेत असे समजून सीता करुण-विलाप करू लागली. मी विधवा होणार नाही, असे मला थोरामोठयांनी सांगितले असून हा प्रसंग मजवर कसा आला, असे ती मोठयाने म्हणू लागली व शोकामुळे मूर्च्छित झाली. या घटनेने रामसैन्यात हाहाकार झाला.

तो ऐकून वैकुंठातून गरुड तेथे धावला व मूर्च्छित झालेल्या या तिघांवर त्याने अमृताचे सिंचन केले. राम-लक्ष्मण जिवंत झालेले पाहून मेघनादाला भीती वाटली व क्रोधही आला. त्याने एक माया-सीता निर्माण केली व तिचा वध राम-लक्ष्मणादेखता केला. सीतेचा वध झालेला पाहून राम दीन होऊन शोक करू लागला. लक्ष्मणालाही शोक झाला. पण रामाला ही मायाच आहे असे कळल्यानंतर ते दोघेही शांत झाले.

हा सर्व प्रकार पाहून मेघनादाची घोर निराशा झाली. म्हणून त्याने निकुम्भिल पर्वतावर वटवृक्षाखाली एक घोर यज्ञ आरंभिला व अग्निकुंडात बिब्याच्या समिधा घालून मांसाचा हवी दिला. त्या यज्ञातून ‘ शत्रुंजय ’ नावाचा अजिंक्य रथ अर्धा वर आला होता. इतक्यात मारुतीने झडप घालून तो संपूर्ण यज्ञच रथासहीत नष्ट केला. नंतर लक्ष्मण समरांगणावर उतरला. दशरथाने

दिलेले संहारास्त्राचे स्मरण करून त्याने इंद्रजिताला आव्हान दिले आणि ते संहारास्त्र धनुष्याला लावून त्याने इंद्रजिताचे शिर तोडून धरणीवर लावले.

या अंकात १९ श्लोक आहेत. सर्वच श्लोक काव्यमय आहेत. संकलनकाराने कोठल्यातरी रामायणावर आधारलेल्या नाटकातून हे श्लोक निवडले असावेत. भाषेच्या कृत्रिमतेवरून हे श्लोक आठव्या-दहाव्या शतकातले असावेत असे वाटते.

अंक १३ वा

लक्ष्मणाला रावणाने टाकलेली शक्ती लागून तो मूर्च्छित झाला. पण मारुतीने त्यास द्रोणागिरी आणून वाचविले ही कथा या अंकाचा विषय आहे.

आपला मुलगा मेघनाद याचा लक्ष्मणाकडून वध झालेला पाहून रावण पराकाष्ठेचा रागावला आणि ब्रह्मदेवाकडून त्याला मिळालेली एकवीराचा घात करणारी शक्ती त्याने लक्ष्मणावर टाकली. ती प्रकाशमान शक्ती लक्ष्मणावर येऊन पडत असता अर्ध्या वाटेतच हनुमंताने ती पकडली व समुद्रात टाकून दिली. आपली शक्ती अशी फेकली गेलेली पाहून रावणाचा राग अनावर झाला व ती शक्ती देणाऱ्या ब्रह्मदेवालाच ठार करण्यास तो तयार झाला. भ्यालेल्या ब्रह्मदेवाने नारदाचे स्मरण केले व तो आल्यावर त्याला म्हणाला, " नारदा, काही करून या हनुमानाला येथून दुसऱ्या जागी ने. "

नारदाने मारुतीस दुसरीकडे नेल्यावर रावणाने ती शक्ती घेतली व मोठ्या आवेशाने त्याने ती लक्ष्मणावर फेकली. त्यामुळे लक्ष्मणाचे वक्षःस्थळ भेदले गेले व ती शक्ती जमिनीत शिरून पृथ्वी धारण करणाऱ्या कूर्मापर्यंत जाऊन भिडली.

तो भयंकर प्रकार पाहून राम-सैन्यात हाहाकार उडाला. मोठमोठाले वानर मूर्च्छित झाले. राम विलाप करू लागला. इतक्यात हनुमंत परत येऊन त्याने सर्वांस धीर दिला. ती वेळ रात्रीची होती म्हणून बिभीषणाने आपल्या हातात एक पेटलेली मशाल घेतली व वानरांपैकी कोण सावध आहेत हे तो पाहू लागला. एकट्या जांबुवानाला फक्त मूर्च्छा आली नव्हती. त्याने बिभीषणाला विचारले, " वानरश्रेष्ठ हनुमंत जिवंत आहे की नाही ? " बिभीषण म्हणाला, " अंगद, सुग्रीव व राम यांची चौकशी करण्यापूर्वी तू मारुतीचीच चौकशी काय म्हणून करीत

आहेस ?" यावर जांबुवान म्हणाला, "बिभीषणा, मारुती जर जिवंत असेल तर आपले मेलेले सैन्यही जिवंत आहे असे समजावे अन् हनुमान जर गतप्राण झाला असेल तर आम्ही जिवंत असून मेल्यासारखेच आहोत. इतक्यात मारुती जांबवानाजवळ आला आणि राम-लक्ष्मणांची ती अवस्था पाहून शोक करू लागला व शोकावेगात तो म्हणाला, "मारुती रणांगणावर असताना तो तेथून एकाएकी निघून गेला. धिक्कार असो त्याला. माझा भरत जर येथे असता तर त्याने हा प्रसंग निभावून नेला असता" असे म्हणून अगतिकपणाने त्याने आपले धनुष्य टाकून दिले.

हे रामाचे बोलणे आडून ऐकणारा हनुमान रामाच्या पुढे आला. आपल्यापेक्षा भरताला रामाने अधिक सामर्थ्यवान म्हणावे याचा त्याला राग आला व तो रामापुढे येऊन म्हणाला, "रामा, तू असा हताश का होतोस ? रावण त्रिभुवनात कोठेही असला तरी त्याला शोधून काढून त्याला ठार करीन." राम म्हणाला, "पूर्वी केलेल्या पराक्रमाची स्तुती करून काय उपयोग ? या प्रसंगी तू काय करतोस ते बोल." यावर लक्ष्मणाची ती झालेली अवस्था पाहून हनुमान म्हणाला, "या प्रसंगी मी काय करू ते सांग. पाताळातून अमृत आणू का चंद्रबिंब पिळून त्यातले अमृत घेऊन येऊ ? का यमाचे पाश नाहीसे करू ? काय करू ते बोल ?"

हनुमंताचे हे आवेशयुक्त भाषण ऐकून राम म्हणाला, "हा बोलेल तसे करणारा आहे," पण या वेळी असला प्रलय याने करावा हे योग्य नव्हे. असा विचार करून तो मारुतीला म्हणाला, "हनुमंता, तू लंकेत जा आणि रावणाचा कुशल वैद्य जो सुषेण त्याला घेऊन ये. तो जरी आपल्या शत्रूचा सेवक असला तरी वैद्य म्हणून त्याला आमची प्रतारणा करता येणार नाही. वैद्य या नात्याने तो योग्य तोच उपाय सांगेल. तरी त्यास घेऊन ये."

रामाने अशी आज्ञा देताच हनुमान लंकेत गेला व पलंगावर निजलेल्या सुषेणास घेऊन आला. लक्ष्मणाला पाहून सुषेण म्हणाला, "ही रात्र उजाडण्यापूर्वीच द्रोण पर्वतावरील वल्ली येथे आणली पाहिजे, तरच लक्ष्मण जगेल." नंतर रामाने द्रोणागिरीला जाऊन वानरांपैकी कोण आणि किती वेळात ती वल्ली घेऊन येईल असे विचारले. त्यावर नल हा तीन रात्रींत, मैंद दोन रात्रींत,

सुग्रीव व नील एका रात्रीत व अंगद चार प्रहरांत ती वल्ली आणील असे सांगण्यात आले. तोडावयाचे अंतर ६० लक्ष योजने होते.

हे ऐकून रामाने मोठ्या आशेने मारुतीच्या तोंडाकडे पाहिले. प्रथम मारुतीने सुषेणास लंकेत पोहचविले व तो म्हणाला, " रामा, तापलेल्या तेलात टाकलेली मोहरी फुटावयास जितका वेळ लागतो तितक्या वेळात मी द्रोणागिरी पर्वतावरील वल्ली आणतो."

असे म्हणून मारुती निघून गेला. इकडे अयोध्येत लक्ष्मणाची माता सुमित्रा हिला असे स्वप्न पडले की, एका सापाने लक्ष्मणाचा डावा हात गिळून टाकला आहे. हे दुःस्वप्न तिने कौसल्येस सांगितले व सर्वांनी मिळून वसिष्ठास बोलाविले. भरताकडून या स्वप्नाची शांती करावयाचे ठरविले व तेथे शांतियज्ञ सुरू झाला.

इकडे हनुमान द्रोण पर्वताजवळ गेला व तो सगळाच पर्वत उपटून घेऊन त्यासह अयोध्येजवळ आला. भरताला वाटले हे काही चमत्कारिक संकट आपल्यावर कोसळले आहे. म्हणून त्याने बाण मारून मारुतीला खाली आणले. मारुतीला मूर्च्छा आली. पण मूर्च्छेत देखील तो " हे रामा, हे लक्ष्मणा, " असे म्हणू लागला. त्यावरून भरत व वसिष्ठ हनुमानाजवळ गेले व त्याच्याकडून त्याने लक्ष्मणावर कोसळलेल्या अनर्थाची वार्ता ऐकली. वसिष्ठाने मारुतीस सावध केले. मारुतीला भरताबद्दल मत्सर वाटलाच होता म्हणून तो रागाने भरतास म्हणाला, " भरता, मी आता थकलो आहे. तेव्हा तूच हा पर्वत नेऊन लक्ष्मणास वाचव." मारुती असे बोलत आहे, इतक्यात रामाचा विलाप भरताच्या कानावर पडला. तो ऐकून भरताने आपल्या बाणाच्या टोकावर मारुतीला पर्वतासहित बसविले व त्याला रामाच्या शिबिरात पोहोचविले. मारुती जवळ आला असता पर्वतावरील वल्लींचा प्रकाश जिकडे तिकडे पडला व लोकांना वाटू लागले की, उजाडले. पण मारुती तो प्रकाशमान पर्वत घेऊन आला आहे, हे कळताच सर्वांना मोठा आनंद झाला.

राम त्याला म्हणाला, " मारुती, तुझे माझ्यावर अगणित उपकार आहेत. ते या जन्मात फेडणे शक्य नाही. पुढच्या जन्मी तुझे आमच्यावरील ऋण शिल्लक राहील."

हनुमंताने पर्वतावरील औषधाच्या योगाने लक्ष्मणावरील मूर्च्छा दूर केली. सावध झालेला लक्ष्मण हातात धनुष्य घेऊन रावणास मारावयास तयार झाला. रामाने लक्ष्मणाला आलिंगन दिले व तो त्याला म्हणाला, " लक्ष्मणा, शक्ती लागल्यामुळे तुला फार वेदना झाल्या असतील नाही ? " यावर लक्ष्मण म्हणाला, " आर्य, मला वेदना झाल्या की नाही हे मला स्पष्ट जाणवले नाही, पण मला वाटते की, माझ्या अंगावर केवळ व्रण होते व वेदना होत होत्या रामचन्द्राला."

या अंकात ३८ श्लोक आहेत. त्यांमध्ये काही सुभाषितें आहेत (श्लोक १३–खलः करोति). भरताने मारुतीला खाली पाडले ही कथा आनंदरामायणात ११ व्या सर्गात आहे. तेथून ही येथे घेतली आहे असे वाटते.

अंक १४ वा

नंतर प्रातःकाली रावणाने लोहिताक्ष नावाच्या आपल्या दूताला बोलावून सांगितले की, " लोहिताक्षा, रामाकडे जा आणि त्याला सांग की, परशुरामाला जिंकून त्याच्याकडून तू जो परशू घेतला आहेस तो रावणाला दे म्हणजे रावण तुझी सीता परत करील. " त्याप्रमाणे लोहिताक्ष रामाकडे आला. रामाने त्यास विचारले, ' कायरे ? राक्षस अलीकडे काय करीत आहेत. ' त्यावर तो म्हणाला, " लंका जाळणे, समुद्र तरणे, लक्ष्मणाला उठविणे इत्यादी अनर्थकारक कृत्ये करणाऱ्या मारुतीचे चित्र त्यांनी लंकेतील भिंतीवर काढलेले आहे आणि मोठ्या रागाने ते त्या भिंतीवरील चित्राचे कडकडून चावे घेत आहेत. "

हे ऐकून राम हसला व परशूसंबंधाने विचारता म्हणाला, " हा परशू मला रावणाला देता येणार नाही " इतक्यात इंद्राने शत्रुंजय नावाचा एक रथ रामाला दिला. रामाने मारुतीला त्या रथाच्या ध्वजावर बसविले व आपण रथात चढला. ते पाहून लोहिताक्ष रावणाकडे निघून गेला.

रावण मंदोदरीच्या मंदिरात जाऊन तिला म्हणाला, " रामाला सीता देऊन टाकणे किंवा रामाच्या बाणांनी मृत्यू पत्करून स्वर्गाला जाणे यांपैकी मी काय करू ते सांग. यावर मंदोदरी म्हणाली, " शूर्पणखा, खरदूषण, मारीच यांच्या-वरील अनर्थ पाहून किंवा लंका जाळलेली बघून व रामाची आक्रमणे प्रत्यक्ष अनुभवूनही तुला जो विवेक करता आला नाही तो तू आता काय करणार ? " हे ऐकून रावण ओशाळला व त्याला रागही आला. त्या वेळी मंदोदरी म्हणाली,

" मीही क्षत्रियकन्याच आहे. मला रणांगणावर जाण्याची आज्ञा द्या. " ते तिचे बोलणे ऐकून रावणाला चेव आला आणि तो मोठ्या जिद्दीनें युद्धास तयार झाला.

इकडे रामाने आपली वानरसेना तयार केली व लंकेला चारी बाजूंनी वेढा घातला. रावणही आपला रथ सज्ज करून युद्धास निघाला. नानातऱ्हेची रण-वाद्ये वाजू लागली. त्याचा निसर्गावरही परिणाम झाला. पवन मंद वाहू लागला. सूर्य-किरणांची उष्णता मंद झाली व नदीचे प्रवाह संथपणे वाहू लागले. रावण जेव्हा राम-सैन्याच्या सामोरा आला तेव्हा त्याचे मन अनेक भावनांनी व्याप्त झाले. नंतर राम-रावणांचे घनघोर युद्ध झाले, त्याला तुलना राम-रावणाच्या युद्धाचीच. " गगनं गगनाकारं " हा अनन्वय अलंकाराचे उदाहरण म्हणून साहित्य-शास्त्रकारांनी दिलेला श्लोक येथे आहे (१८).

नंतर सार नावाचा राक्षस व अंगद यांचे द्वंद्वयुद्ध झाले. रावण गर्वाने रामाला म्हणाला, " तूं आजपर्यंत कोणता पराक्रम केला आहेस ? ताडकेला मारलेस परंतु ती स्त्री होती. परशुरामाचा पराभव केलास पण तो ब्राह्मण होता. वालीस मारलेस परंतु तो तर एक बोलूनचालून वानर होता. याच अर्थाचा उत्तरराम-चरितातील (५–३४) लवाच्या तोंडात असलेला श्लोक (२२) येथें घेतलेला आहे. नंतर राम आणि रावण एकमेकांच्या उखाळ्या-पाखाळ्या काढून एकमेकांस हिणवू लागले. राम म्हणाला, " तुला जगावयाचे असेल तर अजून सुद्धा सीता परत दे. " रावण म्हणाला, " अशा प्रकारची तहाची भाषा आता दुर्बलांच्या तोंडीच शोभते. तेव्हा सीता परत करण्याची गोष्टच बोलू नकोस. " नंतर रावण आपले धनुष्य सज्ज करून ब्रह्मदेवाला म्हणाला, " ब्रह्मदेवा, मी सबंध सृष्टीचा संहार करणार आहे. सृष्टीची पुन्हा उत्पत्ती करण्यासाठी काही बीजे आताच राखून ठेव. "

रामाला उद्देशून रावण म्हणाला, " आज सीतेला मी माझी पत्नी तरी करीन किंवा गिधाडे तरी माझे मांस आज समरांगणावर खातील. "

राम-रावणांचा युद्ध-चमत्कार पाहण्यासाठी त्रिजटा व सरमा यांनी सीतेला विमानात बसवून आकाशात आणले होते. मंदोदरीही लंकेतील पर्वतावर चढून ते युद्ध पहात होती. आकाशात देवांच्या विमानांची दाटी झाली होती. राम

रावणाला म्हणाला, " सीता-विरहामुळे उत्पन्न झालेला माझा विरहाग्नी आज मी मंदोदरीच्या डोळ्यांतील अश्रूंनी शांत करतो." रामाने डाव्या हाताने धनुष्य धरले होते व उजव्या हाताने दोरी ओढली होती, म्हणजे उजवा हात मागे रामाच्या कानाजवळ होता व डावा हात पुढे होता. तेव्हा तो डावा हात उजव्या हाताला म्हणाला, " तू नेहमी दान देताना, घेताना आणि भोजनप्रसंगी पुढे असतोस. मग युद्धप्रसंगी आज मागे का ? " यावर उजव्या हाताने उत्तर दिले, " मी युद्धाला भीत नाही. रावणाची दहा तोंडे तोडून टाकू का असे रामाला विचारण्यासाठी मी त्याच्या कानाजवळ आलो आहे. "

रावण जे दहा हातांनी करीत होता त्याचा प्रतिकार राम दोन हातांनी करीत होता.

अखेरीस रामाने आपल्या धनुष्याला ब्रह्मास्त्र लाविले व तो बाण रावणावर सोडला. रावणाचे हृदय भेदून तो तीक्ष्ण बाण खाली जमिनीत शिरला. रावण गतप्राण होऊन पडला. मंदोदरी समरभूमीवर येऊन विलाप करू लागली. रावण एवढा पराक्रमी, एवढा वैभवशाली पण केवळ दैव प्रतिकूल झाल्यामुळे त्याचा पराभव झाला असे तिचे म्हणणे होते. जी शिर-कमळे एके काळी शंकराच्या गळ्यात रुळत होती ती आज गिधाडांच्या पायदळी पडली आहेत. याचे कारण पूर्वजन्मींचे कर्म ! या अर्थाचा ४९ वा श्लोक भोजप्रबंधात घेतलेला आहे.

नंतर लक्ष्मण व हनुमान यांनी जानकीला विमानात बसवून तिला समरभूमीवर आणली. रामाची आता भेट होणार या कारणाने सीतेला पराकाष्ठेचा आनंद झाला व ती रामाचे पाद-वन्दन करण्यासाठी वाकली. त्याबरोबर शंकाकुल होऊन राम तेथील लोकांना म्हणाला, " सीता पतिव्रता असली तरी ती परक्याच्या घरी राहिलेली आहे. तेव्हा मला तिने स्पर्श करणे योग्य नाही. " रामाचे हे वाक्य ऐकून ब्रह्मदेव-आदिकरून देव आकाशातून खाली उतरले.

तेथे अग्नी चेतविण्यात आला व त्या अग्नीसमोर जाऊन सीता म्हणाली, " भगवन् अग्ने, मन, वाणी आणि शरीर यांच्याद्वारा जागेपणी किंवा स्वप्नात मी रामावाचून अन्य पुरुषाचा विचार मनात आणला असेल तर तू माझे शरीर जाळून टाक. तू प्राण्यांच्या कर्मांचा साक्षी आहेस ! " असे म्हणून तिने आपला

देह अग्नीत टाकला. पण सरोवरात कमळ जसे टवटवीत दिसावे तसे शुद्ध असलेल्या सीतेचे मुख तेजस्वी दिसू लागले. तिला अग्नीने शुद्ध ठरविले, हे पाहून सर्वांना आनंद झाला.

नंतर राम मंदोदरीकडे जाऊन तिला म्हणाला, " आपली काय इच्छा आहे ? " मंदोदरीने रामाची स्तुती केली व ' माझी काय व्यवस्था होणार ' असे रामाला विचारले. राम तिला म्हणाले, " ' राक्षसांमध्ये सहगमन वर्ज्य आहे म्हणून तू लंकेतच स्वस्थ रहा. मी बिभीषणाला लंका-राज्य दिले आहे. " बिभीषणाला राज्याभिषेक झाल्यावर रामाने जानकीला पुष्पक विमानात बसविले व ती तिला अयोध्येपर्यंतचा खालील भू-भाग दाखवू लागला.

यानंतर सर्व वानरांसह राम अयोध्येस आला. नंतर रामाला मोठ्या थाटाचा राज्याभिषेक झाला. रामाने सर्वांस वस्त्रालंकार दिले.

या वेळी एक अनपेक्षित गोष्ट घडली. आपला पिता वाली याला रामाने मारले, म्हणून त्या वधाचा सूड घेण्यासाठी अंगद पुढे सरसावला व त्याने रामास आव्हान दिले. अंगदाचे ते कृत्य पाहून सर्व वानर व लक्ष्मण रागावले. इतक्यात आकाशवाणी झाली की, " वाली हा एका कोळयाचे रूप घेऊन कृष्णावतारात रामाला मारील. " हे ऐकून अंगदाला आनंद झाला व शांत होऊन तो रामाची स्तुती करू लागला. यापुढे असलेले ७६ ते ८८ हे १३ श्लोक राम-स्तुतीपर आहेत. त्यांपैकी ८२ वा श्लोक सुभाषितरत्नभाण्डागारामध्ये हनुमन्नाटकातील म्हणून घेतला आहे. यातील ७७ व ८३ या दोन श्लोकांचे निरंजन माधवाने आपल्या राम-कर्णामृत या स्तोत्रात भाषांतर केले आहे. यातील इतरही एक-दोन श्लोक ८३ व ८५ थोड्याफार फरकाने सुभाषितरत्न-भाण्डागारात सापडतात.

वानरवीरांची सेना पाठवून देऊन रामाने सीतेसह राज्य केले. पण दुर्दैवाने लोकापवादामुळे रामाने सीतेचा त्याग केला. सीतेचा त्याग करताना लक्ष्मणाने जो विलाप केला, त्याचे वर्णन करणारा ९१ वा श्लोक कुंदमाला नाटकातून घेतला आहे.

सीता व राम यांचे परस्पर प्रेम इतके विलक्षण होते की, दोघेही एक-मेकांच्या विरहामुळे मरण पावली. शंकराचे धनुष्य मोडणारा, सेतू बांधणारा आणि

रावणाला मारणारा एवढा पराक्रमी राम परंतु तोही नामशेष झाला. दैवाचा केवढा हा प्रभाव !

यानंतर शेवटचे तीन श्लोक (९४ ते ९६) उपसंहारात्मक आहेत. यांत हें हनुमन्नाटक हनुमंताने लिहिल्याचे सांगितले आहे (९४). हनुमन्नाटकातील चौदा अंक, चौदाही भुवनांना मोक्ष मिळवून द्यावयास समर्थ आहेत (९५). हे नाटक हनुमंताने रचिले. वाल्मीकींनी त्याला ते समुद्रात बुडवावयास सांगितले. पुढे ते भोजाने तेथून वर काढले व मिश्र दामोदराने त्याचे ग्रंथन केले (९६).

या अंकात सर्वांत जास्त म्हणजे शहाण्णव श्लोक आहेत. या सारांशावरून हे ध्यानी येईल की, रामाच्या जन्मापासून त्याच्या निर्याणापर्यंतचे सर्व रामचरित्र यात समाविष्ट केले आहे.

———×———

आता हनुमन्नाटकाची छाप मराठी आख्यानकाव्यांवर व पंडिती काव्यावर कशी पडली आहे, ते सविस्तर दाखवावयाचे. ते दाखविताना ही गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे की, मराठीतील रामकथांवरच हनुमन्नाटकाचा जास्त प्रभाव दिसून येतो. याचा आरंभ एकनाथांच्या 'भावार्थ रामायणा-'पासून आहे. ज्या ज्या कवींनी हनुमन्नाटकाचा अर्थानुवाद केला आहे, त्यांपैकी काहींनी हनुमन्नाटकाचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे व काहींनी तसा उल्लेख न करता हनुमन्नाटकातील श्लोक नजरेसमोर धरून आपली कथा सजवली आहे. म्हणून ज्यांनी हनुमन्नाटकाचा उल्लेखपूर्वक उपयोग करून घेतला त्या कवींची नांवे प्रथम सांगतो.

(१) ज्या अनेक रामायणांचा उपयोग करून एकनाथांनी आपले 'भावार्थ रामायण' सांगितले, त्या सर्व रामायणांचा उल्लेख त्यांनी, अरण्यकाण्ड, अध्याय २०, ओव्या १४०–१५० पर्यंत केला आहे. त्यांतील १४० व्या ओवीत इतर रामायणांबरोबर 'हनुमंत रामायण नाटक' याचा उल्लेख आहे तो असा—

शिव रामायण शैव रामायण। आगमपंचरात्र रामायण॥
गुह्य गुह्यक रामायण। हनुमंत रामायण नाटक॥ १४०॥

एकनाथ नुसते वरील नाटकाचा उल्लेख करूनच थांबले नाहीत, तर त्यांनी हनुमन्नाटकातील वीस-पंचवीस संस्कृत श्लोकच जसेच्या तसे उद्धृत करून त्यावर आपली टीका लिहिली आहे.

(२) मुक्तेश्वराने आपल्या रामायणात हनुमन्नाटकाचा प्रत्यक्ष उल्लेख केला नसला तरी आपली वाणी—

" नानानाटकभावपद्यरचनासंदोहसान्द्रीकृता " आहे, असे त्याने म्हटले आहे. मुक्तेश्वरी रामायणात हनुमन्नाटकातील श्लोकांच्या अर्थानुवादाची निदान पस्तीस-चाळीस तरी स्थळे मला सापडली. यावरून मुक्तेश्वराला येथे 'हनुमन्नाटक' अभिप्रेत असावे असे स्पष्ट दिसते.

(३) विठ्ठल कवीने आपल्या 'सीता-स्वयंवरात' सर्ग ३ मधल्या पहिल्या श्लोकात—

" कांही '**श्री हनुमंत नाटककथा**' कांही 'रघूवंशी'ची
कांही आदिकवि प्रमेयरचना, कांही गिरा देशिची ॥ "

असा हनुमन्नाटकाचा स्पष्टच उल्लेख केला आहे व हनुमन्नाटकातील दहा-पाच श्लोकांचा अर्थानुवाद केला आहे.

(४) श्रीधरांनीही रामविजय अ. १–७६ मध्ये हनुमन्नाटकाचा स्पष्टच उल्लेख केला आहे—

'जो अंजनीहृदयारविंदभ्रमर । जेणें पाहोनी श्रीरामचरित्र ।
कथिलें **नाटक रामायण** साचार । अपार चरित्र निजमुखें ॥

पुढे रामविजय अध्याय ४०, ओवी १३३ मध्ये "**हनुमंत काव्य गोड बहुत**" असा हनुमन्नाटकाचा उल्लेख केला आहे. मात्र श्रीधर 'वाल्मीकी नाटक' व 'हनुमंतकाव्य' असे उलटापालट करून म्हणतो एवढेच काय ते. पण त्याला 'हनुमंतकाव्याने' 'हनुमन्नाटक'च अभिप्रेत होते यात शंका नाही. त्यानेही हनुमन्नाटकातील बारा-पंधरा श्लोकांवर आपली मराठी टीका लिहिली आहे.

(५) यानंतर हनुमन्नाटकाचा उल्लेख करणारा शेवटचा कवी मोरोपंत हा होय. मोरोपंतांनी चार-पाच ठिकाणी हनुमन्नाटकाचा अर्थानुवाद केला असून त्याचे काव्यसौंदर्य त्यांना प्रतीत झालेले होते. मोरोपंतांना आपले मराठी 'मंत्र-रामायण' काव्य म्हणून अत्यंत सरस वाटत होते. इतकेच नव्हे तर तें हनुमन्नाटकाच्या बरोबरीचे आहे, अशी त्यांची समजूत होती. म्हणून त्यांनी 'रामरसायना'

वरील ६६ व्या आर्येत हनुमंतांनी आपल्या नाटकाची माझ्या 'मंत्र-रामायणा' बरोबर तुलना करून पहावी, अशी विनंती केलेली आहे. पंत म्हणतात—

यावें, दर्शन द्यावें, बोलावें, डोलवून डोलावें।
वाटे स्वमंत्र रामायण निज नाटक तुम्हींच तोलावें ॥ ६६ ॥

हनुमन्नाटकातला अर्थानुवाद करणाऱ्या वामन पंडित, नागेश, निरंजन माधव इत्यादी कवींनी या नाटकाचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही.

आता एकनाथांच्या भावार्थ रामायणाकडे वळावयाचे. नाथांनी, 'कमठ-पृष्ठकठोरमिदं' (१–९) हा श्लोक बालकांड (१९–५) मध्ये अनुवादिला आहे. तसेच 'अयं कंठः कुठारस्ते।' (१–३९) = बाल. (२६–४१); आता संक्षेपाने प्रथम हनुमन्नाटक व नंतर भावार्थ रामायणातील उल्लेख पुढीलप्रमाणे देतो—

ह. ना. ३–२४ = अरण्य. (१३–९३); ह. ना. ५–१० = अरण्य. १९–१०१;
ह. ना. ५–२६ = अरण्य. २०–२१; ह. ना. ८–२३ = युद्ध. ८–५५;
ह. ना. ८–२४ = युद्ध. ८–७५. ह. ना. ८–४५ = सुंदर. ७–११६;
ह. ना. ८–२२ = सुंदर. ३२–१११; ह. ना. ८–१९ = सुंदर. ४०–४९;
ह. ना. ३–१९ = बाल. १–३.

याचसारखी आणखी काही अनुवादस्थळे आहेत. त्या सर्वांचा उल्लेख न करता हनुमन्नाटकातील श्लोकांवर मराठी टीका करण्याची नाथांची पद्धत कोणती आहे, हे दाखवितो.

हनुमन्नाटकातील 'तात त्वं' हा (५–१६) श्लोक पुढीलप्रमाणे आहे—

तात त्वं निजतेजसैव गमितः स्वर्गं व्रज स्वस्ति ते।
ब्रूमस्त्वेकमिमां वधूहृतिकथां तातान्तिके मा कृथाः।
रामोऽहं यदि तद्दिनैः कतिपयैर्व्रीडानमत्कन्धरः।
सार्धं बन्धुजनेन सेन्द्रविजयी वक्ता स्वयं रावणः ॥ १६ ॥

या श्लोकावर अरण्यकांड, अध्याय २१ मध्ये नाथांनी ओव्या ९८ ते ११० पर्यंत आपली टीका लिहिली आहे. ती अशी—

निज तेजें विराजमान । तेजस्वी दैदीप्यमान ।
क्षणे पावसी वैकुंठभुवन । कृतकल्याण जटायु ॥ ९९ ॥
श्रीरामें जटायु पुनीत । वैकुंठा धाडी श्रीरघुनाथ ।
अगाध कथा वैकुंठांत । होईल ख्यात तिहीं लोकीं ॥ १०० ॥
तुज भेटेल माझा पिता । माझी पुसेल वनवार्ता ।
तरीं रावणें हरोनि नेली सीता । हें सर्वथा नको सांगू ॥ १ ॥
श्रीरामें उद्धरिले जटायूसी । परम आल्हाद दशरथासी ।
परी सीता हारविली वनवासीं । ऐकता त्यासी अति दुःख ॥ २ ॥
जन्मोनिया सूर्यवंशी । सीता हारविली वनवासीं ।
लाज लाविली सूर्यवंशासी । अति आवेशीं क्षोभेल ॥ ३ ॥
मग वधावया लंकानाथ । येथें येईल दशरथ ।
एवढा होईल अनर्थ । सीता हरणार्थ नको सांगू ॥ ४ ॥
तंव जठायु म्हणे श्रीरघुनाथा । भली हे सांगितली व्यवस्था ।
येऱ्हवी मी सांगतो दशरथा । या गुह्यार्थी न कळोनि ॥ ५ ॥
एवढे चरित्र कथन । कैसेनि पितयास होईल ज्ञान ।
तरी मागून येवोनि रावणा । स्वमुखें आपण सांगेल ॥ ६ ॥
ज्याचें मी करीण उद्धरण । तोचि येवोनि आपण ।
सांगेल सीतेचें हरण । कुळनिर्दळण प्रसंगे ॥ ७ ॥
सपुत्रबंधु प्रधान । ससैन्येंसी दशानन ।
रामें वधिला विंधोनि बाण । सीता हरण करितांचि ॥ ८ ॥
ऐसी ऐकतांचि वार्ता । सुख होईल दशरथा ।
आनंद पूर्वजां समस्तां । माझ्या पुरुषार्थी देखोनि ॥ ९ ॥
श्रीराम ज्ञानविज्ञानघन । ब्रह्मलिखित तुझें वचन ।
जटायु घालोनि लोटांगण । केलें गमन वैकुंठा ॥ १० ॥

हा थोडासा मोठा उतारा येथे घेण्याचे कारण हे आहे की, या उताऱ्यात मागे सांगितलेले आख्यान-कवीचे धोरण स्पष्ट दिसते. आख्यानकवी सामान्य मराठी श्रोत्यांना नजरेसमोर धरून लिहीत असल्याने ते सोपी मराठी वापरतात. मूळचा अर्थ ध्वनीने किंवा सूचकतेने न सांगता फोडून विवरून सांगतात व तसे करताना काव्यहानी झाली तरी ती जुमानीत नाहीत. आता येथेच पहाना, 'तात त्वं'

हा श्लोक अत्यंत सूचक, ध्वनिगर्भ आणि संयमित वीररसाचे एक उत्तम उदाहरण आहे. रामाला जटायूस एवढेच सांगावयाचे आहे की, तू सीताहरणाची वार्ता दशरथास सांगू नकोस. त्याची आवश्यकता नाही. कारण लवकरच ती वार्ता सांगण्यासाठी रावण स्वतःच तेथे जाणार आहे. आपला सर्व संताप आवरून धरून व स्वतःच्या पराक्रमाची बढाई न मारता जटायूस केलेली सूचना अत्यंत ध्वनिगर्भ आहे. ती रामाचा दृढनिश्चय, पराक्रम व स्वस्तुतिपराङ्मुखता एवढ्या गोष्टी व्यक्त करते. पण एकनाथांनी दशरथाला दुःख होईल व तो पृथ्वीवर परत येऊन रावणाशी युद्ध करील इत्यादी कवींच्या आणि रामाच्याही मनात नसलेल्या कल्पना येथे सांगून येथील काव्यसौंदर्याची हानी केलेली आहे. नाथांना येथील काव्यसौंदर्य समजले नव्हते असे नाही. पण नजरेसमोर असलेल्या प्राकृत श्रोत्यांची आकलनशक्ती ध्यानात घेऊन त्यांनी हा अनावश्यक विस्तार केला आहे. श्रीधरांनीही रामविजय, १६, ८४ ते ८७ मध्ये जवळजवळ नाथांचेच धोरण पत्करले आहे. त्यांनीही म्हटले आहे की, " परमप्रतापी दशरथपिता कर्मभूमीस येईल मागुता । यालागी न सांगावी हीं वार्ता जाण तत्वता जटायू ॥" दुर्दैवाने मुक्तेश्वराने आपल्या रामायणात या श्लोकाचा अनुवाद केला नसल्याने याबाबतचे पंडितकवींचे धोरण स्पष्ट करता आले नाही.

आता इतर कवींनी केलेले हनुमन्नाटकाचे अर्थानुवाद विस्ताराने सांगण्यापूर्वी चारपाच मराठी कवींनी केलेल्या एकाच श्लोकाचा मराठी अनुवाद दाखवितो. तो हनुमन्नाटकातील श्लोक असा—

कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुर्मदनमूर्तिरसौ रघुनंदनः ।
कथमधिज्यमनेन विधीयतामहह तात पणस्तव दारुणः ॥

(ह. ना. १–९)

याचा नाथांनी केलेला अनुवाद असा—

जो धनुष्यीं वाहील गुण । त्याचें म्यां करावें पाणिग्रहण ।
हा जो जनकें केला पण । अति दारुण निष्ठुर ॥ ५ ॥
धनुष्य कमठपृष्ठासम कठोर । राम अत्यंत सुकुमार ।
त्यासी केंवी होय स्वयंवर । चिंता थोर सीतेसी ॥ ६ ॥

(बालकांड अ० १९, ओ० ५–६

येथे ओवी हे माध्यम वापरल्याने वरील श्लोक एकनाथ श्रोत्यांना समजून सांगत आहेत असे वाटते. तेच आता वामन पंडिताचे या श्लोकाचे भाषांतर पहा—

मदनशत्रुशरासन हें महा, मदनमूर्तिच केवळ राम हा।
करील सज्ज कसा धनु आपण ? अहह दारुण तात ! तुझा पण ॥

(सीता-स्वयंवर, २५)

या समश्लोकी व समवृत्त श्लोकात वामन पंडिताने मूळचा ध्वनी तर कायम ठेवलाच आहे, पण धनुष्य हे मदन-शत्रूचे म्हणजे शंकराचे आणि राम हा तर केवळ मदनच ! हा एक नवा विरोध या काव्यात सूचित केला आहे. शिवाय अनुप्रासाचा आणि शब्दनादाचा आगळा आविष्कार झाला आहे, हे कोणाच्याही ध्यानी येईलच. याला म्हणावयाचे पंडिती काव्य.

आता श्रीधराचा पुढील अनुवाद पहा. श्रीधर हा काव्यसौंदर्याकडे थोडेसे अधिक लक्ष देणारा दिसतो.

कूर्मपृष्ठीं जैसी कठोर । तैसे हें कोदंड प्रचंड थोर ।
दशरथकुमार सुकुमार । कैसें उचलेल तयातें ॥
मदनदहनाचें धनुष्य थोर । रघुनाथमूर्ति मदन-मनोहर ॥
अहा तात परम दुस्तर । अनिवार पण हा तुझा ।

(रामविजय, ८–९९–१००)

यानंतरही आणखी पाच-सहा ओव्या लिहून श्रीधराने हा अर्थ श्रोत्यांच्या मनावर उत्तम वक्तृत्वशैलीने बिंबविला आहे. म्हणजे त्याने ध्वनीचा विस्तार करून दाखविला आहे.

आता मुक्तेश्वराचा अनुवाद पहा—

शिवधनु जड जैसें कूर्म काठिण्य पृष्ठीं ।
मदनजनक हा हो ! लोक लावण्य सृष्टीं ।
तव कृत पण ताता ! सिंधु कैसेंनि लंघी ।
रघुवर विजयी हो चंड कोदंड भंगी ॥ ९१ ॥ (बाल. ९१)

मुक्तेश्वर हा पहिला पंडितकवी असला तरी त्याला पंडिती काव्य मुळीच साधले नाही. ओवीच्या माध्यमानेच त्याने आपले वैभव प्रकट केले. त्यामुळे वरील अनुवादावर कोणतीच टीका न करणे बरे.

आता विठ्ठलाचा अनुवाद पहावयाचा.

कठिण कांसवपृष्ठ तसें धनू,
मदनमूर्ति रघूत्तम हा ननू।
विजय होईल ? काय कळे मला
अह ! पित्या ! पण दारुण घातला. ॥३४॥ (सीतास्वयंवर, ४–३४)

नागेशाच्या सीता–स्वयंवरातील अनुवाद पाहू.

कमठपृष्ठकठोर धनुर्महा ।
मदनसुंदर तो रघुराम हा ।
लघु कसा धनु लाविल, पां, गुणी ।
अहहहा ! पण दारुण, साजणी ! ॥ ३२० ॥

(सीतास्वयंवर, ३२०)

यानंतर शेवटचा अनुवाद निरंजन माधवाचा. आपल्या चिद्बोध रामायणाच्या बालकाण्डात निरंजन माधव पुढील अनुवादछटा देतो.

मनीं बहुत वेधला, सखि सुभाग्य की लाधला ।
अयोग्य पण बोलिला जनक हा अशा कोमला ।
महेशधनु थोर तें गुण चढेल कैं याजला ?
विचार न सुचे मला बहुत जीव कोमेजला ॥

(सर्ग ६–२७)

यानंतर मुक्तेश्वराने आपल्या रामायणात अनुवादिलेले हनुमन्नाटकातील श्लोक कांडशः देतो.

बालकांड ९१ = ह. ना. १–९;
९४ = ह. ना. १–२१
९५ = ह. ना. १–२३
९६ = ह. ना. १–२१, २२

११३ = ह. ना. १–३९
११४ = ह. ना. १–४०
अयोध्याकांड ४३ = ह. ना. ३–१२
५८ = ह. ना. ३–१९, २०
८३ = ह. ना. ३–८
११६ = ह. ना. १–४८
अरण्यकांड ६ = ह. ना. ३–१५
६८ = ह. ना. ४–१४

ह. ना. ५–२५ या श्लोकाचे मुक्तेश्वराने सुंदर भाषांतर केले आहे. ते श्लोकासहित देतो.

हारो नारोपितः कण्ठे मया विश्लेषभीरुणा।
इदानीमन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ॥ २५ ॥
(ह. ना. ५–२५)

रघुपति ! तुज प्रेमें क्षेम देतां विनोदें।
जवकिं निकरिं वैरी हार फेडी विषादें।
गिरि, सरि, तरु, आतां मंडळें आड ठेलीं।
म्हणउनि बहु शोकें जानकी साद घाली ॥ ७४ ॥
(रामायण, अरण्यकांड, ७४)

अरण्यकांड ९० = ह. ना. ८–४५
९८ = ह. ना. ५–१०
९९ = ह. ना. ५–११
१०० = ह. ना. ५–१२
१०१ = ह. ना. ५–१८
सुंदरकांड ४० = ह. ना. ६–१६
८० = ह. ना. ६–२२
युद्धकांड ४१ = ह. ना. ८–१९
६८ = ह. ना. ८–२३
७५ = ह. ना. ८–३२
१४४ = ह. ना. १०–१२ ते १८

२९५, ९६ = ह. ना. १३–१९
३२० = ह. ना. १३–२३ ते २९

अधिक बारकाईने पाहिल्यास आणखीही श्लोकानुवाद सापडतील.

आता विठ्ठलाच्या सीतास्वयंवरातील काही श्लोकानुवाद दाखवितो.

सर्ग ३–१७ = ह. ना. ३–१९, २०
४–२३ = ह. ना. ८–२३
४–३४ = ह. ना. १–९
५–५ = ह. ना. १–१०
५–१२ = ह. ना. १–२१, २२
१९–१, २३, २४, २६ = २२–१–२५
७–३८, ३९ = १–३७ ते ४०

आता नागेशाच्या सीतास्वयंवरातील काही साम्य दाखवितो. सीतास्वयंवरात नागेशाने श्लो. १३२ पासून १५५ पर्यंत, ज्या कल्पनेचा म्हणजे, रामाच्या पदस्पर्शाने शिळेच्या सुंदर स्त्रिया होतात, विस्तार केला आहे ती मूळ कल्पना ह. ना. ३–१९, २० मध्ये आहे.

श्लो. ३२० = ह. ना. १९
श्लो. ३५८ = ह. ना. १–१०
श्लो. ३६२ = ह. ना. १–२१, २२

आता श्रीधराने आपल्या रामविजयात केलेले श्लोकानुवाद क्रमाने देतो. हनुमन्नाटक, अंक १३, श्लोक २४ ते ३० पर्यंत अशी कथा सांगितली आहे की, मारुती द्रोणागिरी पर्वत घेऊन येत असता त्याला अयोध्येत भरताने बाण मारून खाली पाडले. पण मारुतीच्या तोंडून रामनाम येताच हा हनुमान आहे, असे जाणून त्याने त्याला सावध केले व त्याला बाणाग्रावर बसवून रामाच्या शिबिरात धाडले. ही कथा श्रीधराने रामविजयात अध्याय ३२, ओव्या १८० ते २२४ पर्यंत सांगितली आहे.

रामविजय ८– ९९–१०० = ह. ना. १– ९
१६– ४०– ४१ = ह. ना. ५–२५
१७–१०६–११२ = ह. ना. ५–३६

१७–१५४–१६० = ह. ना. १–४५
१६– २५– ४१ = ह. ना. ५–१०–१२
१६– ८४– ८७ = ह. ना. ५–१६
२३–१६२–१६३ = ह. ना. ७–१९

अधिक बारकाईने पाहिल्यास आणखी काही श्लोकानुवाद निघतील.

हारो नारोपितः कण्ठे मया विश्लेषभीरुणा। (ह. ना. ५–२५)

या श्लोकाचा अनुवाद श्रीधर रामविजय २०–७१ मध्ये असा करतो—

मज आलिंगिता श्रीरामचन्द्र। तेव्हां कंठी न सोसेचि हार।
आतां गिरि, कानन, समुद्र। दोघांमध्ये पडियेली॥

अनन्त कवीने आपल्या सीता-स्वयंवरात राम-परशुराम संघर्ष-वर्णनात श्लोक १११ मध्ये हनुमन्नाटकातील १–४० श्लोकाचा अनुवाद केला आहे.

(१) यस्मादेकगुणं शरासनमिदं सुव्यक्तमुर्वीभुजाम्।
अस्माकं, भवतो यतो नवगुणं यज्ञोपवीतं बलम्॥१–४०॥

(२) आम्ही एक्या गुणानें, तुम्हि तों नवगुणें पूर्ण वेदे पुराणें॥

(सी. स्व. १११)

आता निरंजन माधवाने केलेले काही श्लोकानुवाद दाखवितो. निरंजन माधवाचा स्तोत्रसंग्रह प्रसिद्ध असून त्यापैकी बराच भाग त्याने वृत्तांत रचला आहे. त्यातील शब्द व अर्थाचे अलंकार सुंदर असून मराठी भाषेला संस्कृत भाषेची प्रौढता आहे. या सर्व स्तोत्रांत 'श्रीरामकर्णामृत' स्तोत्र अत्युत्तम असून त्यात १११ श्लोक आहेत. त्यांपैकी दोन श्लोकांत त्याने हनुमन्नाटकातील दोन श्लोकांचा अर्थानुवाद केला आहे. त्यांपैकी ३५ वा श्लोक हनुमन्नाटकातील १४–७७ या श्लोकाचे सारांशरूप भाषांतर आहे. हनुमन्नाटकातील श्लोक असा—

कूर्मः पादोऽङ्गयष्टिर्भुजगपतिरसौ भाजनं भूतधात्री।
तैलापूराः समुद्राः कणकगिरिरयं वृत्तवर्तिप्ररोहः।
आर्चिश्चण्डांशुरोचिर्गगनमलिनिमा कज्जलं दह्यमाना।
शत्रुश्रेणीपतङ्गा ज्वलति रघुपते त्वत्प्रतापप्रदीपः॥७७॥

(ह. ना. १४–७७)

कूर्माधार तळीं फणींद्र वरुता तो दीर्घदंडाकृती।
पृथ्वी त्यावरि पात्ररूप घडली तत्सूत्र भागीरथी।
स्नेहें पूर्णसमुद्र सप्तसलिलें सूर्याचि हा आयिता।
रामा ! त्वत्तरुणप्रताप विलसे दीपाकृती भूभृतां ॥ ३५ ॥
(निरंजन, रामकर्णामृत, ३५)

अत्युक्तौ यदि न प्रकुप्यासि मृषा वादं न चेन्मन्यसे।
तद्ब्रूमोऽद्भुत कीर्तनेन रसना केषां न कण्डूयते।
राम त्वत्तरुणप्रतापदहनज्वालावलीशोषिताः।
सर्वे वारिधयस्ततो रिपुवधूनेत्राम्बुभिः पूरिताः ॥ ८३ ॥
(ह. ना. १४–८३)

याचा निरंजन माधवाचा अनुवाद असा—

रामा ! त्वज्जयदुंदुभीघनरवे सप्तांबुधी आटती।
त्वद्वैरीमृगलोचनाश्रुसरिता जेव्हां भरें लोटती।
तेव्हां ते भरती पुन्हां प्रतिदिनीं वर्ते असें या जनीं।
बोलावें भरतोंचि वोहट असें नेणोनियां कारणीं ॥ ५२ ॥
(रामकर्णामृत, ५२)

यानंतर शेवटी मोरोपंत. मोरोपंतांच्या नामजरसायनातील ६६ व्या आर्येचा उल्लेख मागे केलाच आहे. मोरोपंतांनी उतरून घेतलेल्या संस्कृत ग्रंथांच्या यादीत ' हनुमन्नाटक ' आहे व शिवाय त्यांच्या एका पत्रातही त्याचा उल्लेख आहे. या सर्वांवरून पंतांचा हनुमन्नाटकाशी परिचय दाट दिसतो. पंतांनी रामचरित्रावर बरीच रचना केली आहे. त्यामुळे तीवर हनुमन्नाटकाचा परिणाम होणे अपरिहार्य आहे. अशी काही स्थळे देतो.

पंतांचे ' त्रुटित रामायण ' म्हणून एक रामायण आहे. त्यात पंतांनी भरत आणि कैकेयी यांच्यामधील हनुमन्नाटकातील " मातस्तातः क्व यातः ? " या संवादात्मक श्लोकाचे ह. ना. अं. ३–८ सुरेख भाषांतर केले आहे. त्याचा मासला पुढे दाखवितो—

मातस्तातः क्व यातः ? सुरपतिभवनं, हा ! कुतः ? पुत्रशोकात् !
कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां ?–त्वमवरजतया यस्य जातः किमस्य ?–

वंदूनि मातेसि तेव्हां म्हणे, आज
गेला असे सांग कोठें महाराज ?
स्वर्गासि गेला कुमारा ! तुझा तात
अंबे ! अकस्मात जाला कसा घात ? ॥ १ ॥
हा ! पुत्र शोकेंचि मेला सुता ! राय
तो कोणता हें मला सांग हो माय
बंधु नमस्कार सारे करा ज्यास
जालें तया काय ? तो मान्य राजास ॥ २ ॥

पंतांच्या ' मंत्ररामायणा 'तील पुढील रचनेवर हनुमन्नाटकाची छाप आहे.

रुचिराक्षा नाहीं कीं, वत्सा ! हें अन्यगेह वाटतसे ।
इतरस्थळासि आलों, चुकती अनभिज्ञ लोकवाट, तसे ॥
वत्सा ! मज जरि म्हणसी, सीतेची हेच होय दलशाला ।
तरि मीच रामनामा नसेन; साध्वी दिसेल काशाला ॥ ७२ ॥

(मं. रा.; अ. कांड, ७१, ७२)

यावर खालील श्लोकाची ह. ना. ५–२ छाया आहे—

किमिदमियमसीता पर्णशाला किमन्या ।
अहमपि किल नायं सर्वथा राघवश्चेत्
क्षणमपि न हि सोढा हन्त सीतावियोगम् ॥ २ ॥

आतापर्यंत हनुमन्नाटकाची रामकथापर वाङ्मयावर पडलेली छाप दाखविली. पण ती केवळ अर्थानुवादात्मकच होती. आता शब्दार्थालंकारात्मक, वृत्तविषयक आणि रचनाविषयक छाप दाखवितो. हनुमन्नाटकात संकलित केलेले सर्व श्लोक संस्कृत काव्यनाटकांच्या निर्मितीच्या ऐन बहरातले आहेत. संस्कृत सरस्वतीचा सर्व डौल त्यात प्रतिबिंबित झाला आहे. याचा सामुदायिक परिणाम सर्वच पंडित कवींवर झाला आहे. त्याचा काही तपशील दाखवितो.

वामन पंडितांचा " वंशी नाद नटी तिला कटितटी खोवोनि पोटी पटी । कक्षे वामकुटी स्वशृंग निकटी वेतातही गोमटी ॥ " हा वनसुधेतील अ० ४–३० हा ' अटी ' या शब्दाची पुनरुक्ती करणारा अनुप्रासयुक्त श्लोक या दृष्टीने

सुंदर म्हणून गणला जातो. पण आश्चर्याची गोष्ट ही आहे की, नेमका हाच अनुप्रास साधलेला एक श्लोक हनुमन्नाटकात आहे. (३–२२) तो असा—

एषा पञ्चवटी रघूत्तमकुटी यत्रास्ति पञ्चावटी ।
पान्थस्यैकघटी पुरस्कृततटी संश्लेषभित्तौ वटी ।
गोदा यत्र नटी तरङ्गिततटी कल्लोलचञ्चत्पुटी ।
दिव्यामोदकुटी भवाब्धिशकटी भूतक्रियादुष्कुटी ॥ २२ ॥

वामन पंडितांनी कमठपृष्ठकठोरमिदं (१–९) या हनुमन्नाटकातील श्लोकाचे केलेले सुंदर भाषांतर मागे दिलेलेच आहे. यावरून त्यांनी हनुमन्नाटक बारकाईने वाचले होते असे दिसते. वर दिलेला ‘ अटी ’ अनुप्रासाचा चमत्कृतिजनक श्लोक त्यांना अनुकरणार्ह वाटावा हे साहजिकच आहे. विठ्ठलाने हाच ‘ अटी ’ अनुप्रास आपल्या विद्वज्जीवनात वापरला आहे (१–४) “ माया पिच्छजटी, विचित्रमुगुटी, रत्ने महा गोमटी ” हा अनुप्रास त्याने वामनाकडून घेतला असावा किंवा साक्षात् हनुमन्नाटकातूनही घेतला असावा; कारण त्याला हनुमन्नाटक माहीत होते हे मागे दाखविलेच आहे.

हनुमन्नाटकात संवादात्मक अनेक श्लोक आहेत. त्यांवरूनच मुक्तेश्वर, मोरोपंत, निरंजनमाधव वगैरे पंडित कवींनी खटकेबाज संवादांचे डौलदार श्लोक मराठीत आणले.

याप्रमाणे कल्पना, काही प्रसंग, शब्दांचे व अर्थांचे अलंकार, वृत्ते, प्रौढ व भारदस्त भाषा या सर्व बाबतींत हनुमन्नाटक ही अपूर्व कलाकृती आख्यानकवी व पंडितकवी यांची काव्ये सजवावयास अत्यंत उपयोगी कशी पडली आहे त्याचे सविस्तर विवेचन केले. आता सजावटीच्या दृष्टीने संस्कृत पंचमहाकाव्यांचा विचार करू.

* * *

पंचमहाकाव्ये

★

प्रा. म. पं. ...८

प्राचीन मराठी पंडिती काव्य हे अभिजात संस्कृताचे मराठीतील प्रत्युज्जीवन होय किंवा संस्कृत अभिजात वाङ्मयच वेषांतर करून प्राचीन पंडिती काव्याच्या रूपाने मराठीत पुन्हा जन्माला आले आहे, ही कल्पना मागे सांगितलीच आहे. तसेच अभिजात संस्कृत म्हणजे काय, ह्याचीही कल्पना पूर्वी दिलेली आहे. त्याचा येथे पुनरुच्चार करतो. अभिजात संस्कृत हे समाजातील वरच्या वर्गावर लिहिलेले, पांडित्यप्रचुर, सांकेतिक, स्थिरसंस्कृती चित्रित करणारे, आदर्शवादी, प्रमाणबद्ध, आत्मनिष्ठेला वाव न देणारे आणि नावीन्याचे व वास्तवतेचे विरोधी, असे असते. एकदा प्रस्थापित झालेली परंपरा ते सोडीत नाही व प्रयोगाला वाव देत नाही.

अशा तऱ्हेच्या अभिजात संस्कृत वाङ्मयात पुढील प्रकार आहेत. महाकाव्य, लघुकाव्य, खंडकाव्य, नीतिकाव्य, स्तोत्रे, सुभाषिते, नाटके, बाणाच्या कादंबरीसारखी गद्यकाव्ये, चंपू, चित्रकाव्ये इत्यादी. वरील अभिजात वाङ्मयप्रकारांचे मराठीत पुनरुज्जीवन झालेले आहे. त्यातील हनुमन्नाटकाविषयी मागील प्रकरणांत सविस्तर लिहिलेच आहे. त्यातल्या त्यात महाकाव्यांचा वाटा यात फार मोठा आहे. म्हणून या महाकाव्याची छाप मराठी कथाकाव्यावर कशी पडली याचे विवेचन या प्रकरणात प्रामुख्याने करावयाचे आहे. इतर वाङ्मयप्रकार अनुषंगाने त्यात येतीलच.

मराठी पंडिती काव्यावर महाकाव्यांची छाप पडली आहे असे मोघम बोलून भागावयाचे नाही. ती छाप कोणकोणत्या बाबतींतली आहे, हेही सांगायलो हवे. मराठी पंडिती कवींनी महाकाव्याचा नुसता अर्थानुवादच केलेला आहे असे नसून, महाकाव्याची सर्व पद्धतच अनुसरली आहे. त्यात कथा, पात्रे, सजावट,

वर्ण्यविषय, प्रसंग, रचना, आदर्शवाद, कल्पनासृष्टी, भाषाशैली, हेतू इत्यादी अनेक बाबी येतात.

याची समग्र कल्पना येण्यासाठी संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनी महाकाव्याची दिलेली कल्पना येथे स्पष्ट करतो. या विदग्ध महाकाव्याची लक्षणे अग्निपुराणकार, भामह, दंडी, भोज व साहित्यदर्पणकार विश्वनाथ यांनी दिली आहे. विश्वनाथाने आपल्या साहित्यदर्पणात दिलेली लक्षणे बहुतेक पूर्ण आहेत. म्हणून त्याच्याच वर्णनाप्रमाणे येथे महाकाव्याची कल्पना देतो.

(१) महाकाव्याची कथा रामायण, महाभारतादी इतिहासातून निवडावी. ती कथा मोठी असावी. भागवताच्या कथेवर आधारलेली ' पारिजातहरणा- ' सारखी महाकाव्ये (१२ वे शतक) संस्कृतात आहेतच.

(२) त्यातील नायक देव किंवा थोर क्षत्रिय कुलातील पुरुष, किंवा धीरोदत्त गुणांनी युक्त चतुर महापुरुष असावा. नायक एक किंवा अनेकही चालतील. नायिका, मुनी, दूत, योद्धे व असती स्त्रिया (अग्निपुराणकारांच्या) मते, व खलनायक इत्यादी इतर पात्रे असावी.

(३) मुख्य कथानक उठावदार व्हावे म्हणून त्यात पुढील **विषय** व प्रसंग घालावे. विषय— प्रभात, मध्याह्न, सायंकाळ, रात्र, अंधकार, सहा ऋतू, पर्वत, सागर, नद्या, अरण्ये, चंद्र-सूर्य, उद्यानक्रीडा, जलविहार, मद्यपान, सुरतक्रीडा, नगरे, मुनी व त्यांचे आश्रम, स्वर्ग, यज्ञ. **प्रसंग**— विवाह, पुत्रजन्म, रणप्रयाण, युद्ध, दूतप्रेषण, राजकारणचर्चा, वियोग, समागम, मृगया (शिकार).

शृंगार, वीर व शांत यांपैकी कोणता तरी एक रस मुख्य करून इतर सर्व त्याला पोषक असावे. काव्यात अलंकार असावे.

(४) प्रारंभी आशीर्वाद किंवा इष्ट देवतेला प्रणाम असावा; किंवा एकदमच कथेला सुरुवात करावी. कथेचे सुटे व सुसंबद्ध भाग पाडून त्यांना सर्ग म्हणावे. ते फार मोठे नसावे व लहानही नसावे. ते सर्ग श्रुतिसुभग वृत्तात रचावे. एका सर्गात एकच वृत्त असावे. क्वचित् अनेक वृत्तेही चालतील. मात्र सर्गाच्या शेवटचा श्लोक निराळ्या वृत्तात असावा. प्रत्येक सर्गाच्या शेवटी पुढील सर्गातील विषयाची सूचना दिलेली असावी. सर्व सर्ग एकमेकांशी संबद्ध असावे. म्हणजे नाटकात असतात तसे कथानक-विकासाचे सर्व टप्पे (अवस्था) व

संधी सुसंबद्धपणे यावे. त्यांची संख्या आठांपेक्षा कमी व तिसांपेक्षा जास्त (ईशान संहितेप्रमाणे) नसावी. कवी, प्रतिपाद्य विषय, नायक किंवा इतर महत्त्वाचे पात्र यांना धरून महाकाव्याला नाव द्यावे. प्रत्येक सर्गाला नाव द्यावयाचे असेल तर त्यातील कथेवरून ते द्यावे.

(५) वैदर्भी, गौडी, पांचाली, लाटी वगैरे सर्व प्रमुख रीती यथाप्रसंग योजाव्या व माधुर्य, ओज, प्रासाद इत्यादी गुणांनी व शब्दार्थालंकारांनी शैली चांगली भरघोस करावी. (अग्निपुराणकारांचे मत). यात उपनागरिका परुषा व कोमला या वृत्ती असाव्या प्रसंगोचित भाषाशैलीने अनेक रसांचा व भावांचा चांगला परिपोष व्हावा.

(६) धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थाचे साधन हा महाकाव्यरचनेचा हेतू असावा. महापुरुषाच्या थोर कीर्तीचे वर्णन, सज्जनांची स्तुती व दुर्जनांची निंदा त्यात असावी. मात्र हे काव्य लोकरंजक असावे. एवं-गुणविशिष्ट काव्य अजर व अमर होते. वरील लक्षणांपैकी सर्वच्या सर्व लक्षणे एकाच काव्यात असावयास पाहिजेत असे नाही; प्रसंगानुसार त्यातील जमतील ती लक्षणे काव्यात आणली तरी चालतील.

वरील आशयाचे साहित्यदर्पणातील श्लोक पुढीलप्रमाणे आहेत—

सर्गबंधो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्वंशक्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
आदौ नमःक्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

सर्गान्ते भावि सर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्तेतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्ग नाम तु ॥

खुद्द संस्कृत महाकाव्यांची ही लक्षणे झाली. संस्कृतात महाकाव्ये अनेक असली तरी त्यांतली पाचच आदर्श आहेत. त्यांना पंचमहाकाव्ये म्हणतात. कालिदासाची 'कुमारसंभव' व 'रघुवंश' अशी दोन व भारवीचे 'किरातार्जुनीय', माघाचे 'शिशिपालवध' आणि श्रीहर्षाचे 'नैषधीयचरित्र'. त्यांपैकी पहिली चार सातव्या शतकाच्या पूर्वीची असून शेवटचे बाराव्या शतकातील आहे. मराठीतील नरेन्द्राचे 'रुक्मिणी-स्वयंवर' हे पहिले महाकाव्य नैषधानंतर शंभर वर्षांनी झाले. म्हणजे मराठीतील पंडितीकाव्ये व संस्कृत महाकाव्ये यांमध्ये कमीत कमी शंभर व जास्तीत जास्त आठशे वर्षांचे अंतर आहे.

हे सांगण्याचा हेतू असा की, दरम्यानच्या काळात वाङ्मयप्रान्तात जो बदल झाला, त्याचा परिणाम मराठी काव्ये विशिष्ट घाटाची बनण्यामध्ये झाला. त्याचाच थोडा विचार येथे करतो. दरम्यानच्या कालात संस्कृत महाकाव्याचा संस्कृततज्ञ वाचकवर्ग संपुष्टात आला. प्राकृत भाषांचा विकास होऊन त्यांत काव्यरचना होऊ लागली. ती अर्थातच प्राकृत जनांना मानवेल अशीच होती. वाङ्मय सामान्यजनात पंथप्रचारासाठी लिहिले जाऊ लागले. त्यामुळे प्राकृत जनांची समजशक्ती हे काव्यलेखनाचे सुकाणू झाले. म्हणून काही प्राकृत काव्यरचनेचा परामर्श घेऊन नंतर मराठीकडे वळू. मराठी काव्याचे साक्षात् स्फूर्तिस्थान संस्कृत पंचमहाकाव्येच असली तरी त्याच्या विवेचनपद्धतींत व बाह्यांगात जो बदल झाला तो समजण्याच्या दृष्टीने हा परामर्श उपयुक्त होईल.

प्राकृत महाकाव्यरचना विदग्ध संस्कृत महाकाव्यरचनेची समकालीनच आहे. कालिदासाचा समकालीन समजला जाणारा प्रवरसेन याने 'सेतुबंध' किंवा 'दसमुहवहो' हे महाकाव्य प्राकृतात लिहिले. रामायणकथेच्या जैन संस्करणावर

आधारलेले विमलाचे 'पउमचरिय' हे पुराण-महाकाव्य (Puranic epic) गाथा व इतर श्रुतिमनोहर वृत्तात लिहिलेले आहे (४ थे शतक). यशोवर्म्यांचा दरबारकवी वाक्पतिराज याने गौड राजाच्या वधावर 'गउडहो' हे महाकाव्य लिहिले (८ वे शतक). वर्धमानाने पहिला तीर्थंकर आदिनाथ याच्या चरित्रांवर 'आदिनाथ-चरिय' हे पुराण महाकाव्य ११०३ मध्ये रचिले. शिवाय पुष्पदंताचे दोहा इत्यादी अपभ्रंश वृत्तात लिहिलेले 'महापुराण' व 'जसहरचरिअ' ही अपभ्रंश भाषेतील काव्यरचना आहे (१० वे शतक). रामपाणीवादाने (१८ वे शतक) मात्र आपली 'कंसवहो' व 'उषानिरुद्ध' ही खंडकाव्ये कमावलेल्या अभिजात प्राकृतात — पण संस्कृत वृत्तांचा आश्रय करून — लिहिली आहेत.

प्राकृत काव्ये हा संस्कृत व देशी काव्ये यांमधील एक टप्पा आहे व त्यात पुढील देशी महाकाव्यरचनेचे एकदोन विशेष आढळतात. यासाठी त्याचा येथे अगदी त्रोटक उल्लेख केला. सर्वसामान्य जनता नजरेसमोर धरून त्यांच्या भाषेत त्यांना मानवेल, अशा पद्धतीने व संस्कृताबरोबर प्राकृत वृत्ते वापरून ही रचना झाली. म्हणजे विमल व वर्धमान यांच्यासारख्यांनी तरी संस्कृतात रूढ असलेली केवळ पंडितगम्य विदग्ध काव्यपद्धती सोडून आर्ष किंवा पुराणपद्धतीचा नव्याने आरंभ केला. याचे कारण ते सामान्य जनतेसाठी लिहीत होते. देशी भाषांमध्ये हीच प्रवृत्ती दिसते. देशी काव्यरचनेचा काळ साधारणपणे ११–१२ शतक हा आहे. हे सर्व कवी जरी चांगले गाढे पंडित होते, तरी त्यांनी काव्यरचना केली, ती प्राकृत जनांच्या आनंदासाठी व आपल्या पंथाच्या प्रसारासाठी.

पहिला महानुभाव कवी दामोदर पंडित (१२ वे शतक उत्तरार्ध) याने भागवत पुराणावर आधारलेल्या आपल्या 'वत्साहरणा-'त, 'प्राकृत जन मानवती । तैसी ओडवो कथासंगती' (१५) असे आपले धोरण स्पष्ट केले आहे. पण ही सर्व कविमंडळी पंडित असल्याने त्यांच्या काव्यरचनेत विदग्ध काव्याचे विशेष न येणे अपरिहार्य होते.

म्हणजे तिन्ही भाषांतील महाकाव्य किंवा महाकाव्यसदृश रचना ठोकळ मानाने तीन प्रवाहांच्या मिश्रणाने झाली आहे—(१) भागवतासारखी काव्यमय पुराणे, (२) रामायण–महाभारत ही आर्ष काव्ये व (३) कालिदासादींची

विदग्ध महाकाव्ये. त्यांत पुराणांची शिथिलता व साधेपणा, आर्ष काव्याची लोकाभिमुखता व विदग्ध महाकाव्यांची वर्णनपद्धती एकवटली आहे. त्यामुळे मराठीतील रामायण–महाभारत–भागवताश्रय, ललित व दीर्घ आख्यानकाव्यांना व खंडकाव्यांना 'महाकाव्य' हा शब्द अगदी काटेकोरपणे लावणे जरासे कठीणच आहे. तथापि महाकाव्याच्या बाह्यांगाची व अंतरंगाची काही लक्षणे त्यांपैकी काहींत दिसत असल्याने त्यांस संमिश्र महाकाव्ये समजणे योग्य होईल. त्याच दृष्टीने पुढील चर्चा करीत आहे.

नरेंद्राचे 'रुक्मिणी-स्वयंवर'

आता मराठीतील आद्य विदग्धरचनाकार नरेंद्र (नरींद्र) याचा विचार करावयाचा. नरेंद्रापूर्वी थोडे गद्य-पद्य आख्यानकाव्य लिहिले गेले होते. खुद्द श्रीचक्रधर-निरूपित कृष्णचरित्र (गद्य), महदंबेचे धवळे आणि दामोदर पंडित-कृत 'वत्साहरण' अशी ती आख्यानकाव्यस्वरूपाची रचना होती. पण महाकवींच्या बैठकीवरून पहिली रचना करणारा नरेंद्रच. नरेंद्राबद्दल जी माहिती उपलब्ध आहे, त्यावरून असे दिसते की, रामदेवराव जाधवाच्या पदरी नरेंद्र हा एक आश्रित कवी होता. त्याला साल आणि नृसिंह असे दोघे भाऊ होते. या दोघा बंधूंनी 'नलोपाख्यान' व रामायण' यांवर रचना केली होती. ती काव्ये त्यांनी रामदेवरावापुढे वाचून दाखविली. नरेंद्राची भक्ती कृष्णावरच होती. म्हणून तो त्या दोघांना म्हणाला–" यापेक्षा तुम्ही जर श्रीकृष्णचारित्रावर काव्य-रचना केली असती, तर तुमची पापे नाहीशी झाली असती."

यावर त्या बंधूंनी नरेंद्राला सांगितले–" तर मग तुम्हीच असे एखादे काव्य लिहा. त्यावरून तुमच्या कवित्वाचा कस कळेल." या सूचनेप्रमाणे मोठ्या जिद्दीने नरेंद्राने 'रुक्मिणी-स्वयंवर' नावाचे एक अठराशे ओव्यांचे काव्य लिहिले. त्या काव्याचे वाचन रामदेवरावापुढे झाले. रामदेवरावाला ते काव्य इतके आवडले की, ते काव्य नरेंद्राने आपल्या नावाने प्रसिद्ध करावे अशी विनंती त्याने त्यास केली. आणि त्या काव्याच्या कर्तृत्वाबद्दल नरेंद्राला अगणित द्रव्य देऊ केले. आपला ग्रंथ राजाच्या नावावर विकला जावा हे नरेंद्रास पसंत पडले नाही. ती गोष्ट त्याने साफ नाकारली. ते पाहून रामदेवरावाने ते 'रुक्मिणी-स्वयंवर' आपल्या संग्रही काही दिवस असावे अशी मागणी केली. राजाचा हेतू नरेंद्राने

ओळखला व तो त्यास म्हणाला, "या काव्य-ग्रंथात अजून काही दुरुस्त्या करावयाच्या आहेत, त्या मी करतो. नंतर आपण तो ग्रंथ आपल्या संग्रही खुशाल ठेवा."

असे म्हणून त्याने तो ग्रंथ घरी नेला. एका रात्रीतून त्या तिन्ही भावांनी प्रत्येकी तीनशे याप्रमाणे त्यांतील नऊशे ओव्यांची नक्कल करून घेतली. उजाडताच राजदूत आले आणि त्यांनी नरेंद्राजवळून तो ग्रंथ नेऊन राजाला दिला. नरेंद्राला ही गोष्ट सहन झाली नाही. म्हणून ९०० ओव्यांचा ग्रंथ घेऊन नरेंद्र तेथून निघाला आणि तडक नागदेवाचार्याकडे गेला. त्या दिवसापासून ९०० ओव्यांच्या 'रुक्मिणी-स्वयंवराला' महानुभावपंथीय वाङ्मयात स्थान मिळाले. इतकेच नव्हे तर ते महानुभावांच्या सातही ग्रंथांत मोडू लागले. ९०० ओव्यांच्या ऐवजी पंथीय पोथ्यांत आज या काव्याच्या ८७९ ओव्या आढळतात. मूळच्या १८०० ओव्यांचा हा ग्रंथ पुढे २९३४ ओव्यांचा झाला आहे. पण आज नरेंद्राचे म्हणून समजले जाणारे 'रुक्मिणी-स्वयंवर' ८७९ ओव्यांचेच आहे. (रुक्मिणी-स्वयंवर— डॉ. कोलते, प्रस्तावना, पृ० ९ ते ११).

डॉ. कोलते यांनी रुक्मिणी-स्वयंवराचा लेखनशक १२१४ ठरविलेला आहे, म्हणजे तो इ. स. १२९२ होतो. ज्ञानेश्वरीच्यानंतर दोन वर्षांनी हा ग्रंथ रचिला गेला असे दिसून येईल.

नरेंद्राच्या 'रुक्मिणी-स्वयंवर' या काव्याचा आधार मुख्यतः भागवत व पद्मपुराणासारखी पुराणे असावीत, असे त्याच्याच उल्लेखावरून दिसते. त्याचे आधारविषयक काही उल्लेख पुढे देतो—

भागवता–पासौनी पद्मपुराणीं : जें सैंवर बोलिजे रुक्मिणी ।
तेथ देवातें कींनरू वाखाणी : तें सांधैल नरींद्र ॥

(रुक्मि. ७५).

आदिकवीचे काव्य व स्मृति-पुराणे पवित्रपणात श्रीकृष्णकथेची बरोबरी करणार नाही, तसेच—

आणिकें काव्यें नाटकें कथा : आख्यानें, प्रबंध, चित्रगाथा ।
परि सरी न पवेती सर्वथा : देवाचेया पवाडे यासी ॥

असे म्हणून त्याने काव्य, नाटक, कथा इत्यादी वाङ्मयाशी आपला परिचय सूचित केला आहे. याचा अर्थ असा होतो की, केवळ दशमस्कंधातील रुक्मिणीस्वयंवराच्या आख्यानावर अवलंबून न राहता, त्या आख्यानाच्या भरघोस सजावटीसाठी त्याने आपल्या वाचनातील काव्यग्रंथांचा उपयोग करून घेतला असला पाहिजे. भागवतात नसलेले किन्नराचे उपाख्यान हे त्याचे एक उत्तम उदाहरण होय.

नरेंद्राने योजिलेले हे किन्नराचे उपाख्यान कुठले आहे, याचा शोध पद्मपुराण व इतर ठिकाणी डॉ. कोलते यांनी केला. मूळ पद्मपुराणात त्याचा शोध लागत नाही. त्याचा आढळ महानुभावीय पद्मपुराणात होतो. पण ते उत्तरकालीन आहे. त्यामुळे किन्नराचे हे उपाख्यान म्हणजे नरेंद्राचा प्रतिभाविलास आहे, असा निर्णय कोलत्यांनी दिला आहे. (पाहा, प्रस्तावना पृ. २६).

पण सुदैवाने या बाबतीत एक सबळ पुरावा उपलब्ध झाला आहे. श्री. ना. ब. जोशी यांनी महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेच्या १९६२ च्या जुलै महिन्याच्या अंकात या किन्नराच्या उपाख्यानाचा शोध लावला आहे. त्यांचे म्हणणे थोडक्यात असे आहे. नरेंद्राचा किन्नर कोलते मानतात त्याप्रमाणे केवळ त्याच्या प्रतिभेने निर्माण केलेला नव्हे. तो श्रीचक्रधरनिरूपित कृष्णचरित्रातीलच आहे. हे कृष्णचरित्र महंत गोपीराज महानुभावानी संपादित केलेले असून मराठी संशोधन मंडळाने इ. स. १९५९ मध्ये प्रसिद्ध केले आहे.

हे चरित्र महदंबेच्या विनंतीवरून चक्रधरांनी तिला सांगितले आहे. या चरित्राचा आधार भागवतच आणि हीच दशमस्कंधातील या भागावरील मराठीतील पहिली टीका असावी. या गद्य टीकेच्या ८१ ते ८५ पृष्ठांत हा किन्नराच्या उपाख्यानाचा भाग आला आहे. तेथील महत्त्वाचे शब्द असे आहेत. " अगा राया, हा किन्नरु पक्षी. हा पूर्वी वेदघोष नामे ब्राह्मणु. हा शापभ्रष्ट झाला. " इत्यादी. याप्रमाणे शापभ्रष्ट किन्नराची ही कथा चक्रधरनिरूपित कृष्णचरित्रातील आहे असे सिद्ध झाले. तथापि चक्रधरांनी तरी ही कथा कोठून घेतली, हा प्रश्न शिल्लक राहतोच. याला श्री. जोशी यांनी असे उत्तर दिले आहे की, " ही कथा चक्रधरांनी मार्कण्डेय पुराण, अ० ५८–५९ मधून घेतली व तिच्यात काही मार्मिक बदल केले. श्री. जोशी यांचे हे संशोधन खात्री पटविणारे असल्यामुळे ते प्रमाण मानण्यास हरकत नाही. फक्त एकच शंका येते. ती

अशी की, पंथात शिरण्यापूर्वी रचलेल्या रुक्मिणीस्वयंवरात नरेन्द्राने चक्रधराची कथा काय म्हणून घेतली ? त्यावर उत्तरही असे देता येईल की, नरेंद्राने पंथ-प्रविष्ट झाल्यानंतर हा बदल केला असावा.

नरेंद्राने आपल्या 'किन्नरा'त जे मार्मिक बदल केले त्याच्यामागे काय असावे ? याचा विचार केला असता असे वाटते की, या बदलामागे बाणभट्टाच्या कादंबरीतील वैशंपायन पोपट व श्रीहर्षाच्या नैषधीयचरितामधील सोन्याचा हंस या दोन चतुर पक्ष्यांची वर्णने असावी. या सोन्याच्या हंसवर्णनापुरतेच हे विधान लागू नसून नरेंद्राच्या रुक्मिणीस्वयंवराच्या सजावटीत नैषधीयचरिताचा फार मोठा भाग आहे, हे मी १९४७ साली लिहिलेल्या 'संस्कृत काव्याचे पंचप्राण' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत पृष्ठ ७६ वर म्हटले आहे. तेथील माझे शब्द असे—

"माझ्या मते रुक्मिणी-कृष्णप्रेम, किन्नराने वर्णिलेले राजे, रुक्मिणीची मदनबाधा, तीवर सख्यांचे उपाय, रुक्मिणी-कृष्णाची रूपवर्णने वगैरे बाबतीत श्रीहर्षाचे 'नैषधीयचरित' नरेंद्रापुढे निश्चित आहे. चंद्रोदय, द्वारकानगरी, वनविहार, उपवने, ऋतु, सायंकाल इत्यादी विदग्ध महाकाव्यातील वर्ण्य विषय त्यात आहेत." मात्र हंसपक्षी आणि किन्नर यांतील साम्य प्रा. सुरेश म. डोळके यांनाही प्रतीत झालेले आहे. (पहा—नरेंद्राचा प्रतिभाविलास, म. सा. पत्रिका, एप्रिल—मे—जून, १९५६) नलोपाख्यान नरेंद्राच्या नजरेसमोर असल्याचे एक कारण त्याच्या बंधूने केलेले त्यावरील काव्य असा माझा एक तर्क आहे.

किन्नराचे नरेंद्राने जे वर्णन ओव्या १५८–१६२ पर्यंत केले आहे, त्यांतील काही विशेष बाणाच्या 'कादंबरी'त व श्रीहर्षाच्या 'नैषधीयचरिता'त आहेत. श्रीहर्षाचा हंस ब्रह्मवाहनभूत हंसाच्या वंशातला आहे (नै. ३–१६). नरेंद्राचा किन्नरही ब्रह्मदेवाच्या हंसाहून सरस आहे—

हा पक्षिया गरुडा– पासौनि दिसे
ब्रह्मेयाचिया हंसातें हासें : आरिखाचा म्हणौनिया (१६१)

श्रीहर्षाचा हंस स्वर्ग व पृथ्वी येथे संचार करतो (नै. ३-१८). तो किन्नरा-सारखा निरनिराळ्या देशांत जातो (नै. २–४०). त्याला गोष्टी सांगता येतात (नै. ३–४२–४४).

नरेंद्राचा किन्नर शापापूर्वी वेद जाणणारा ब्राह्मण होता व शापानंतर पक्षी झाला. वैशंपायन शुकाचीही गोष्ट तीच आहे. तो शापानेच पक्षी झाला असून त्यालाही वेदशास्त्रे मुखोद्‌गत येतात. तो चतुर आहे, बोलका आहे आणि नरेंद्राच्या किन्नराप्रमाणे, " ऐसें पाखिरूं नाही सिंहार्णे : पांजरा भू–गोळकाचां " (१६०). " सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशंपायनो नाम शुकः" (कादंबरी) आहे.

हे झाले किन्नराबद्दल. आता श्रीहर्षाच्या 'नैषधीयचरिता' ची छाप 'रुक्मिणी–स्वयंवरा'वर कशी पडली आहे, हे आता क्रमशः पाहू. नरेंद्राने ओव्या २०८ पासून अजमासे ओव्या ३०० पर्यंत जे देशोदेशींच्या राजांचे वर्णन केले आहे, तसेच वर्णन श्रीहर्षाने स्वयंवर-मंडपातील राजांचे केले आहे (पहा–सर्ग १२). रुक्मिणी व कृष्ण यांची वारंवार येणारी अवयवशः वर्णने नल-दमयंतीच्या वर्णनाप्रमाणेच आहेत. रुक्मिणीची विरहावस्था व तिच्यावर केलेले शीतोपचार 'नैषधचरिता'तील सर्ग ४ मध्ये वर्णन केलेल्याप्रमाणेच आहेत (पहा ४-११२). रुक्मिणीभोवतीच्या दासी व त्यांना नावाने हाक मारण्याचा प्रकार (नैषध. ४–११३, ११४ मध्ये आहे.)

रुक्मिणीची विरहावस्था व तिच्या शीतोपचारासाठी निर्मिलेले 'धारा-दामोधर' (४१५–४४०) याच्या मागे बाणभट्टाच्या कादंबरीतील कादंबरी या नायिकेची विरहावस्था व तिचे हिमगृह या दोन गोष्टी आहेत. अर्थात या दोन्ही ठिकाणची वर्णने सांकेतिक आहेत. चंद्र व मदन यांना उद्देशून केलेली वर्णने संस्कृत महाकाव्यात सांकेतिकच असून त्याची छाप 'रुक्मिणी-स्वयंवरा'वर पडलेली दिसते (५२५–५३५).

आतापर्यंत बाणभट्टाची कादंबरी व श्रीहर्षाचे 'नैषधीयचरित' यांची 'रुक्मिणी-स्वयंवरा' वर पडलेली छाप दाखविली. आता पंचमहाकाव्यात सामान्यतः येणारे वर्ण्यविषय 'रुक्मिणी-स्वयंवरां'त कसे आले आहेत ते दाखवतो. रुक्मिणी-स्वयंवरातील सायंकालीन अंधकार (४७१–४७५), चंद्रोदय (४८९–५०२), द्वारकेभोवतीचे खंदक व द्वारकेचे वर्णन (७०८–७२०), वनोपवने व ऋतु यांची वर्णने (७२१–७७२), द्वारकानगरीचे दृश्य (८५५–८६३) वगैरे विषय आहेत. हे सर्व संस्कृत महाकाव्यांमधून नेहमी येतच असतात. नरेंद्राला भागवतातील साध्या रुक्मिणी-स्वयंवर कथेला महाकाव्याचा डौल आणावयाचा होता. म्हणूनच त्यानेही महाकाव्याची पद्धत येथे अनुसरली आहे.

रुक्मिणी-स्वयंवरावर एखादे प्राचीन संस्कृत महाकाव्य असते, तर त्याने त्या संस्कृत काव्याचा, भास्करभट्ट बोरीकराने केला आहे तसा, अर्थानुवादहि केला असता. पण तसे काव्य पूर्वी झालेले नाही.

वरील सर्व विवेचनावरून हे दिसून येईल की, नरेंद्राचे ' रुक्मिणी-स्वयंवर' हे संस्कृत महाकाव्याच्या धर्तीचे मराठीतील पहिले महाकाव्य होय. नरेंद्र नुसता महाकवींच्या पद्धतीचे अनुकरण करतो असे नसून, त्याच्या ठायी महाकवीची उज्ज्वल प्रतिभाही आहे. मागे सांगितल्याप्रमाणे तो मराठी वाचकांसाठी ते लिहीत असल्यामुळे त्याने पौराणिक पद्धतीचा अवलंब केला आहे. त्याने सुबोध ओवी-छंद वापरला आहे व कथेचे विभाग पाडून त्यांना ' सर्ग ' हे नाव दिलेले नाही. म्हणजे वृत्तरचना व सर्गबंध ही दोन बाह्य लक्षणे सोडली तर अंतरंगदृष्टया हे महाकाव्यच आहे.

भास्करभट्टाचे ' शिशुपालवध '

आता महानुभावाच्या दुसऱ्या एका विदग्ध कवीकडे वळावयाचे. हा कवी म्हणजे महानुभावाचा तृतीय आचार्य भास्करभट्ट बोरीकर हा होय. हा मोठा पंडित असून त्याचे ठायीं उज्ज्वल काव्यप्रतिभा होती. आपल्यास येथे त्याच्या ' शिशुपालवध ' या विदग्ध काव्यरचनेचाच विचार करावयाचा आहे. याचें ' शिशुपालवध ' हे काव्य १०८७ ओव्यांचे असून, सलगच आहे. हे ओवी छंदात लिहिले असून त्याला सर्गस्वरूपाची प्रकरणे नाहींत एवढेच काय ते. नाहीतर याची सर्वच रचना संस्कृत महाकाव्यासारखी आहे. ह्याचा रचनाकाल डॉ. कोलते यांच्या मते शके १२३५ (इ. स. १३१३) म्हणजे नरेंद्रानंतर २१ वर्षांनी आहे.

नरेंद्राप्रमाणे भास्कराने आपली कथा आपण कोठून घेतली हे सांगितले नाही. तथापि तिचा आधार भागवताचा दशमस्कंध, अध्याय ७० ते ७४ अशा ५ अध्यायांचा आहे. तथापि भास्कर नुसत्या याच आधारावर अवलंबून नाही, हे त्याच्याच उद्‌गारावरून सिद्ध होते. तो म्हणतो :–

> **भेटलेया श्रीचक्रधरु : जें सूख पातला युधीष्ठिरु**
> **तें बोलिं व्यास–कूमरु : सांधों नेणे ॥** (शिशु. ५७९)

याचा अर्थ शुकाचार्यांच्या भागवतापेक्षा याला काही निराळे सांगावयाचे आहे, असे वाटते. भास्कराचा दुसरा मोठा आधार म्हणजे माघकवीचे प्रसिद्ध काव्य शिशुपालवध हा होय. माघाचे नाव भास्कराने कोठेही घेतले नसले तरी

देखोनि महाकवींचा पंथु । मज होत असे मनोरथु
वर्णावया यादवनाथु । श्रीकृष्णराओ ॥ (शिशु. ८)

या त्याच्या सूचक उल्लेखावरून त्याला येथे 'महाकवी' शब्दाने मुख्यतः माघ व काही स्थळी कालिदास वगैरे महाकवी अभिप्रेत असावेत असे वाटते. शिशुपालवधाचे कथानक महाभारतातील सभापर्व अ. ३३ ते ४५ या ठिकाणी सांगितलेले आहे. काही महानुभावीय टीकाकारांनी 'महाकवी' याचा अर्थ 'व्यासादिक' असा केला आहे. पण ते योग्य दिसत नाही. कारण, भास्कराने व्यासापेक्षा माघाचाच आधार आपल्या कथेला जास्त घेतला आहे. पण, माघालाही भारत कथेचाच आश्रय आहे, या अभिप्रायाने भास्कराने आपल्या कथेस 'शिशुपालवध – भारतीकथा' असे म्हटलेले आहे. हा उल्लेख काही प्रतींतल्या शेवटच्या संस्कृत उपसंहारात आढळतो.

शिशुपालवधाचे पहिले टिप्पणीकार कै. ना. कृ. गद्रे यांनी आपल्या टिप्पणीत पुढील विधान केले आहे—

"येथून पुढील काही ओव्या माघकवींच्या 'शिशुपाल-वध' काव्याच्या प्रथम सर्गातील, आरंभीच्या श्लोकांच्या छायेसारख्या भासतात. तथापि माघाची ही छाया लवकरच पुसट होत जाऊन पुढे ती मुळीच दिसेनाशी होते." प्रो. कोलते यांनी आपल्या 'भास्करभट्ट बोरीकर' या ग्रंथात माघकाव्याचे भास्करभट्टाने केलेले अनुकरण अधिक विस्ताराने दाखविलेले आहे. तरीही ते म्हणतात की—

"अगदी आरंभाला तेवढी पहिल्या कृतीची पडछाया दुसरीत पडलेली दिसून येईल."

परंतु भास्कराच्या स्वतंत्र कर्तृत्वाला यत्किंचितही बाध न आणता केवळ आधारापुरतेच बोलावयाचे तर भास्कराने आपल्या काव्याच्या सजावटीला माघ-काव्याचा आधार पहिल्यापासून अगदी शेवटपर्यंत घेतला आहे. तो इतका

की, भास्कराचे लक्ष भागवतकथेकडे जितके आहे, त्यापेक्षा ते माघकाव्याच्या कथेकडे अधिक आहे, असे म्हणण्याचा मोह वाचकांस पडावा.

माघाचा भास्कराच्या 'शिशुपाल-वधा'वर पडलेला प्रभाव दोन प्रकारचा आहे. पहिला प्रकार असा की, माघाने भागवतातील कथेला महत्त्वाच्या कलाटण्या दिल्या आहेत. नवीन प्रसंग आणि नवीन वर्णने घातलेली आहेत. ती सर्व भास्कराने आपल्या काव्यात आणली आहेत व दुसरा प्रकार म्हणजे माघाचे अनेक विचार आणि अनेक कल्पना त्याने प्रथमपासून शेवटपर्यंत जागोजाग पेरल्या आहेत.

काव्याला 'शिशुपाल-वध' हे नाव द्यावयाचे व भागवतकथेच्या आधारे ते काव्य लिहावयाचे म्हटले तर पहिली अडचण येते, ती अशी की, शिशुपालाचा वध ही भागवताच्या ७४ व्या अध्यायात येणारी घटना एकाएकी उत्पन्न होणारी आहे. त्याला पूर्वतयारी काहीच नाही. ती पूर्वतयारी करण्यासाठी जरासंध-कथेपासून जर आरंभ करावयाचा तर पहिल्यापासूनच शिशुपालाचा उल्लेख कथेत व्हावयास पाहिजे. हे जाणून माघाने मोठ्या चातुर्याने आपल्या पहिल्या सर्गात नारदाचे आगमन कृष्णाच्या सभेत झालेले दाखविले आहे. नारद इंद्राचा संदेश घेऊन येतो व शिशुपालाच्या पूर्वजन्माचे वर्णन करून हल्ली त्याने त्रिभुवनास कसे 'त्राहि भगवन्' करून सोडले आहे, याचे वर्णन करतो आणि 'या शिशुपालाचा तू वध कर' असे कृष्णास विनवितो. हे माघकाव्याचे खरे कथाबीज असून, येथून पुढे माघाने याच बीजाचा विकास केला आहे व आपल्या कथेचे पर्यवसान शिशुपालवधात केले आहे.

भास्करभट्टानेही आपल्या काव्यास 'शिशुपालवध' हे नाव दिले असल्याने त्यानेही माघाचाच काव्यारंभ प्रमाण मानला व भागवताला सोडून, त्याने शिशुपाल-वधाची विनंती श्रीकृष्णास करण्याला नारदास प्रथमारंभी आणले आहे. भागवतात नारद जो येतो, तो युधिष्ठिराने कृष्णास राजसूययज्ञास बोलाविले आहे, हे सांगण्यासाठी. माघकाव्यात युधिष्ठिराची विनंती कोणामार्फत येते त्याचा उल्लेख नाही. म्हणून भास्कराने त्या ठिकाणी 'वीरचूड' नावाचा एक दूत आपल्या कल्पनेतून निर्माण केला आहे. भागवत-कथेप्रमाणे कृष्णाकडे तो सभेत बसला असताना जो प्रथम येतो, तो जरासंधाच्या कैदेत असलेल्या राजाने पाठविलेला

दूत. पण माघानें जरासंधाचा काही एक उल्लेख न करता शिशुपालवधावरच आपले लक्ष कोंद्रित केले आहे व भास्करानेही जवळजवळ तेच केले आहे.

'जवळजवळ तेच केले आहे' असे म्हणण्याचे कारण एवढेच की, भास्कराने आपल्या काव्यात त्रोटकपणे का होईना, जरासंधवध व दिग्विजय या घटना आणल्या आहेत. पण त्या दोहोंचीही शिशुपालवधकथेत फारशी जरूरी नव्हती. माघाने या दोन्हीही घटना आपल्या काव्यात आणलेल्या नाहीत. कथा-दृष्ट्या भागवतकथेला सोडून भास्कराने माघाचे अनुकरण केल्याचा दुसरा प्रसंग म्हणजे उद्धवाशी केलेल्या सल्लामसलतीबाबत आहे. भागवतातील कथेत, दोन कार्ये एकदम आली असता त्यांतील कोणते करावे याचा सल्ला श्रीकृष्णाने एकट्या उद्धवासच विचारला आहे. पण भास्कराने या सल्लामसलतीत माघाप्रमाणे बळिरामाचाही समावेश केला आहे व त्याचा सल्ला विस्तृतपणे ओव्या ४६६–४७४ पर्यंत दिला आहे.

भागवत कथा सोडून माघ कथेचे अनुकरण करण्याचा महत्त्वाचा आणि काव्याच्या समाप्तीच्या वेळचा प्रसंग म्हणजेच शिशुपाल व यादव या दोघांच्या सेनेमधील झालेले युद्धवर्णन करणे, हा आहे. भागवत कथेप्रमाणे शिशुपालाचा वध त्याच्या निंदेने कोपलेला श्रीकृष्ण सभास्थानीच करतो. पण महाकाव्यात यादव व शिशुपाल या दोन्ही पक्षांच्या सैन्याची सज्जता, त्यांचे तुमुल युद्ध, कृष्णाकडून झालेला शिशुपालाचा वध व त्या वधानंतर कृष्णावर केलेला पुष्पवर्षाव व येथ-पर्यंतच्या सर्व घटना भास्कराने माघाकाव्यातून घेतल्या आहेत.

यावरून भास्कराने काही स्थले सोडून माघ-कथेचे अनुकरण आपल्या काव्यात कसे केले आहे, हे दिसून येईल.

आता भास्कराने माघ-काव्यातील घेतलेले काही प्रसंग सांगतो.

(१) नारदाचे वर्णन ४१ ते ४५.

(२) नारद आणि कृष्ण यांचे संभाषण—ओव्या ६७ ते ७४.

(३) शिशुपाल हाच मागच्या जन्मी रावण व तो आता त्रिभुवनाला त्रासीत आहे, याचे वर्णन. ओवी १५८ ते १६५.

यापुढे भास्कराने आपला म्हणून एक स्वतंत्र प्रसंग घातला आहे. तो म्हणजे श्रीकृष्ण व रुक्मिणी यांच्यामधला प्रेमकलह होय. पण तोही अगदी

स्वतंत्र नाही. त्याला भागवत, स्कं० १० अ० ६० यातील प्रेमकलहाचा आधार आहे. जिज्ञासूंनी तो अध्याय भास्कराच्या काव्याशी ताडून पहावा. तसेच भास्कराने केलेले द्वारका-वर्णन ओ. २३८–२५०, बरचसे माघाने तिसऱ्या सर्गात केलेल्या द्वारकावर्णनाशी जुळते आहे. भास्कराने केलेले जलक्रीडा वर्णन ओ० ६५१–६६५ काही ठिकाणी माघानुसारी आहे. श्रीकृष्ण इंद्रप्रस्थास गेला असताना त्याला पाहावयास आलेल्या स्त्रियांचे थोडे वर्णन भागवतात असले तरी त्याची भास्कराने केलेली मांडणी माघकाव्यानुसारी आहे. ओ० ५९९–६०५. शिशुपालपक्षीय राजांना झालेला अपशकुन ओ. ९००–९०५, माघकाव्यानुसारी आहे. तसेच द्वारकेभोवतीच्या उद्यानाचे विशिष्ट वर्णन हे रघुकुमार आणि माघ यांच्या संमिश्र आधारावर केलेले आहे; ओ० २७०–३००.

यानंतर भास्कराने माघकाव्य व इतर काव्ये यांतून घेतलेले काही विचार व कल्पना दाखवावयाच्या. भास्कराच्या शिशुपालवधातील खाली दिलेल्या ओव्यांचा क्रम वि. ल. भावे यांच्या ' मराठी ग्रंथ-संग्रहालय, ठाणे, ' प्रतीप्रमाणे आहे असे समजावे.

ओ० ६८–७४ यांमध्ये असलेले कृष्णाचे नारदास उद्देशून केलेले भाषण माघानुसारी आहे. विशेषतः—

" एथौनी जादवां चे दी भलें । ऐसे आम्हां जाणवलें ॥
जें तुमचें दर्शनु जालें । भणौनिया ॥ (७०)

या व मागील ६९ या ओव्यावर माघातील—

हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥
(शिशु. सर्ग १, २६)

या श्लोकाची दाट छाया पडली आहे. तसेच—

काई करौ अभ्यागतु । तुम्ही निजानंदे तृप्तु । (७०) यावर
गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया । (१–३०)

याची छाया पडली आहे. ओव्या १५९ पासून १६५ पर्यंत केलेले शिशुपालाच्या जुलमाचे वर्णन माघानुसारी आहे व माघाच्या त्या वर्णनावर कालिदासाच्या कुमारसंभावाच्या दुसऱ्या सर्गातील तारकासुराच्या जुलमाची छाया पडली आहे. ही संमिश्र छाया भास्कराच्या या ओव्यांवर पडलेली दिसते.

वायो वरुणाचीं गह्वानें मोडिली। अमरावतिऐ धाडी घातली।
(१६१)

यावर—

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः।
(१–५१)

याची छाया पडलेली आहे. तसेंच—

जेणें कैलास दुर्ग पाडिलें।

याच्यावर—

समुत्क्षिपन्यः पृथिवीभृतां वरम्। (१–५०)

याची छाया पडलेली दिसते. विशेष पण आश्चर्यजनक साम्य दिसते ते—

आराधितां अनेकी परी। जो तिहीं लोकां तें विचंबितु मारी।
(१६३)

व इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्। (कुमार २–४०)

ह्या दोन स्थलांमध्ये. यावरून भास्कराने माघकाव्याच्या जोडीला कुमारसंभवाच्या दुसऱ्या सर्गातील हा भाग आपल्या नजरेसमोर ठेवला असला पाहिजे, असे वाटते. तसेच—

कमल विकासापुरता। जेथ सदा उदैजे सविता। (३१८)
व तो चंद्र संपूर्णरूपें सदा उदैजे। (३१९)

या दोन ओव्या

पुरे तावन्तमेवास्य...कमलोन्मेषः। (कुमार २–३३)
व सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते। (कुमार २–३४)

या कुमारातील श्लोकांची भाषान्तरे आहेत.

भास्कराचे द्वारकेचे वर्णन सामान्यतः माघानुसारी आहे. तथापि त्यातील वडवानलाचा उल्लेख असलेली २४१ वी ओवी, माघाच्या ३–३३ या श्लोकाशी समानार्थक आहे. पण विशेष आश्चर्यजनक साम्य दिसते ते भ्रांतिमान अलंकाराची उदाहरणे असलेल्या पुढील दोन स्थलांमध्ये—

पाइचे आं पूसे आं झेपावती । मांजरूं जवादिअे । (३३९)

याचा अर्थ असा की, द्वारकेतील घराच्या बाहेरच्या लाकडावर पाचूचे कृत्रिम पोपट करून बसविले होते. ते इतके हुबेहूब केलेले होते की, एका मांजराला ते खरे पोपट आहेत असे वाटून, ते त्यावर झाप टाकण्याच्या तयारीने बसून राहिले. म्हणजे मांजराला खऱ्या पोपटाची भ्रांती झाली. पण माघाने याच्याही पुढे जाऊन त्या निश्चल बसलेल्या मांजराला पाहून रस्त्याने जाणाऱ्या लोकांना तेही एक कृत्रिमच मांजर आहे, असा भ्रम झाल्याचे सांगितले आहे. माघाच्या दोन भ्रांतिमानाऐवजी भास्कराने एकच भ्रांतिमान, पोपटाचे नाव घेऊन, घातला आहे. माघाचा सबंध श्लोक असा—

चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।
मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥

(३–५१)

भास्कराचा वीरचूड द्वारकेत प्रवेश करीत आहे त्या वेळी त्याला द्वारकेभोवताली असणारी उपवने दिसतात. त्या उपवनाचे भास्कराने केलेले वर्णन अत्यंत अप्रतिम आहे. वसंत ऋतूत मानवप्राण्यामध्ये मदनाचा संचार होतो, ही गोष्ट तर प्रसिद्धच आहे. पण या ठिकाणी भास्कराने मदनाचा संचार वनस्पतिसृष्टीतही झालेला दाखविला आहे ! व हे वर्णन करीत असताना त्याने कुमारसंभव ३–२५ ते ३९ व रघु. ९–२४ ते ४७ या श्लोकांतील कल्पनावर आपली भिस्त ठेविली आहे. पुढील साम्य पहा—

माधवी मंडपा चां सेजारी । योगियां ते झळंबी कामुलहरी ॥

(२७७)

याचा आशय असा की, मंडपावर चढलेल्या माधवीलतेचे अंग वाऱ्याने हलत होते व त्यामुळे तिचे हावभाव इतके मोहक होते की, तिच्या शेजारी असलेल्या

इंद्रियनिग्रह करणाऱ्या योग्यालाही ते पाहून मोह पडला म्हणजे त्याच्या मनात कामविकार उत्पन्न झाला. आता रघु व कुमारमधील पुढील श्लोक या श्लोकाशी ताडून पहावेत.

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥

(रघु. ९–३३)

आणि

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां बभूवुः ॥

(कुमार ३–३४)

डोलोनियां चेनि मिषें । कुर्बकु एरूवातियां झोंबतुसें ॥
बापु कामाचें पिशें । झाडां लागलें ॥ (शिशु. २९२)

याचा अर्थ असा की, वाऱ्याने डोलण्याचे निमित्त करून कुरबक वृक्ष मालतीलतेला आलिंगन देत आहे. काय आश्चर्य पहा वृक्षानासुद्धा मदनबाधा झाली ! याच अर्थाचा कुमारसंभवातील खालील श्लोक पहा. त्यात फक्त वृक्ष आणि लता यांची विशिष्ट नावे वगळली आहेत.

पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥

(कुमार ३–३९)

कैसें लटिकें हें मधु–केसरू । डोलने आं चें करौनि मिषांतरू ॥
प्रमादांची डसिटी मदिरू । पी ऊ पांतांती ॥

(शिशु. २९३)

याचा अर्थ हे मधुयुक्त केसर वृक्ष म्हणजे बकुलवृक्ष आपण वाऱ्याने डोलतो आहोत असे दाखवून सुंदर आणि तरुण स्त्रियांच्या तोंडातील दारूची चूळ पिऊ पाहात आहेत, हे खोटे कसे मानावे ? बकुलवृक्षांना स्त्रियांच्या उष्ट्या दारूमुळे फुले फुलतात, असा संस्कृत कविसंकेत असून त्याचा उल्लेख रघु. ९–३० मध्ये आहे. ओ. २९४ मध्ये अशोकाच्या झाडाचा असाच कविसंकेत

दिलेला आहे. तो म्हणजे स्त्रियांच्या चरणस्पर्शाने अशोकाला फुले फुलतात. हे दोन्हीही कविसंकेत मेघदूतातील

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः (मेघ ८६)

....

एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः ॥

यात दिलेले आहेत.

माघाप्रमाणे भास्कराने सल्लामसलतीत बलरामाचा समावेश केला आहे व त्या बलरामाच्या तोंडी जे विचार घातले आहेत ते अक्षरशः माघाच्या श्लोकांची जवळजवळ भाषांतरे आहेत.

व्याधी आणि वैरी । अें कोंवळीं जंवं ची वेंन्ही ॥
तंवं तोडावी सर्व प्रकारी । जाणतेनी (४६९)
वैरी सरिसा जीअे । तरि निद्रा कैसेनि अे ॥
लांबतिअे सुरिअें । केवि लाजिजे नु ॥ (शिशु. ४७०)
उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥ (शिशु. २–१०)
ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम् । (२–३५)

'तावत्कुतः सुखम्' याचे भाषांतर भास्कराने 'तरि निद्रा कैसेनि अे' असे केले आहे. ही निद्रा येण्याची कल्पना 'विधाय वैरं सामर्षे' या शिशु. २–४२ श्लोकामध्ये आहे. भास्कराने हे दोन श्लोक एकत्र घेऊनच भाषांतर केले आहे. तसेच—

पाअें धूळि रगडे । तरि सळे माथेआं चढे ॥
तेआ ही वैर साधु न घडे । अचेतनासी ॥" (शिशु. ४७२)

ही ओवी पुढील श्लोकाधारे लिहिली आहे—

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ (२–४६)

" निगाळेआं यदु-पती । न शोभेची द्वारावती ॥ (५३८)

....

....

जैसी एकली कामिनी । प्रियें विणा (५३९)

यातील कल्पना ' वलोर्मिभिः ' (शिशु. ३-६९) या श्लोकावरून घेतली आहे.

श्रीकृष्णाचे दर्शन झाल्याने युधिष्ठिराला जो आनंद झाला तो बोलक्या शुकाने भागवतात सांगितलेला नाही, असे म्हणून युधिष्ठिराचा तो आनंद भास्कराने आपल्यापरी दिला आहे. त्यावेळी त्याच्यापुढे माघाच्या तेराव्या सर्गातील श्लो. २, १८ व २३ हे असावेत.

कृष्णाला पहावयास आलेल्या स्त्रियांचे भास्कराने केलेले वर्णन माघानुसारी आहे (शि. १३-१-४८). भास्कराने वर्णिलेली जलक्रीडा माघानुसारी आहेच. पण त्यातल्या त्यात हातात रंगाच्या पिचकाऱ्या एकमेकांवर उडाविणे, ही कल्पना (शिशु. ८-३०) मधील आहे.

शिशुपालाने केलेली कृष्णाची निंदा मूळ भागवतकथेत आहे. परंतु ओ. ८६५-८७१ मध्ये भास्कराने दिलेली कृष्णनिंदा (शिशु. १५-३५ ते ३८) यावरून घेतलेली आहे, हे स्पष्टच दिसते. या बाबतीत फार विस्तार न करता एवढेच सांगतो की, काव्याच्या शेवटी—

हेळां चैद्यु वधिला । देवी पुष्पवर्खो ॐ केला ॥
रणीं जैतवादी जाला । यादव नरेंद्र ॥ (शिशु. १०८४)

या ओवीत सांगितल्याप्रमाणे शिशुपालाच्या वधानंतर पुष्पवर्षाव झाला आणि श्रीकृष्ण विजयी झाला हे विदित्त केले गेले. या दोन कल्पना मूळ भागतात नाहीत. पण माघांत पुढीलप्रमाणे दिलेल्या आहेत—

" श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षैः ॥ (शि. २०-७९)

त्यावरून भास्कराने ती घेतली आहे. ही बाब अगदी किरकोळ असली तरी त्यावरून हेच सिद्ध होते की, भास्कराने अव्वलपासून अखेरपर्यंत माघाचे शिशुपालवध सतत आपल्या नजरेसमोर ठेविलेले आहे. काही किरकोळ बाबतीत तो भागवतानुसारी आहे, हे मागे दाखविलेच आहे. उदा० कृष्णाची

अग्रपूजा करावी ही गोष्ट भागवताप्रमाणे भास्कराने सहदेवाकडून वदविली आहे. पण माघाने ती भीष्माच्या तोंडी घातली आहे. अशा किरकोळ गोष्टी सोडल्या तर भास्कर माघानुसारी आहे, भागवतानुसारी नाही हे स्पष्ट दिसून येईल.

डॉ. कोलते यांनी आपल्या 'भास्करभट्ट बोरीकर' या पुस्तकात पृष्ठ १०३ ते १०७ पर्यंत भास्करभट्टावर पडलेली जयदेवाची छाप दाखविली आहे. कालिदासाचाही झालेला परिणाम दाखविलेला आहे ते सर्व ठीकच आहे. पण कै. ना. कृ. गद्रे यांनी विविधज्ञानविस्तारातील आपल्या लेखात (१९२७ जून आणि ऑक्टोबर) भास्कर हा नैषधीयचरिताचा कर्ता श्रीहर्ष याच्याप्रमाणे श्लेषनिपुण आहे. म्हणून त्याचाही भास्करावर परिणाम झालेला असावा, असे सूचित केले आहे. पण केवळ काही शब्दांवर श्लेष केल्याने ते श्रीहर्षाचे अनुकरण होते असे मानणे युक्त नव्हे. प्रत्येक संस्कृतकवी श्लेषनिपुण असतोच.

पण श्रीहर्षाच्या नैषध काव्याचा भास्करावर परिणाम झाला असे मानावयाचेच असले तर ते पुढील बाबतीत आहे, असे मला वाटते. भास्कराने ओ. ११५ ते १२४ पर्यंत नारदाबद्दल जो विनोद केला आहे, म्हणजे युद्ध नसेल किंवा भांडण नसेल त्या वेळी नारदाला जेवण गोड लागत नाही. हा विनोद भास्कराला नैषधीय काव्यावरून सुचलेला असावा. नै. काव्य स० ५ मध्ये असे वर्णन आहे की, नारद इंद्राकडे आलेला आहे व त्याला म्हणतो आहे की, "मला युद्धाची आवड असते. पृथ्वीवर अलीकडे युद्धे थांबली आहेत. कारण, सर्व राजपुत्र दमयंतीच्या लाभाची खटपट करीत आहेत. तेव्हा पृथ्वीवर नाही, तर स्वर्गात तरी युद्ध आहे काय हे पहाण्यासाठी मी आलो आहे." तो श्लोक असा आहे—

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागां संख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।
यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥
(नै. ५–३५)

या श्लोकावरून, भास्कराला तो विनोद सुचला असावा असा मी जो तर्क करतो, याला दुसराही एक आधार आहे आणि तो असा की, रघुनाथ पंडितालाही याच श्लोकावरून असाच विनोद सुचला आहे. आपल्या 'दमयंती-स्वयंवरात' श्लो. १५७–१६२ पर्यंत रघुनाथ पंडिताने नारदाची कलहप्रियता वर्णन केलेली आहे. तेथे इंद्र नारदाला म्हणतो—

कलह तुज मिळेना सारिखा काय झाला।
म्हणुनि सुरमुनिंद्रा फावलें यावयाला ॥

भास्कराने उद्धवाच्या तोंडात हीच कल्पना घातली आहे.

डॉ. कोलते यांनी आपल्या 'भास्करभट्ट बोरीकर' या ग्रंथात पृ. १०८–११३ पर्यंत रुक्मिणी-स्वयंवरकर्ता नरेंद्र व मूर्तिप्रकाशकर्ता केसोबास या दोघांचे ऋण भास्कराने घेतलेले आहे असे दाखविले आहे. ते प्रायः विचार-सादृशाचे आहे. याशिवाय भास्कराने वर्णन केलेले रुक्मिणीचे विरहोपचार व धारागृहाचे वर्णन (ओव्या ७४८–७७०) यामध्येही नरेंद्राच्या रुक्मिणी-स्वयंवराचे अनुकरण स्पष्ट दिसते. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, मराठी कवी आपली विदग्धरचना करताना सजावटीसाठी संस्कृत काव्यग्रंथांबरोबर आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या मराठी काव्याचाही उपयोग साक्षेपाने करतात. त्याचा आरंभ महानुभाव काव्यात आपल्याला आढळतो. भागवतपंथीय काव्यातही हीच स्थिती आहे, हे पुढे स्पष्ट होईलच.

'शिशुपालवध' काव्यात शृंगार, वीर, भक्ती, हास्य हे रस आहेत. 'शिशुपालवधा'त वीररस प्रधान असावयास पाहिजे, परंतु येथे शृंगारास अतिरिक्त प्राधान्य दिलेले आहे. हाही माघानुकरणाचाच परिणाम आहे. 'माघा'त यादवस्त्रियांची जलक्रीडा, कुसुमावचय इत्यादीत शृंगाराचा उठाव आहे. पण भास्कराने त्यातल्या त्यात बरी गोष्ट केली ती ही की, त्याने आपला शृंगार नायक-नायिका यांच्यामध्येच ठेवला. 'शिशुपालवधा'त दिसून येणारे शृंगाराचे वैपुल्य भास्कराचा गुरुबंधू वाईदेववास याच्या टीकेचा विषय झालेला आहे. तो भास्करास म्हणाला, "भटो, हा ग्रंथु निका जाला. परि निवृत्ता जोगा नव्हेचि ···हा शृंगारिया प्रवृत्ता जोगा जाला." असे असूनही या ग्रंथास महानुभावांच्या सातही ग्रंथांत स्थान आहे हें विशेष आहे.

संस्कृत महाकाव्याप्रमाणे याही काव्यात नगरवर्णन, जलक्रीडा, रणप्रयाण, युद्ध, ऋतुवर्णन इत्यादी विषय आहेत. शैली तर सर्वत्र महाकाव्यास साजेल अशीच आहे. हे काव्य पंथातील मराठी वाचकांसाठी असल्यामुळे त्यात पुराणपद्धतीचा अवलंब केला आहे, एवढेच काय ते. म्हणून त्यामध्ये वृत्तरचना व सर्गात्मक-रचना नाही.

रुक्मिणी-स्वयंवरापेक्षा या काव्यात संस्कृत महाकाव्याचे अनुकरण जास्त आहे. याचा अर्थ भास्कराची कविप्रतिभा उणी आहे, असे बिलकूल नाही. त्या वेळी संस्कृत महाकाव्यरचना हा सर्वमान्य झालेला प्रकार होता. त्यामुळे त्या पद्धतीचे अनुकरण करणे ही एक रूढीच झाली होती. त्यावाचून काव्याला प्रतिष्ठा येत नसे. इंग्रजी अमदानीत पांडित्य दाखवावयाचे म्हणजे जसे मराठीतही प्रतिष्ठेसाठी इंग्रजी शब्द वापरीत किंवा इंग्रजी वाक्ये घालीत, त्यांपैकी हाही एक प्रकार झाला होता. कारण त्या वेळी संस्कृतची सत्ता अबाधित होती व त्याचे वर्चस्व सर्वमान्य होते. त्याच्यापोटी हे मराठीतील अनुकरण होते. नाहीतर नरेंद्र काय किंवा भास्कर काय, या दोघांमध्ये महाकवींची उज्ज्वल प्रतिभा होती, यात तिळमात्र संदेह नाही.

हेही येथे सांगणे आवश्यक आहे की, भास्करभट्ट बोरीकरानेच मराठी वृत्तरचनेचा आरंभ केला. त्याने लिहिलेले ईशस्तुतिपर निर्यमक श्लोक ' स्रग्धरा ' वृत्तांत आहेत. पुढे हयग्रीवाने ' गद्यराज ' हे आपले श्रीकृष्णचरित्रपर काव्य (श्लो. २७९) अनुप्रासयुक्त वसंततिलकावृत्तात लिहिलेले आहे. दुसरे एक ' गद्यराज ' काव्य भीष्ममुनींचे आहे. तेही वृत्तबद्धच आहे. म्हणजे वृत्तरचनेचा आरंभ महानुभाव कवींनीच १३ व्या शतकात केला.

मुक्तेश्वराचे ' संक्षेप रामायण '

महानुभाव कवींनंतर वैदिक किंवा भागवत पंथातील कथा-काव्याचा विचार करावयाचा. नामदेवकालीन साळ्या रसाळ नावाच्या कोणा कवीचे ' रसाळ रामायण ' होते, असा उल्लेख आढळतो. पण ते अनुपलब्ध आहे. तसेच विष्णुदासनामा याचे ' महाभारत ' त्यानंतरचे. त्याचा काही भाग हल्ली उपलब्ध झाला आहे. त्यानंतर उपलब्ध आणि प्रसिद्ध असलेली कथा-काव्यरचना म्हणजे श्रीएकनाथाचे ' भावार्थ रामायण '. परंतु ते सुद्धा आख्यान-कवितेतच जमा होते, असे मागे दाखविलेच आहे. म्हणून आपल्यास एकदम मुक्तेश्वराकडेच वळावे लागेल.

मुक्तेश्वर हाच मराठीतील पहिला विदग्ध-रचनाकार आहे. वाल्मीकीच्या रामायणावर आधारलेला ' संक्षेप रामायण ' हा मुक्तेश्वराचा पहिला ग्रंथ असावा. यात त्याने संस्कृतातील ' हनुमन्नाटक ' व इतर काही संस्कृत ग्रंथ यांतील काही

श्लोकांचे अनुवाद केले आहेत, हे मागे दाखविलेच आहे. संक्षेप रामायणात एकूण १७२५ श्लोक आहेत. त्यांतील प्रत्येक प्रकरणास ' सर्ग ' असे नाव न देता त्याने रामायणाप्रमाणे कांडाचे नाव दिलेले आहे. यावरून आपली रचना महाकाव्यसदृश व्हावी अशी त्याची इच्छा दिसत नाही. तसेच त्याने काही उत्कट प्रसंगी सुद्धा रघुवंशातील कल्पना वापरलेल्या नाहीत. उदा०— श्रावणाच्या अंधपित्याने दशरथास दिलेला शाप, राम-परशुरामसंघर्ष, सीतेचे भूमिविवरात अंतर्धान वगैरे. यावरून संपूर्ण रामायणकथा संपविण्याकडे त्याचे लक्ष जास्त होते.

तसेच या रामायणाची श्लोकरचना अगदीच बेडौल, रसापकर्षक व अशुद्ध आहे. यावरून असे वाटते की, अभिजात संस्कृताचे अनुकरण करून आपण श्लोकरचना करावी अशी मुक्तेश्वरास झालेली इच्छा त्याला सफल करता आली नाही. तथापि मुक्तेश्वराने या रामायणरचनेत पंडिती काव्याचे वृत्तरचना, अलंकार इत्यादी विशेष आणले असल्याने त्यास पंडिती काव्य म्हणावयास हरकत नाही. पण भारताप्रमाणे त्यात तो रमला नाही.

मुक्तेश्वराच्या ' भारता'ची पाचच पर्वे उपलब्ध आहेत. ती म्हणजे आदि, सभा, वन, विराट व मधलेच सौप्तिक. या भारतरचनेत मुक्तेश्वर आपल्या खऱ्या तेजाने तळपत आहे. भारतरचना ओवीमध्ये असली आणि तिच्यात सर्गाच्या ऐवजी अध्याय असले तरी तिच्यामध्ये महाकाव्याचे काही विशेष आढळतात. त्याने महाकाव्यात येणारे काही प्रसंग व विषय स्वतंत्र तऱ्हेने निर्माण केले आहेत आणि सर्वत्र महाकवीची उज्ज्वल आणि स्वतंत्र प्रतिभा प्रकट केली आहे. सर्वत्र प्रौढ, समासप्रचुर, सालंकार आणि संस्कृत-सदृश मराठी भाषा वापरली आहे आणि सर्वत्रच त्याने कथनकौशल्य प्रकट केले आहे. त्यामुळे वरून आख्यान-काव्यासारखी वाटणारी ही रचना अंतरंगात महाकाव्यसदृश आहे.

आदिपर्व अध्याय ३६–५८–८२ यांमध्ये असलेले रात्र व प्रातःकाल यांचे वर्णन कोणत्याही संस्कृत महाकाव्यातील एतत्सदृशवर्णनाच्या तोडीचे आहे. तसेच त्याचे वनपर्वातील वर्षाऋतूचे वर्णन—वनपर्व १०–१९२–२००. त्याच्या स्वतंत्र वर्णनाची पुढील उदाहरणे आहेत. कृष्ण वर्णन, सभापर्व, अध्याय १०– १४–२९. मोहिनी–अवतार वर्णन आदी. ४–१२८–१४२. तसेच सबंध शकुंतलोपाख्यानच विदग्धरचनेचा एक नमुना आहे. पाहा— आदिपर्व, अध्याय १५.

मुक्तेश्वरी भारतात संस्कृत महाकवींनी वर्णन केलेले ३–४ प्रसंग येतात. माघाच्या शिशुपालवधाची कथा मुक्तेश्वराने सभापर्व, ९–१०–११ या अध्यायात वर्णिलेली आहे. भारवीच्या किरातार्जुनीयाची कथा त्याने आपल्या वनपर्वाच्या चौथ्या अध्यायांत वर्णिलेली आहे आणि श्रीहर्षाच्या नैषधीयचरिताची कथा त्याच वनपर्वात अध्याय ६ व ७ (श्लोक १५ पर्यंतच) वर्णिलेली आहे. ही तीनही स्थळे मी बारकाईने पाहिली. परंतु त्यात मुक्तेश्वराने एकाही महाकाव्याचा अर्थानुवाद केलेला मला आढळला नाही. यावरून असे दिसते की, आपल्या काव्याच्या सजावटीत त्याची भिस्त संस्कृत महाकाव्यापेक्षा त्याच्या स्वतःच्या प्रतिभाविलासावरच जास्त आहे.

तथापि तो इतर काही गोष्टी सजावटीस घेतो, असे दिसते. "मोरोपंतापेक्षा मुक्तेश्वरच इतरांचे ऋण अधिक घेतो," असे सांगून डॉ. नांदापूरकर आपल्या "मुक्तमयूरांची भारते" या ग्रंथात म्हणतात की, "त्यांच्या भारतात श्रीमद्भागवत, वाल्मीकी रामायण, जैमिनी अश्वमेघ, भारतमंजरी, नागानंद नाटक, कथासरित्सागर, सुभाषित-रत्नभांडार, पद्मपुराण, स्कंद-पुराण इत्यादिकांचा सांचल आढळतो. तसेच मराठीपैकी ज्ञानेश्वरी, नाथभागवत, भावार्थ रामायण, कथाकल्पतरू, विष्णुदास नामाचे भारत, जनाबाईचे थालीपाक, द्रौपदीवस्त्रहरण आणि हरिश्चंद्राख्यान आणि गुरुचरित्र हे ग्रंथ स्पष्टास्पष्ट, दृश्यादृश्य रूपाने संचार करीत असलेले दिसतात. ३–११–८९–९०–९१ ह्या ओव्यांवरून मुक्तेश्वर तर आणिकही एक पायरी पुढे गेलेले दिसतात. मुक्तेश्वराच्या काळी परमेश्वराने जे काही चमत्कार केले आणि भक्त तारले त्यांचे गुणागुवाद गाण्यात त्यांना भूषण वाटत होते. अशा प्रकारचे उल्लेख करण्यास परमेश्वरानेच आपणांस आज्ञा केली असा त्यांचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. यावरून त्यांनी प्राकृत कवींचा उपयोग तर केलाच, पण स्वकालीन पाहिलेल्या वा ऐकलेल्या गोष्टींचाही आपल्या भारतात निर्देश केला हे दिसते." (पृष्ठ ४४९)

वामन पंडिताची खण्डकाव्ये

आता वामन पंडिताच्या काव्याचा विचार करावयाचा. वामन पंडित हा पंडिती काव्याचा एक प्रातिनिधिक लेखक आहे. त्याची वृत्तरचना डोळ्यांत भरण्यासारखी विपुल व मनोहर असून यमकासारख्या चमत्कृतिजनक शब्दालंकारात

त्याचा हात धरणारा दुसरा कवी नाही. याने भागवत, वाल्मीकी रामायण, भागवती रामायण व भारत यांच्या आधारे आपली वृत्तरचना केली आहे. त्यातील त्याची भागवताश्रय रचनाच अधिक रमणीय आहे. इतर विदग्ध कवींप्रमाणे तो इतर संस्कृत काव्य, नाटके किंवा पुराणे यांचा अर्थानुवाद किंवा प्रसंगानुवाद करीत नाही.

'हनुमन्नाटका'तील 'कमठपृष्ठकठोर' या श्लोकाचा त्याने आपल्या 'सीतास्वयंवरा'त केलेला अर्थानुवाद हा एक अपवाद आहे. मूळ संस्कृत काव्य मराठीत सजविताना तो स्वतःच्या कल्पनांची भर घालतो. भावनेचा गोडवा निर्माण करतो आणि मूळचे चित्र पूर्ण करतो. मूळ मनात चांगले मुरवून ते आपलेसे करून त्याची पुनर्निर्मिती करतो. त्यामुळे ते काव्य स्वतंत्र आहेसे वाटते. याच्या सजावटीत उचित व प्रौढ शब्दयोजना, वृत्तांचा डौल, स्वभावोक्ती, उत्पेक्षा-उपमासारखे अर्थालंकार आणि यमकानुप्रासाची रेलचेल याच गोष्टी प्रामुख्याने आढळतात. याची काव्ये फार दीर्घ असत नाही. याला द्वारकाविजय, विराटपर्व आणि भागवत-रामायण हे अपवाद होते. पैकी 'विराटपर्व' हे वामन पंडिताचे नव्हे, असे अलीकडे सिद्ध झाले आहे.

वामनाचे 'द्वारकाविजय' हे काव्य भागवताच्या दशस्कंधाच्या ५०-५९ या अध्यायांच्या अनुरोधाने रचिलेले आहे. यात द्वारकेच्या विजयाचे म्हणजे कृष्णाच्या वैभवाचे वर्णन आहे. वामनाने या काव्याच्या सुमारे २५० श्लोकांची ५ सर्गांत विभागणी केली आहे. यावरून वामनाने हे काव्य लिहिताना संस्कृत महाकाव्याचा आदर्श आपल्या डोळ्यासमोर ठेवला होता, असे वाटते. पण या काव्यात महाकाव्यातील विषयाची विविधता नाही. वामनाच्या सजावटीचा मुख्य भाग म्हणजे तो एकनाथाप्रमाणे मूळ साध्या कथांचे अध्यात्मीकरण करतो. उखळबंधन, सीताविवाह, मृत्तिकाभक्षण किंवा इतर कोणती घटना असो, त्यातील आध्यात्मिक रहस्य तो मोठ्या कल्पकतेने सांगतो. याला 'Spiritual interpretation' म्हणता येईल. हे करताना त्याचे पांडित्य प्रकट होते.

वामनाची स्फुट कविता विपुल व सुंदर आहे. ती सर्व खण्डकाव्यासारखी स्वयंपूर्ण आहे. प्रसंगांच्या निवडीत तो सौंदर्यदृष्टी प्रगट करतो तर त्यांच्या सजावटीत त्याची कलात्मकता दिसून येते. त्याचा पिंड खण्डकाव्य-लेखकाचा

आहे. महाकवीचा किंवा आख्यानकवीचा नव्हे. कल्पनावलोकन (Visualization) म्हणजे वर्ण्य वस्तू डोळ्यासमोर स्पष्ट पाहाणे हा त्याच्या काव्यदृष्टीचा विशेष आहे; त्यामुळे त्याची शब्दचित्रे ते ते प्रसंग वाचकांपुढे उभे करतात. त्यामुळेच ' सुश्लोक वामनाचा ' अशी त्याच्या श्लोकबद्ध पंडिती काव्याची वाहवा उभ्या महाराष्ट्रात झाली.

आनंदतनयाची खंडकाव्ये

यानंतर शिवकालीन दोन विदग्ध कवींच्या काव्याचा धावता परामर्श घेतला पाहिजे. त्यांपैकी पहिला आनंदतनय अरणीकर. ज. वा. मोडक व वा. दा. ओक यांच्या मते हा शहाजीचा गुरु होता (इ. स. १६४०). पण त्याला जी कवी म्हणून प्रसिद्धी मिळाली ती इ. स. १६५० च्या पुढे. म्हणजे हा कवी १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेला. हा रघुनाथ पंडितांचा व्याही होता असे सांगतात. मोरोपंतांनी आपल्या ' सन्मणिमाले 'मध्ये आनंदतनयांच्या यमकाची स्तुती केली आहे. पंत म्हणतात—

आनंदतनय अरणीकर शोभवि कवन फार यमकांहीं ।
तत्सूक्ति पाठ ज्याला त्याचें पाहे न भवन यम कांहीं ॥

आनंदतनयाने रामायण, भागवत आणि इतर पुराणे यांच्या आधारे आपले पंडिती काव्य लिहिले आहे. याची बहुतेक सर्व कविता खंडकाव्याच्या स्वरूपाची आहे. ती खंडकाव्ये म्हणजे विश्वामित्राभिगमन, ताटकावध, विश्वामित्रयज्ञरक्षण, सीतास्वयंवर, पूतनावध, मार्कण्डेय-आख्यान इत्यादी आहेत. याची रचना अत्यंत डौलदार असून ती विविध वृत्तांत आहेत. त्यात दिंड्या, सवाई वगैरे छंद असून विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यामध्ये गद्यकाव्य आहे. त्यास तो ' चूर्णिका ' म्हणतो. हे चूर्णिकागद्य सानुप्रास, सयमक आणि समासप्रचुर असून बाण, दंडी व सुबंधू इत्यादी गद्यकथाकारांच्या गद्याची आठवण करून देते.

हे चूर्णिकागद्य कोणत्या प्रकारचें असते ते कळावे म्हणून पुढील एक ' सीतास्वयंवरा 'तील उतारा घेतो. या उताऱ्यात राम शिवधनुष्य उचलावयास सरसावला आहे व त्याने ते मोडून टाकले आहे, येथपर्यंतचा कथाभाग आहे.

"तेव्हा राजाधिराज, राजीवनयन, विराजमान, रघुराज, वीरशार्दूल, उठावला, कार्मुकोपकंठप्रांत पावला; जैसा उरगावरी पतंगराज झेंपावला; गंभीर-धीर, भुज थापटुनि, लीला बाळ खेलनापरी कमठकठीण नीलकंठकमटा मुठी मुठाळोनि, वामकरें सधरसित शरासन ओढिलें; झिंझारवें त्रिवार झाडिलें; क्रिंकार ध्वनि तूर्ण पूर्ण आकर्ण ओढिलें; तंव मध्यभाग मोडूनि कडकाडिलें, तत्प्रतिध्वनिभरें गगन गडाडिलें; भू तटतटीत, खटखटीत कृतांतदळ, दिग्गज डगमगित, फणिवर सचकित, थक्कित दिनकर शशधरादि तारामंडळ, बहुशंकित पंकजभव, खळबळित्त सुरासुरकुळ, डळमळित सत्यलोक पाताळ, वितुळत घनपटल."

अनन्तकवींची खंडकाव्ये

पंडितकाव्य लिहिणारा दुसरा कवी अनंतकवी हा आहे. अनंतकवी हा रामदासाचा शिष्य असावा व त्याचा काल अदमासे इ. स. १६६० ते १७२३ पर्यंतचा असावा. याने रामायण, भारत व भागवत यांतील आख्यानांवर खंडकाव्यें रचली आहेत. तसेंच इतर पुराणांतील काही आख्यानांवरही याची कविता उपलब्ध आहे. सीतास्वयंवर, सुलोचनाख्यान, कुशलवाख्यान ही रामायणातील; गोपीगीत हे कृष्णचरित्रातील; द्रौपदीस्वयंवर, गजगौरी व्रताख्यान इत्यादी महाभारतातील व श्रीयाळचरित्र, सुलोचना-गहिवर, बभ्रुवाहनाख्यान इत्यादी इतर पुराणांतील आहेत. अनंतकवींची कविता आनंदतनयाच्या कवितेसारखीच आहे. एकाच्या काव्यात जे गुणदोष आढळतात तेच दुसऱ्याच्या. अनंतकवीच्या कवितेत युद्धप्रसंग जास्त आहेत. 'सुलोचना-गहिवर' हे अनंतकवीचें प्रकरण सर्वोत्कृष्ट आहे. याचे पाच प्रसंग असून श्लोकसंख्या अदमासे ३५० आहे. त्यामुळे हे दीर्घ खंडकाव्य आहे. यात वीर, बीभत्स, भयानक व करुण हे रस आहेत.

सुलोचना-गहिवराच्या खालोखाल कुशलवाख्यान अनंताच्या काव्यात आहे. अनंताला अनुप्रासाची फार आवड होती असे दिसते. अनंताचा हिंदी व संस्कृत या भाषांशी बराच परिचय होता असे त्याने योजिलेल्या शब्दांवरून वाटते. त्याने रूपक, कारकदीपक, पर्यायोक्त इत्यादी अलंकारांच्या साह्याने आपल्या कवितावधूस भूषविले आहे. याने वृत्तांबरोबरच सवाया, घनाक्षरी, दिंड्या व पदे वापरली आहेत. त्यावरून असे वाटते की, रघुनाथ पंडित, आनंदतनय व अनंतकवी यांनी कीर्तनकारांसाठी आपली खंडकाव्ये रचली असली पाहिजेत.

रघुनाथ पंडिताचे 'नलदमयंती स्वयंवर'

आता रघुनाथ पंडिताकडे वळावयाचे. पंडित हे पंडिती काव्याचे खास प्रातिनिधिक लेखक आहेत. कारण त्यांची सर्व उपलब्ध कविता वृत्तबद्ध असून ती संस्कृत महाकाव्यानुसारी आहे. तसेच संस्कृतसदृश प्रौढ मराठी भाषा, सुंदर शब्दांचे आणि अर्थाचे अलंकार आणि अभिजात संस्कृताच्या सर्व लकबा त्यांच्या काव्यात दिसतात. 'रामदास-वर्णन' म्हणून त्यांनी एक छोटे प्रकरण लिहिले असून ते वसंततिलकेंत लिहिलेल्या ११ श्लोकांत डौलाने गुंफिले आहे. दुसरे 'गजेंद्रमोक्ष' हे विविध वृत्तांच्या ५८ श्लोकात लिहिलेले एक सुंदर खंडकाव्य आहे. नक्राच्या तडाख्यातून गजेंद्रास श्रीहरींने सोडविले, हे भागवतातील प्रसिद्ध आख्यान यात आहे. दमयंती-स्वयंवर आख्यानात आलेले ४ श्लोक यात आहेत.

परंतु रघुनाथ पंडिताची कीर्ती त्यांच्या 'दमयंती-स्वयंवर' आख्यानावरच आधारलेली आहे. 'दमयंती-स्वयंवर' आख्यानात यमकअनुप्रासासारखे सुंदर शब्दालंकार, प्रमाणिका, स्राग्विणी, माल्यभारा, शिखरिणी, मालिनी इत्यादी वृत्ते आणि जवळजवळ ३३ प्रमुख अर्थालंकार आलेले आहेत. त्यात काही दिंड्या व पदेही आहेत. यावरून हे काव्य कीर्तनाकरिता रचले असावे असे वाटते. 'नलदमयंती-स्वयंवर' आख्यान हे मूळ 'भारता'च्या वनपर्वात आहे. पण आपले काव्य लिहिताना पंडितांनी व्यासाचा आधार न घेता श्रीहर्षाचे 'नैषधीय-चरित'च डोळ्यापुढे ठेवले आहे. इतकेच नव्हे तर ती 'नैषधा'ची टीका आहे, असे एक-दोन ठिकाणी म्हटलेले आहे.

> **रघुनाथ पंडित राणा कवी थोर समर्थ ।**
> **अद्‌भुतरस केला टीका नैषध ग्रंथ ॥**

असे देवनाथ महाराज या साधु कवीने (इ. स. १७५४–१८२१) म्हटलेले आहे.

त्याचप्रमाणे हे ऋण कवीने (किंवा कवीसाठी दुसऱ्या कुणीतरी) पुढील श्लोकात मान्य केले आहे—

> **लोकीं सौरभकाव्यनाटककलालंकारचूडामणी ।**
> **सर्वां नैषध विद्वदौषध असे विख्यात वाग्धोरणी ।**

ही त्याचीच टिका, टिकोनि घटिका ऐकेल जो आदरें ।
बोले त्या रघुनाथपंडित कवी भेटे हरी सादरें ॥

'दमयंती-स्वयंवरा 'त रघुनाथ पंडिताचे स्वतंत्र कर्तृत्व पुष्कळच असले, तरी त्याने अनेक ठिकाणी 'नैषधा 'चा अर्थानुवाद केला आहे. याची प्रत्यक्ष दोन उदाहरणे देऊन पुढे नुसते त्रोटक निर्देश करतो.

म्हातारी उडता नयेच तिजला माता मदीया तशी ।
कांता काय वदो, नवप्रसव ते साता दिसांची अशी ॥ (४९)

हा प्रसिद्ध श्लोक—

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न ॥

(नै. १–१३५)

या श्लोकावरून लिहिला आहे, हे स्पष्ट आहे. तसेच श्रीहर्षाची एक सुंदर उत्प्रेक्षा रघुनाथ पंडिताने जशीच्या तशी घेतली आहे.

नभा मानूनी निकष पाषाणा स्वर्णलेखा ते तेज मनीं आणा ॥८७॥

म्हणजे निळ्या आकाशात वेगाने चाललेला तो सोन्याचा हंस कसोटीच्या निळ्या दगडावर ओढलेल्या सुवर्णरेषेप्रमाणे दिसला. ही कल्पना खालील श्लोकात आहे—

तनुदीधितिधारया रयाद्गतया लोकविलोकनामसौ ।
छदहेम कषन्निवालसत्कषपाषाणनिभे नभस्तले ॥

(नै. स. २–६९)

अर्थानुवादाची अशी उदाहरणे प्रियोळकरांनी आपल्या 'दमयंती-स्वयंवरा 'च्या आवृत्तीत दिली आहेत. म्हणून अभ्यासकांसाठी त्यांचा त्रोटक उल्लेख करतो. प्रथम 'दमयंती-स्वयंवरा 'तील श्लोक देऊन त्याचेपुढे नैषधीय-चरितातील समानार्थक श्लोकांचा आकडा दिला आहे.

श्लोक ४२ = नै. १–१२–१
,, ४३ = ,, १–१२३–१२४
,, ५८ = ,, २–९

श्लोक ८५ = ,, २-६२
,, ९५ = ,, २-१०८
,, ९८ = ,, ३-४
,, १०३ = ,, ३-१०
,, ११८ = ,, ३-१७
,, १२१ = ,, ३-२२ इत्यादी.

रघुनाथ पंडितांच्या 'नल-दमयंती आख्याना'त २५४ श्लोक आहेत. पंडितांच्या मनात असते तर वामन पंडिताने 'द्वारका-विजया'त केले आहेत, तसे ५० श्लोकांचे ५ सर्ग त्यांना करता आले असते. आणि मग ते एक ५ सर्गांचे महाकाव्यही झाले असते. पण महाकाव्याला निदान ८ सर्ग तरी लागतात. हे एक आणि दुसरे असे कीं, या आख्यानात महाकाव्याचे विषय-वैचित्र्य नाही. भरीव आणि दीर्घ कथानक नाही व इतरही अंगे नाहीत. या सर्वांचा विचार करता या काव्याला एक खंडकाव्यच म्हणावेसे वाटते. स्वयंपूर्णता, क्रियेचे ऐक्य वगैरे स्वतंत्र खंडकाव्याला लागणारी सर्व अंगे यामध्ये आहेत.

श्री. य. ग. फफे व श्री. स. ल. कात्रे यांनी पुरस्कारिलेले चौलचे 'रघुनाथ पंडित मनोहर' हेच या काव्याचे कर्ते रघुनाथ पंडित होय. हे शिव-कालीन असून १७ व्या शतकाच्या अखेर अखेर त्यांनी हा ग्रंथ रचिला असावा.

सामराजाचे 'रुक्मिणीहरण'

पंडिती काव्याचा अगदी खास प्रातिनिधिक लेखक म्हणजे सामराज. हा शिवकालीन असून वामनपंडिताचा समकालीन असावा. याचे 'रुक्मिणीहरण' नावाचे एकुलते एक महाकाव्य आहे. त्याचे ८ सर्ग असून त्यांतील श्लोकसंख्या ११४० आहे. यांतील कथाभाग भागवत दशमस्कंद अध्याय ५२ व ५३ यांमधील आहे. हाच कथाभाग पद्मपुराण, ब्रह्मवैवर्त, विष्णु, हरिवंश इत्यादी पुराणांतहि आलेला आहे. पण सामराजाने आधारासाठी मुख्यतः भागवतातील वरील भाग घेतला आहे. त्याने आपल्या काव्याच्या सजावटीसाठी रघु, कुमार, शिशुपालवध व नैषधीयचरित या ४ महाकाव्यांतील योग्य तो मजकूर योग्य त्या स्थली

वापरला आहे. तसेंच पुराणे, सुभाषिते व इतर संस्कृत ग्रंथ यांचा भरपूर उपयोग केला आहे. त्यामुळे या काव्यास अभिजात संस्कृत वाङ्मयाचे मूर्तिमंत प्रत्युज्जीवन म्हणावेसे वाटते.

तन्त्रदृष्ट्या हे महाकाव्य आहे. कारण त्यात भिन्न वृत्तांत लिहिलेले ८ सर्ग असून त्याची लांबी भरघोस म्हणजे ११४० श्लोकांची आहे. त्यात कुमार-कुमारी-जन्म, विवाहपूर्व तयारी, संध्याकाळ, चंद्रोदय, नगर, प्रवास इत्यादींची वर्णने आहेत. स्वतः कवीची प्रतिभा उच्च कोटीतील असून या काव्यात ओज, प्रसाद व माधुर्य हें गुण प्रगट होतात. सामराजाची शैली संस्कृतप्रचुर असली तरी तिच्यात प्राकृत, फारसी व मराठी शब्द भरपूर आहेत. संस्कृत वाङ्मयाबरोबरच सजावटीसाठी त्याने एकनाथाच्या 'रुक्मिणीस्वयंवरा'तील कल्पना व रामदास-तुकाराम इत्यादींच्या काव्यातील शब्दसंपत्ती यांचा सढळ हाताने वापर केला आहे.

आता सामराजाने केलेल्या संस्कृत महाकाव्यांच्या अर्थानुवादाची काही उदाहरणे देतो— सर्ग २ मधील रुक्मिणीच्या मातेची गर्भावस्था व रुक्मिणीचे बाल्यवर्णन श्लोक २७ ते ४०, हे वाचत असता रघुवंशाच्या तिसऱ्या सर्गातील सुदक्षिणेचे गर्भारपण व कुमारसंभवातील पार्वतीचे बाल्यवर्णन यांची आठवण होते. सर्ग २ श्लोक २७—

आली तिच्या पांडुरता मुखाला। ते काळिमाहि कुचचूचुकाला।

याच्याशी "तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयं।" रघु० ३–८ याची तुलना करावी. तसेच—

भूमंडळीं लभ्य तयास नाही। अशी नसे वस्तु कदापि कांही।
तें कां न पावे मग डोहळ्याला। करी तिच्या वल्लभ सोहळ्याला॥
(रु. २–३४)

याच्याशी रघु. ३–६ हा श्लोक पहावा—

न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः।

सर्वोपमा मेळविजे अहो ते। तरीच हें सुंदर मूस वोते। (२–३८)

याच्याशी कुमार १–४९ हा श्लोक ताडून पहावा—

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयैव॥

तिसऱ्या सर्गात रुक्मीने, रुक्मिणीसमोर, कृष्णनिंदा केली आहे (पाहा. श्लोक १ ते २५). त्याच्यावर कुमारसंभवातील ५ व्या सर्गात जटिलरूपधारी शंकराने केलेली स्वतःची निंदा ताडून पाहावी (कुमार ५-६५ ते ७३). सामराजाच्या नजरेसमोर ही जटिलकृत निंदा असावी, या तर्काला सामराजाचा पुढील श्लोकच बळकटी आणतो—

हिमालयें जी अविवेक केला । तसाच त्याचा परिपाक झाला ।
ये पार्वतीचे पडला कपाळीं । अद्यापि पाहे न चुके कपाळी ॥
(सर्ग ३-३)

जटिलाच्या शिवनिंदेत वर निंदा व आत स्तुती आहे. पण रुक्मीच्या भाषणात तसा भाव असण्याचा संभव नाही. पण सामराजाने मात्र आपला स्वतःचा हेतू ध्यानी घेऊन श्लेषयुक्त द्व्यर्थी शब्दयोजना रुक्मीच्या तोंडात कशी घातली आहे ती पहा—

असे तुझी मूली महागुणांची । पत्नी कशी होईल निर्गुणाची ।
(स. ३-९)

जाणो नको यास मनुष्यदेहीं । असे सदांचा हरि हा विहेदी ॥
निर्द्वंद्व, निःसंग, असा अकर्मी । याची नसे दृष्टि मनुष्यधर्मी ॥
(स. ३-११)

सर्ग ३ मधील ' रुक्मिणी-विरह ' वर्णन, चंद्रोदय व त्यामुळे रुक्मिणीस होणारा ताप व तिने केलेली चंद्रनिंदा यांच्यावर श्रीहर्षाच्या ' नैषधीयचरिता 'तील ४ थ्या सर्गाची घनदाट छाया आहे. तेथे दमयंतीची हीच अवस्था वर्णिलेली आहे. सर्ग ५ मधील द्वारकावर्णनावर शिशुपालवधातील सर्ग ३ मधील द्वारकावर्णनाची तशीच घनदाट छाया आहे. सर्ग ७ मधील श्रीकृष्णदर्शनास आलेल्या पौरस्त्रियांची धांदल, माघकाव्य स० १३-३१ ते ४८, नैषधीयचरित स. १५-७३-८० आणि रघुवंश स. ७-५ ते १२ यांची आठवण करून देते.
सर्ग ७-७७.

हा कृष्ण काळा अतिगौर बाळा । संयोग शोभेल अपूर्व याला ।
रत्नासुवर्णा जरी भेट होते । परस्परें कांती विशेष येते ॥

हा श्लोक वाचून रघूच्या ६ व्या सर्गातील—

इंदीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥
(रघु ६–६५)

याची आठवण होते.

याचप्रमाणे सुभाषिते, बाणभट्टाची कादंबरी, कालिदासाचे शाकुंतल व मेघदूत, उत्तररामचरित, गीता यांतील अर्थसाम्य दाखविता येईल. पण विस्तारभयास्तव ते करीत नाही. दोन-तीन निवडक स्थलेच दाखवितो. स. १–५०.

अव्यक्त जें व्यक्त दशेस आलें । कारागृहीं तें अवतीर्ण जालें ॥

यावर गीतेतील–" अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं (७–२४) याची छाया आहे. स. ६–१६५.

विलापें या माझ्या द्रवति बहु पाषाण सखिये ।

याने उत्तररामचरितातील 'अपि ग्रावा रोदिति । अपि दलति वज्रस्य हृदयम्' (१–२८) याची आठवण होत नाही काय?

आतां सुभाषिताची एक-दोन उदाहरणे देऊन हे प्रकरण पुरे करतो. स. ७–६४ यामधील—

पांडित्य हें सर्व परोपदेशी । हें—
परोपदेशे पांडित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।

याचे भाषांतरच आहे. तसेच श्लोक ६६ मध्ये—

कल्पद्रु हा कल्पितमात्र देतो । चिंतामणी चिंतित पूरवितो ।
अकल्पिता चिंतित-अर्थदायी । समर्थ लक्ष्मीपति शेषशायी ॥

यामध्ये—

कल्पद्रुमः कल्पितमेवसूते । चिंतामणिश्चिन्तितमेव दत्ते ।

या सुभाषिताचें भाषांतर असून तोच व्यतिरेक अलंकार आहे. सर्ग ६ श्लोक ९३ ते १०२ या दहा श्लोकांत कृष्णाकडे आपण पाठविलेला सुदेव ब्राह्मण लवकर का बरे येत नसावा, याबद्दल रुक्मिणीनें निरनिराळे सुंदर संशय घेतले आहेत. ही सामराजाची 'संशयरत्नमाला' मोरोपंतांच्या 'संशयरत्नमाले'ची अग्रदूतीच वाटते.

सर्व दृष्टींनी विचार करता सामराजाचे ' रुक्मिणीहरण ' हे एक नमुनेदार महाकाव्य असून तंत्र व स्वतंत्र प्रतिभा यांबाबत दुसरे एकही काव्य त्याची बरोबरी सुद्धा करू शकत नाही. येथे प्राचीन मराठी पंडिती काव्य खऱ्या अर्थाने साकार झाले आहे.

नागेशाचे ' सीतास्वयंवर '

सामराजानंतर नागेशाची कविता पंडितकाव्याच्या दृष्टीने विचारणीय आहे. हा नागेश सामराजानंतरचा असून त्याने सामराजाचे महाकाव्य पाहिले असावे. नागेशाच्या ' सीता-स्वयंवरा 'चा लेखनकाल अदमासे (इ. स. १६४८–१६५३) असावा. नागेशाचे ' सीतास्वयंवर ' हे एकच खंडकाव्यसदृश काव्य (श्लोक-४१४) सबंध उपलब्ध आहे. त्याने ' रुक्मिणी-स्वयंवर, ' रसमंजिरीचे भाषांतर ' चंद्रावळीवर्णन इत्यादी काव्ये लिहिलेली आहेत. पण चंद्रावळीवर्णनाव्यतिरिक्त इतर काव्ये पूर्णतया उपलब्ध नाहीत.

'चंद्रावळीवर्णन' हे आख्यान अग्निपुराणाच्या आधारे लिहिलेले आहे व हे काव्य उत्तान शृंगाराने भरलेले आहे. यावरून नागेशाची शृंगारप्रियता स्पष्ट होते. नागेशाच्या ' सीतास्वयंवरा 'त बिडकर विठ्ठलाच्या प्रमाणेच काही ' हनुमन्नाटका 'तील अर्थानुवाद (मागे दाखविलेच आहे), काही ' रघुवंशा 'तील अनुवाद व काही रामायणानुकरण आहे. नागेशाचा ' रघुवंशा'शी उत्तम परिचय होता, हे खालील उदाहरणावरून स्पष्ट होईल.

' सीता-स्वयंवरा 'तील श्लोक २६८ पासून २९० पर्यंतचा सर्व स्वयंवर-मंडपातील थाट रघुवंश स. ६ मधील इंदुमती-स्वयंवरावरून उचलला आहे. ' रघुवंशा 'त राजवर्णन करणारी इंदुमतीची सखी सुनंदा आहे, तर येथे सीतेची जया आहे. राजांचे वर्णन करण्याची पद्धती तीच आहे. इंदुमती विवाह-मंडपात आल्यावर तिला पाहून राजेलोकांनी ज्या शृंगारचेष्टा केल्या, त्याचे वर्णन कालिदासाने रघूच्या ६ व्या सर्गात श्लोक १३ ते २० मध्ये केले आहे. त्याचीच नक्कल नागेशाने श्लोक २७३ ते ७५ मध्ये केली आहे. रामाचे वर्णन करीत असता त्याची जी वंशावळ दिली आहे ती रघुवंशाच्या वंशावळी-वरूनच उचलली आहे (पाहा—श्लो. २७८ ते २८४). यात दिलीपराजा, त्याने

केलेली नंदिनीची सेवा, रघूने केलेला विश्वजित् यज्ञ, कौत्स व त्याचे गुरुदक्षिणा प्रकरण व दशरथाचा पराक्रम इत्यादी सर्व गोष्टी त्याच क्रमाने आल्या आहेत.

रघुवंशाची नागेशावर पडलेली छाप एवढ्यानेच थांबलेली नाही. राम आणि सीता यांची मिरवणूक निघाली असता त्या जोडप्याला पाहाण्यासाठी धावत येणाऱ्या स्त्रियांचे वर्णन नागेशाने श्लोक ३८४–३९० यात केले आहे. ते रघुवंश स. ७—श्लो. ५ ते १५ यात वर्णन केलेल्या तशाच प्रकारचे अनुकरण आहे. तसेच रामाच्या विवाहसमयी मिरवणुकीमागे असणाऱ्या स्त्रिया, चित्रिणी, पद्मिनी, हस्तिनी व शंखिणी अशा ४ जातीच्या स्त्रियांची जी लक्षणासहित वर्णने दिली आहेत, ती 'अनंगरंगात' दिलेल्या तशा वर्णनाचा अक्षरशः अनुवाद आहे. पाहा— सीतास्वयंवर ३७९–३८२.

मासल्यासाठी एकच उदाहरण देतो. पद्मिनीचे लक्षण अनंगरंग १–८ व ९ यामध्ये पुढीलप्रमाणे दिलेले आहे.

प्रांतारक्तकुरंगशावनयना पूर्णेंदुतुल्यानना ।
पीनोत्तुंगकुचा, शिरीषमृदुला स्वल्पाशना दक्षिणा ।
फुल्लांभोजसुगंधकामसलिला लज्जावती मानिनी ।
श्यामा कापि सुवर्णपंकजनिभा देवादिपूजारता ॥ ८ ॥
उन्निद्रांबुजकोशतुल्यमदनच्छत्रा, मरालस्वना ।
तन्वी हंसवधूगतिः सुललितं वेषं सदा बिभ्रती ।
मध्यं चापि वलित्रयांकितमसौ शुक्लांबराकांक्षिणी ।
सुग्रीवा शुभनासिकेतिगादिता नार्युत्तमा पद्मिनी ॥

वरील वर्णनाचा गोषवारा नागेशाने पुढीलप्रमाणे आणला आहे (सीतास्वयंवर ३८०).

जे अंगीं अतिकोमला, कृशतनू, हंसस्वरा सुंदरी ।
जीचें वीर्य सुगंध, हंसगति, जे, जे देवपूजा करी ।
कामागार सरोज केशरमणि, जे श्रोणि पीनस्तनी, ।
सुग्रीवा, मृगलोचनी, सुवदनी, ते जाणिजे पद्मिनी ॥

अवचितसुत काशीचे 'द्रौपदीस्वयंवर'

दरम्यान एका मराठी महाकाव्याचा परामर्श घेतला पाहिजे. या महाकाव्याचे नाव 'द्रौपदीस्वयंवर' असे असून ते १४ सर्गांचे आणि १००४ श्लोकांचे आहे. या काव्याचा कर्ता अवचितसुत काशी हा होय. या जातीने क्षत्रिय-मराठा. आडनाव साळुंखे किंवा सोळंखी. याचे वडील अवचितराव हे पांडुरंगभक्त असून लढवय्ये होते. परंतु त्यांचा पुत्र आणि प्रस्तुत काव्याचा कर्ता काशी याने महानुभाव पंथ स्वीकारला, असा समज आहे. वास्तविक 'द्रौपदी-स्वयंवरा'त महाभारताप्रमाणे श्रीकृष्णाच्या कर्तृत्वाला वाव नव्हता. परंतु काशी कवीने श्रीकृष्णास या प्रकरणी प्राधान्य दिले आहे. महानुभावात कृष्णभक्ती असल्याने हे प्राधान्य दिले गेले असावे, असा तर्क आहे.

'द्रौपदी-स्वयंवरा' चा आधार महाभारत आदिपर्व व कथाकल्पतरू. महाभारत आदी पर्वान्तर्गत अध्याय १३८ ते अध्याय २१२ पर्यंत महाभारतातील वृत्तान्त या महाकाव्यात आणला आहे आणि कथाकल्पतरू स्तबक ५, ६, ७ आधाराला घेतलेले आहेत. काही प्रसंग कवीने आपल्या कल्पनेने रचून घातले आहेत. सर्व काव्य वृत्तबद्ध आहे व त्यांत वसंततिलका, श्येनिका, तूणक, शिखरिणी, स्वागता, स्रग्धरा, इंद्रवंशा इत्यादी अनेक वृत्ते वापरली आहेत.

अवचितसुत काशी हा नुसता बहुश्रुत दिसतो. तो पट्टीचा विद्वान नाही. त्यामुळे त्याची भाषा अनेक ठिकाणी ग्रामीण वळणाची आहे. त्याचे संस्कृतचे अध्ययन बेताचे असल्याने त्याने पंचमहाकाव्यांपैकी एकही अंश अनुवादिला नाही. पण त्याची रचना, पद्धतीच्या दृष्टीने महाकाव्यसदृश आहे. महाकाव्यातला एकच अंश यामध्ये दिसतो. तो म्हणजे चित्रकाव्यरचनेचा. त्याने आपल्या काव्यात कमलबंध, मालाबंध, हारबंध, चक्रबंध, शेषबंध अशा स्वरूपाच्या चित्रकाव्यरचनेची कलाकुसर केली आहे

महाकाव्याचे इतरही काही विशेष यात दिसतात. यातील नायक अर्जुन असून तो शूर आणि धीरोदत्त आहे. नगरी, उद्याने, अरण्ये, स्वयंवर, युद्ध इत्यादी वर्ण्यविषय आहेत. यमक-अनुप्रासादी शब्दालंकार व उपमा-उत्प्रेक्षादी अर्थालंकार आढळतात. यातील काही प्रसंगही मोठे वेधक आहेत. जतुगृहदाह, किर्मीर व पांडव यांचा संघर्ष; कामाख्या देवीपुढे पांडवांचे बलिदान;

भीमाचे साहस व त्यामुळे टळलेला अनर्थ; बकासुरवध व स्वयंवर-प्रसंग वगैरे प्रकरणे मोठी रोमहर्षक आहेत. काशीच्या भाषेत प्रसाद असून ठिकठिकाणी रसोत्पत्ती झाली आहे. मुक्तेश्वर व इतर मराठी कवी यांच्याप्रमाणे द्रौपदी-स्वयंवर प्रसंगी हजर असलेल्या राजात तो महाराष्ट्रातील मराठे कुळीतील काही राजे उपस्थित असल्याचे सांगतो. त्यात शिरसाट, शेलार, माने, जाधव, इंगळे, चव्हाण, पवार इत्यादी आहेत.

त्याने इतरांप्रमाणे भोजनप्रसंगी महाराष्ट्रीय पक्वान्नेही वर्णिली आहेत व शेवटी विनयाने मागणी मागितली आहे की,

> मऱ्हाटी टिका देशभाषा मऱ्हाटी ।
> मऱ्हाटी कुळी जन्मवाणी मऱ्हाटी ।
> गुरुग्रंथही सेविला म्या मऱ्हाटी ।
> करावी क्षमा न्यूनते पूर्ण दृष्टी ॥

अवचितसुत काशीने दोन ' द्रौपदी-स्वयंवरे ' लिहिली. एक ओवीबद्ध व दुसरे श्लोकबद्ध. श्लोकबद्ध ग्रंथ इत्यादी १६६१ मध्ये लिहिला गेला असावा, असे अनुमान आहे. म्हणजे हा ऐन शिवकालातला कवी आहे. म्हणून याला मी नागेश आणि विठ्ठल यांच्या मध्ये अंदाजाने घातला आहे. हे महाकाव्य डॉ. वा. दा. गोखले यांनी १९६१ मध्ये संपादन करून प्रथमच छापून प्रसिद्ध केले आहे.

विठ्ठलाची पंडिती काव्ये

अभिजात संस्कृतसाहित्याचे आणि साहित्यशास्त्राचे जास्तीत जास्त विशेष ज्यांच्या विपुल काव्यात प्रगट झाले आहेत, अशा कवींपैकी बीडकर विठ्ठल हा एक कवी होय. सतराव्या शतकाच्या अखेरीस तो होऊन गेला. त्याने महाकाव्याच्या धर्तीवर तीन काव्ये, भानुदासाच्या ' संस्कृत रसमंजरी 'चे पद्यात भाषांतर व एक खंडकाव्य लिहिले आहे. तसेच तो छंदशास्त्रात प्रवीण असून त्याने विपुल चित्रकाव्यरचना केली आहे. तो आपल्यास ' कविराज ' म्हणवितो, आपले काव्य व्युत्पन्नासाठी आहे असे सांगतो आणि " ज्याने संस्कृतातील छंदःशास्त्र, कोष, काव्य, नाटके, व्याकरण इत्यादिकांचा सखोल अभ्यास केला आहे, तोच कवी जगद्वंद्य होतो," असे त्याने स्पष्ट सांगितले आहे. (विद्वज्जीवन–उल्लास १–१२)

यावरून हा एक पंडिती काव्याचा अत्यंत प्रातिनिधिक लेखक आहे, हे सिद्ध होते. याचे 'सीता-स्वयंवर' हे काव्य सर्गात्मक असून ७ सर्गांत विभागले आहे. त्याची श्लोकसंख्या ३६३ आहे. हे काव्य लिहीत असता आपण 'हनुमन्नाटक', रघुवंश, वाल्मीकी-रामायण आणि प्राकृत कवी यांचा आधार घेतल्याचे तो सांगतो (सीता-स्वयंवर, ३–१). त्यापैकी 'हनुमन्नाटका'चा त्याने केलेला अर्थानुवाद मागे आपण पाहिलाच आहे. 'सीता-स्वयंवरा'त रघुवंशाचा प्रत्यक्ष ठसठशीत अर्थानुवाद नसला तरी त्याच्या पुसट छटा खालील ठिकाणी दिसतात. स. २–१३, १४, १५ यावर रघुवंश, स. ११–११, १२–१३ यांची छाया आहे. तसेच स. ४–३ वर रघु., ११–४३ ची, स. ६–१ वर रघु. ११–४९ ची, स. ७–३३ वर रघु. ११–५८ ते ६२ ची व स. ७–१० वर रघु. ७–५ ते १० ची पुसट छाया आहे. तसेच स. ७–११, १२ वर एकनाथ 'रुक्मिणी-स्वयंवर', १८–२५ ते ३१ ची छाया आहे.

'रुक्मिणी–स्वयंवरा-'चेही ७ सर्ग असून श्लोकसंख्या ३५३ आहे. 'रुक्मिणी–स्वयंवरा'चे पहिले वैशिष्ट्य हे की, त्याच्या अनेक पद्यांत कवीने वृत्तनाम गोविले आहे व अशा असंख्य वृत्तांत पद्यरचना केली आहे. याने स. ६–४१ मध्ये 'मत्तमयूर' नावाचे क्वचितच वापरले जाणारे वृत्त उपयोजिले आहे. हे वृत्त 'किरात', स. १८–२८, शिशुपालवध, स. ४–४४, स. ६–७६ आणि रघुवंश, स. ९–७५ मध्ये वापरले आहे. यावरून संस्कृत महाकाव्यातील सर्व वृत्तांत हौसेने पद्यरचना करण्याची विठ्ठलाची प्रवृत्ती सिद्ध होते. तसेच याने महाकाव्याचे अनुकरण करून चित्रकाव्यापैकी विविधबंध 'रुक्मिणी–स्वयंवरा'त वापरले आहेत. त्याची थोडी उदाहरणे पुढे देतो—

स. १–७ द्वादशदलकमलबंध, स. १–२५ अष्टदलकमलबंध, स. ३–४ पद्मिशबंध, स. ४–२२ चामरबंध, स. ४–२५, मालाबंध, स. ४–४१ वापी-बंध, स. ५–७, धनुर्बाण बंध. तसेच अश्वबंध, उष्ट्रबंध, चक्रबंध, स्वतिकबंध वगैरे अनेक बंध आहेत. पंचमहाकाव्यापैकी शिशुपालवध व किरात या दोहोंमध्ये असे काही बंध आहेत. त्याचे हे अनुकरण आहे. (पहा. शिशु. सर्ग १९ व किरात सर्ग १५.)

भिन्न वृत्ते आणि भिन्न बंध 'रुक्मिणी–स्वयंवरा'त आहेत. त्याच्याच जोडीला मराठीत दुर्मिळ असलेला 'परिसंख्या' अलंकार स. १–४६ मध्ये

विठ्ठलाने साधला आहे. तो असा— कृष्णाच्या द्वारावतीत मरण असले तर फक्त सोंगट्यांना. कीर्तिच तेवढी बाहेर दडवली जाई व पापाचाच संहार होई. हा अलंकार बाण आपल्या कादंबरीत वरचेवर वापरतो. याने पंडित रघुनाथासारखेच उत्तम अनुप्रास साधले असून, रमणीय यमके वापरली आहेत. याची कविता पांडित्यप्रदर्शक असली तरी याच्या ठिकाणी महाकवीची प्रतिभा नाही. हा एक सामान्य दर्जाचा कवी आहे. 'रुक्मिणी–स्वयंवरा'तही याने एकनाथाच्या 'रुक्मिणी–स्वयंवरा'चे अनुकरण केले आहे. उदा० स. ७–६० मध्ये एकनाथाने सांगितलेला धेंडा नाचविण्याचा प्रकार याने वर्णन केला आहे व 'कानपिळा' सांगितला आहे.

याने 'विद्वज्जीवन' नावाचे, २६५ श्लोकांचे सात उल्लासात्मक प्रकरण केवळ विद्वानांच्याच मनोरंजनाकरिता लिहिलेले आहे. सातव्या उल्लासातील पहिल्या श्लोकात तो म्हणतो, "विद्वज्जीवनसप्तमोत्सवकथा विद्वज्जनीं वाचि जे" 'विद्वज्जीवना'त वृत्त, शब्दालंकार व अर्थालंकार यांची लयलूट असून आधाराला भागवतातील कथा घेतली आहे. कृष्णाच्या बाललीला, राधाकृष्ण-प्रेम, रासक्रीडा इत्यादी कथांच्या आधारे ही रचना केली आहे. चौथ्या उल्लासात वसंत, ग्रीष्म, वर्षा आणि शरद या ऋतूंचे वर्णन असून, ते किरात, माघ इत्यादी महाकाव्यातील षड्ऋतुवर्णनाची आठवण करून देते.

'बिल्हणचरित्र' म्हणून याचे एक खंडकाव्य आहे. रामायण, महाभारत किंवा भागवत इत्यादी प्रसिद्ध आधार सोडून लौकिक विषयावर रचलेले हे एक खंडकाव्य आहे. त्याच्या पूर्वार्धात ६० श्लोक असून उत्तरार्धात ५६ आहेत. सर्वत्र एक 'वसंततिलका' वृत्त वापरले आहे. अकराव्या शतकात होऊन गेलेल्या 'विक्रमांकदेवचरिता'चा कर्ता जो बिल्हण कवी, याने रचलेल्या चोरपंचाशिका याचे हे सुश्लिष्ट भाषांतर आहे. हे आत्मचारित्रपर असून यात बिल्हणाने आपण व आपली शिष्या राजकन्या शशिकला यांचे प्रेमप्रकरण वर्णिले आहे. सबंध काव्य शृंगाररसप्रधान आहे. या काव्याच्या कर्तृत्वाबद्दल काहींनी संशय व्यक्त केला आहे.

चौदाव्या शतकात होऊन गेलेल्या 'संस्कृतरसमंजिरी' या साहित्य-शास्त्रीय ग्रंथाचे विठ्ठलाने मराठीत भाषांतर केले आहे. याचे तीन उल्लास असून १२४ श्लोक आहेत. 'रसमंजिरी'त शृंगाररसालाच प्राधान्य आहे. नायिकांची

वर्णने आहेत व सर्वत्र विपुल उदाहरणे आहेत. या ग्रंथावरून विठ्ठलाचा साहित्य-शास्त्राचा अभ्यास व्यक्त होतो.

मराठी काव्यात ' विठ्ठल ' नावाचे तीन कवी आहेत. एक वर सांगितलेला बीडकर विठ्ठल, दुसरा दीक्षित विठ्ठल व तिसरा केरीकर विठ्ठल. काव्यसंग्रहात छापलेल्या या तीन विठ्ठलांपैकी बीडकर विठ्ठलाच्या कवितेचाच विचार वर केला. केरीकर विठ्ठलाचा ' कूटसंग्रह ' म्हणून एक काव्यप्रकार काव्यसंग्रहात छापलेला आहे. यात फक्त आठ कूटपद्ये आहेत. संस्कृतातील कूटे, प्रहेलिका, समस्यापूरण इत्यादी काव्य-शास्त्र-विनोदाची सामग्री काही कवी मराठीत कशी आणीत होते, त्याचे ' कूटसंग्रह ' हे एक उदाहरण आहे. या कूटांपैकी एकच उदाहरण देतो. ते आम्ही लहानपणीच पाठ केले होते—

कोणे एक वनीं विचित्र पुतळा जेवावया बैसला ।
पात्रीं जेवण जेवितां, अतिबळें पात्रेंचि तो भक्षिला ।
त्याची जे वनिता वनांत फिरतां सूर्यास पार्थी सदा ।
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमथा षण्मासिचा वायदा ॥

या कोड्याचे उत्तर ' भ्रमर '. असे आहे.

वरीलसारखी प्रत्यक्ष कूटे (कोडी) सोडून दिली तरी बीडकर विठ्ठलाने काही ठिकाणी (बहुशः ' रुक्मिणी स्वयंवर ' व क्वचित् ' सीतास्वयंवर ') रचलेली यमकानुप्रासात्मक कविता कळावयास अवघड आहे. तसेच त्यात विविध बंध असल्याने त्या अवघडपणात भरच पडली आहे. म्हणून या काव्याला चित्र-काव्य व कूटकाव्य म्हणजेच चित्रकूटकाव्य असे मोरोपंतांनी आपल्या सन्मणि-मालेत म्हटले आहे.

विठ्ठल कविच्या भलता लंघू न शकोचि चित्रकूटातें ।
प्रबलतरहि पर जेंवी श्रीरामनिवास चित्रकूटातें ॥ ७४ ॥

चित्रकाव्य हे संस्कृतात कनिष्ठ मानले गेले असले तरी त्याची ओळख हौशी मराठी वाचकांस उत्तम तऱ्हेने करून देण्याचे विठ्ठलाचे श्रेय कोणास हिरावून घेता येणार नाही हे खास.

निरंजन-माधवाची विदग्धरचना

निरंजन माधवाने बरेच वरच्या दर्जाचे पंडिती काव्य लिहिले आहे. त्यांचे 'ज्ञानेश्वरविजय' हे महाकाव्य नामदेवाचे 'आदी आणि समाधी' या दोन प्रकरणांतील २६६ अभंगावर रचलेलें आहे. 'ज्ञानेश्वरविजय' महाकाव्य १७ अध्यायांत विभागलेले असून त्याची श्लोकसंख्या १०३८ आहे. 'ज्ञानेश्वर-विजया'च्या विभागांना जरी अध्याय म्हटले असले, तरी काही अध्यायांच्या शेवटी 'इति श्रीज्ञानेश्वरविजयमहाकाव्ये समाधिवर्णने, भोजनविलास-कथनो नाम षष्ठोऽध्यायः' असे अनेक ठिकाणी म्हटलेले आढळते. यावरून भिन्न वृत्तांत लिहिलेले हे महाकाव्य आहे, असा निरंजन माधवाचा समज आहे.

सदर विषय प्राकृत ग्रंथांतीलच आहे. त्यामुळे त्याला संस्कृतचा आधार नाही. याला निरंजनाने महाकाव्य म्हटले असले तरी त्याचे एकंदरीत धोरण कथाकथन हेच आहे. काही ठिकाणी रसोत्पत्ती चांगली आहे. तथापि महा-काव्याचे इतर गुण यात आढळत नाहीत. संतांच्या अभंगांच्या आधारे व संत-चरित्रावर लिहिलेले एक काव्य म्हणून त्याची विशेष महती आहे.

निरंजन माधवाने 'चिद्बोद-रामायण' म्हणून एक महाकाव्य लिहा-वयास घेतले होते. त्यांपैकी बालकांड तेवढे उपलब्ध आहे. त्या बालकांडाचे सात सर्ग आहेत व त्यांत भिन्नभिन्न वृत्तांतील ४२२ श्लोक आहेत. यात रामायणचाच आधार घेतला असून मूळचे प्रसंग खुलवून सांगितले आहेत. स. ६ श्लो. २७ वर 'कमठपृष्ठकठोरमिदं' या 'हनुमन्नाटका'तील श्लोकाची दाट छाया आहे. तसेच सातव्या सर्गातील राम-परशुराम संघर्षावर रघुवंशाची दाट छाया पडली आहे "मम नाम धरोनि हिंडसी मज राजन्यवनाग्नि नेणसि" यांतील राम व परशु-राम यांचे नाव एकच आहे व परशुराम हा क्षत्रियवनाला जाळणारा अग्नी आहे. या दोन कल्पना 'रघुवंशा'तील स. ११ श्लो. ६८, ६९, ७३, ७५ इत्यादी वर आधारलेल्या आहेत. नेहमीच्या वृत्तांव्यतिरिक्त अमृतध्वनी हे नवे वृत्त या महा-काव्यात आढळते. श्लोकरचना अत्यंत प्रौढ आणि सरस असून महाकाव्याला शोभेल अशी आहे.

निरंजन माधवाचा यति-नृपति-संवाद म्हणून २१ श्लोकांचे एक अनु-वादात्मक प्रकरण आहे. त्यात प्रामुख्याने निःस्पृह संन्यासी व वैभवसंपन्न राजा

यांच्यामधील संवाद असून संन्यासी आपल्या वैराग्यामुळे राजवैभवास तुच्छ मानतो, असा अर्थ आहे. यातील काही पद्ये भर्तृहरीच्या वैराग्यशतकातील काही श्लोकांचा अनुवाद आहे. पंडिती काव्याचा हा सुबक नमुना आहे. निरंजनाने लिहिलेल्या पंडिती काव्यापैकी 'सुभद्राचंपू' हे एक वरच्या दर्जाचे पंडिती काव्य आहे. 'चंपू' हा एक स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार असून तो गद्य-पद्यमिश्रित असतो (गद्यपद्यमयं काव्यं चंपूरित्यभिधीयते। सा. द.). या चंपू काव्यात अर्जुन आणि सुभद्रा यांच्या विवाहाची सुरस कथा निवेदन केली आहे. मराठी वाङ्मयात हा एकुलता एकच चंपू फार मनोहर आहे. वाङ्मयदृष्ट्या जरी हा 'चंपू' प्रकार असला तरी याच्या सात विभागांना निरंजन माधवाने 'सर्ग' म्हटले आहे. काव्याची श्लोकसंख्या ३७९ आहे. त्यांपैकी गद्यविभागाला 'चूर्णिका' म्हटले असून बाकीचे श्लोक भिन्न वृत्तांत आहेत.

एकंदरीत थाट महाकाव्याचा आहे. विवाह हा तर ह्या काव्याचा विषयच आहे. सहाव्या सर्गात शरदृऋतूचे सात श्लोकांत सुंदर वर्णन आहे आणि फार महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सबंध पाचव्या सर्गावर 'कुमारसंभवा'च्या पाचव्या सर्गाची दाट छाया आहे. बलरामाने मोठ्या भक्तिभावाने यतिवेष धारण केलेल्या अर्जुनास आपल्या घरी चातुर्मासात ठेवून घेतले व मुख्य म्हणजे आपली भगिनी सुभद्रा हिला त्या वैराग्यसंपन्न यतीची सेवा करण्यास सांगितले. हा प्रसंगच मुळी हिमालयाच्या संमतीने शंकराची सेवा करणाऱ्या पार्वतीची आठवण करून देतो. पण हे एवढ्यानेच थांबत नाही. यतीची सेवा करीत असता अर्जुन आणि सुभद्रा यांचे संभाषण होते. त्या संभाषणात सुभद्रा 'आपण पार्थास वरणार आहो,' असे सांगते, आणि यतीला म्हणते—

तो भेटेल कधी मला गुणनिधि तो कांत मातें घडो।
आशीर्वाद करा मला गुरुकृपें मद्भाग्य हें ऊघडो ॥
नेच्छे हें मन अर्जुनाविण पति ऐका यति सांगते।
साचे हें तुमच्या पदाब्जयुगळी मी आण ते वाहते ॥ (५-१०)

हे एकून यति महाराज आश्चर्यचकित होतात व तिला म्हणतात, 'तू दरिद्री पार्थाशी लग्न करण्यापेक्षा श्रीमंत दुर्योधनाशी लग्न कर. अर्जुन धनहीन आहे. शिवाय ते पाच भाऊ आहेत.'

'बन्धु पांच समेत अर्जुन असे संपत्ति कांही नसे ॥' असे तिला सांगतो. त्यावर ती पार्वतीप्रमाणेच पार्थाच्या पराक्रमाची स्तुती करते व सांगते की—

तो हो का धनहीन संपति नसो कांहीच त्याचे घरीं।
तत्रापि धनदादिका न करवे। त्या अर्जुनाची सरी ॥

हे उत्तर पार्वतीने बटूस दिलेल्या उत्तरासारखेच आहे.

'कुमारसंभवा'त जे नाट्य आहे तेच येथे आहे. त्यावरून असे वाटते की, हे काव्य रचताना निरंजन माधवाने 'कुमारसंभवा'चे अनुकरण स्पष्टपणे केले आहे व त्यावरून त्याला आपली रचना महाकाव्यसदृश व्हावी अशी ईर्षा होती असे दिसते.

यानंतर निरंजन माधवाच्या कवितासंग्रहापैकी स्तोत्रांचा परामर्श घेतला पाहिजे. कारण पंडिती काव्याच्या दृष्टीने त्याचा स्तोत्रसंग्रहच लक्षणीय ठरतो. निरंजन माधव हा पूर्वपेशवाईतील असून एक राजकारणी पुरुष होता. हा मोरोपंतापेक्षा वयाने जास्त ज्येष्ठ. याची कविता इ. स. १७३५ ते १७६८ च्या दरम्यानची आहे.

संस्कृतात स्तोत्र हा वाङ्मयप्रकार अत्यंत प्राचीन आहे. खुद्द महाभारत, रामायण आणि भागवत पुराण यांमध्ये त्याचा आढळ पदोपदी होतो. पुष्पदंताचें शिवमहिम्न स्तोत्र, नवग्रहस्तोत्र व जगन्नाथ पंडिताची गंगालहरी इत्यादी स्तोत्रे प्रसिद्धच आहेत. या सर्व स्तोत्रांपेक्षा आपल्याला प्रस्तुत स्थली पंचमहाकाव्यातील स्तोत्रे अधिक लक्षणीय ठरतील. कारण त्या स्तोत्रात परमेश्वरभक्तीबरोबरच काव्यसौंदर्यही नजरेत येते. हे स्तोत्रवाङ्मय म्हणजे भक्ती आणि कला यांचा मधुर संगम आहे.

पंचमहाकाव्यातील अशी स्तोत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत—

(१) कुमारसंभव— देवकृत ब्रह्मस्तुती, स. २–४–१५.
(२) रघुवंश— देवकृत शेषशायी विष्णुस्तुती, स. १०–१६–३२.
(३) किरातार्जुनीय— अर्जुनकृत शिवस्तुती, स. १८, श्लो. २२–४३.
(४) शिशुपालवध— भीष्मकृत कृष्णस्तुती, स. १४–५९–८६.
(५) नैषधीयचरित— नलकृत दशावतारधारी महाविष्णुस्तुती, स. २१, श्लो. ५२ ते ११७.

या स्तोत्रातील आशय व पद्धती यांचा संकीर्ण परिणाम निरंजन माधव, मोरोपंत इत्यादी स्तोत्ररचनाकारांवर झाला आहे. या स्तोत्रांमधून अवतारी पुरुषाचे चरित्र किंवा चरित्रनायकाचे परमात्मरूप यांचे वर्णन प्रायः केलेले असते. महाविष्णूने घेतलेल्या अवतारांचेही वर्णन यात असते. निरंजन माधवाची सर्व स्तोत्रे वृत्तबद्ध असून त्यात चित्रकाव्यही आहे. शब्दालंकार व अर्थालंकार यांची रेलचेल आहे. त्यामुळे हे अभिजात संस्कृताचे अस्सल अनुकरण वाटते.

निरंजन माधवाचे पहिले स्तोत्र 'मंत्ररामचरित' हे असून त्यात त्याने 'श्रीराम जयराम जय जय राम' हा मंत्र साधला आहे. दुसरे स्तोत्र, 'निर्वोष्ठ राघवचरित' असून त्यात ओष्ठस्थानीचे वर्ण वर्ज्य केले आहेत. ही चित्रकाव्यरचना मोरोपंतांना प्रेरक झाली असली पाहिजे. यात काही अष्टकेही आहेत व ती कुसुमशर, इंदुवदना, शार्दूलविक्रीडित इत्यादी वृत्तांत लिहिली आहेत. यात एक भागीरथीस्तोत्रही असून ते गंगालहरीची (जगन्नाथ) आठवण करून देते.

या सर्व स्तोत्रांत नजरेत भरणारे स्तोत्र 'श्रीरामकर्णामृत' हे आहे. यामध्ये 'हनुमन्नाटका'तले दोन श्लोक घेतल्याचे मागे दाखविलेच आहे. यात रामाचे जे शौर्य, प्रताप, यश, औदार्य इत्यादी गुणांचे वर्णन आहे, ते सुभाषितरत्नभांडागारातील राजवर्णनासारखे वाटते. येथील 'राजन्' हा शब्द काढून 'राम' हा शब्द घातला आहे, एवढेच काय ते. अभिजात संस्कृतातील कल्पनापद्धती आणि अलंकारयोजना निरंजन–माधवाने कशी आत्मसात् केली आहे, याची कल्पना येण्यासाठी 'रामकर्णामृता'तील दोनच श्लोक येथे उद्धृत करतो—

रामा ! त्वद्यशसाम्यतेसि सगळा कैलास तो तोलिला ।
आला जोख उणा म्हणोनि वरुता नंदीश ही ठेविला ।
गौरीशीं शिव त्या वरी बसविला गंगाफणींद्रें बरा ।
ये ना पूर्ति म्हणोनि इंदुशकलें संपूर्ण केलें हरा ॥ (३९)

रामा ! त्वत्कीर्तिवल्ली प्रकट उगविली मेदिनी-आलवालीं ।
पाहो वृद्धिंगता ते तरि गगनमहामंडपीं व्याप्त झालीं ।
नक्षत्रें रम्यपुष्पें सरस विकसलीं तें फळें दोन आलीं ।
भानू पूर्णेंदु ऐसीं निरखित जन जे आझुनी पर्वकाळीं ॥ (४९)

‘ प्रबोध-चंद्रोदय ’ नाटककथा

नाथांचे नातू व मुक्तेश्वराचे मावसबंधू माधवस्वामी यांची रामायण-महाभारतावार विपुल रचना आहे. पण ती ओवीबद्ध आहे. परंतु त्यांचे एक काव्य आपल्यास लक्षणीय ठरते. ते म्हणजे ‘ प्रबोधचन्द्रोदय नाटककथा. ’ (पृ. ९९७ पुरवणी). अर्थातच हे काव्य कृष्णमिश्राच्या संस्कृत ‘ प्रबोध चंद्रोदय ’ या रूपकात्मक वेदान्तपर नाटकावर (शतक अकरावे) आधारलेले असणार. मराठी कवींनी ‘ हनुमन्नाटक ’ व ‘ प्रबोधचंद्रोदय ’ या दोनच संस्कृत नाटकांच्या आधारे रचना केली. याचे कारण एक हनुमन्ताने लिहिलेले व दुसरे वेदान्तपर होते. मराठी विदग्ध कवी संतकवींच्या पारमार्थिक शिस्तीत वागत असल्याने त्यांनी लौकिक व म्हणून वर्ज्य मानलेला नाटक हा वाङ्मयप्रकार कधी हाताळला नाही किंवा कोणत्याही संस्कृत नाटककाराचे किंवा कथाकाराचे उघड अनुकरणही केले नाही. तसेच कथा किंवा आख्यायिका हे संस्कृतातील वाङ्मयप्रकारही हाताळले नाहीत. कारण संतकवींनी नाटक-कथा वगैरेंच्या मागे लागण्याचा वेडगळपणा (कवितापिसे) करूं नये असा दंडक घालून दिला होता.

मोरोपंतांची विदग्ध रचना

पंडिती काव्य लिहिणाऱ्या कवींपैकी शेवटचे प्रातिनिधिक कवी मोरोपंत पराडकर हे होत. ते उत्तर पेशवाईतील असून त्यांचा जन्म इ. स. १७२९ मध्ये व मृत्यू १७९४ मध्ये झाला. ते बारामतीच्या बाबूजी नाइकाचे आश्रित पुराणीक होते. नाइकांच्या वाड्यात पुराण सांगितल्यावर उरलेल्या वेळात कविता करणे हा त्यांचा जीविताचा छंद होता. त्यांची एकंदर कविता पाऊण लाख आहे. पंतांचे आवडते मात्रावृत्त आर्या हे आहे. त्यांत त्यांनी ४०,००० कविता लिहिली आहे. त्यांची ९००० कविता संस्कृतात लिहिलेली आहे. संस्कृतात इतकी प्रचंड रचना करणारा पंतांव्यतिरिक्त दुसरा कवी नाही. यांची भिन्न भिन्न गणवृत्तांत बरीच कविता आहे व ती आपल्यास प्रामुख्याने लक्षणीय आहे. भारत, रामायण आणि भागवत हे पंतांच्या काव्याचे मुख्याधार असून स्कंधपुराण, जैमिनी अश्वमेध, मार्कंडेय पुराण, विष्णुपुराण, हरिवंश, इत्यादींच्या आधारे त्यांनी आपली इतर प्रकरणे रचिली आहेत. त्यांची स्तोत्ररचना व इतर प्रासंगिक काव्य स्वतंत्र आहे.

आपल्या दृष्टीने लक्षणीय असे त्यांचे पंडिती काव्य म्हणजे 'कुश-लवोपाख्यान' हे आहे. ते आख्यान पंतांनी जैमिनीकृत 'भारत' म्हणजेच 'जैमिनी अश्वमेध' यातील अध्याय २५ ते ३६ यांवर रचिले आहे. याचे तेरा अध्याय असून श्लोकसंख्या अजमासे हजाराच्यावर आहे. महाकाव्याला योग्य असा एक सुटा घटक पंतांनी निवडलेला आहे. त्यात लव-कुशाचा पराक्रम हा मुख्य विषय आहे. पण मुद्दाम महाकाव्याची सर्व अंगे आणून आपले काव्य महाकाव्य या पदवीस पोहोचवावे अशी पंतांची मनीषा दिसत नाही. नाहीतर त्यांनी या काव्याचे विभाग अध्यायात न पाडता ते सर्गांत पाडले असते.

तथापि जैमिनी अश्वमेधाची ही कथा सजविताना पंतांनी रघुवंशाचा विपुल उपयोग करून घेतला आहे. विशेषतः रघुवंशाचा चौदावा सर्ग डोळ्यांसमोर धरूनच त्यांनी पहिले ४–५ अध्याय लिहिले आहेत. याचा आरंभ अध्याय १ श्लोक ११ पासून होतो. विजयी राम लंकेहून परत आल्यानंतर त्याने सीतेसह आपल्या मातांना अभिवादन केले त्या वेळी त्यांनी सीतेला दिलेला आशीर्वाद असा आहे :—

रामाशी चिरकाळ सर्वसुखसंपूर्णा स्वपत्या रहा।
पातिव्रत्यबळे तुझ्याचि तरला दुःखाब्धिला वत्स हा (१–११)

याच्यावर रघु, १४–६

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव।
कृच्छ्रं महत्तीर्ण इति प्रियार्हां तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या॥

याची घनदाट छाया पडलेली आहे. तसेच अध्याय २ श्लोक १८, १९, २१ यांवर अनुक्रमे रघु. श्लोक १४–२७, ३, ५, ६ व १४–२८ यांची छाया आहे.

चौथ्या अध्यायातील ५६ वा श्लोक रघु. १४–६५ वर आधारलेला आहे. श्लोक ६० मधील—

अंतर्वत्नी पत्नी त्यजिली त्वां जेवि पांसुला रामा।
हे काय विहित तुझिया कुळास शीळास पंखिता रामा॥

आलेला हा आशय रघु. १४–६१ चा स्वैर अनुवाद नव्हे काय ?

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥

१ ते ५ अध्यायांतील आणखी काही अर्थानुवादाचे नुसते संदर्भ देतो. अ. १–९, रघु १४–७; अ. ४–५२; रघु. १४–६५; अ. ४–५८, रघु. १४–६६; अ. ५–६; रघु. १४–७४; अध्याय ५–७. रघु १४–७३; अ. ५–२०, रघु ३–१४; अध्याय ५–२३, रघु ३–१५. पुढील अध्यायात सांगितलेली कुश-लवांच्या पराक्रमाची कथा रघुवंशात वर्णन केलेल्या कथेहून भिन्न असल्याने त्यांत पंतांनी रघुवंशानुवाद केला नाही.

या आख्यानकवितेची सजावट पंतांनी अभिजात संस्कृतातील अनेक विशेषांनीं केली आहे, यात मात्र शंका नाही; आणि ती करताना त्यांनी अभिजांत संस्कृतांतील अर्थानुवादही ठिकठिकाणी केले आहेत. त्याची काही उदाहरणे खाली देतो :—

हरिवंशातील एक गीती पुढीलप्रमाणे आहे. (३८–७७)

जासि रुधिरदिग्धवस्त्रा गतशोभा स्त्री रजस्वला राया ! ।
संकोचे परपुरुषा शंबर सेना तसीच ती बा ! या ॥

यावर रघुवंश सर्ग ११, श्लोक ६० ची छाया पडली आहे. तो श्लोक असा :—

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।
अंगना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥

प्राकृत मंत्ररामायणाच्या युद्धकांडात रावणवधानंतर पुष्पक विमानात सीतेसह बसून प्रवास करीत असताना वरून दिसणाऱ्या भूभागाचे श्रीराम वर्णन करतात. या वर्णनातील रघुवंश १३ मधील भाग पंतकृत वर्णनाशी जुळतो. उदाहरणार्थ –

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु । रघु. १३–१३ आणि
विद्रुमबिंबप्रभाधरे जाये । युद्धकांड ७८६
अमी जनस्थानं अपोढविघ्नम् । रघु. १३–२२

निर्भीति हे धरासुर । गीति ७९२
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ।
(१३-४८)

मौक्तिकमालाचि होय पृथ्वीची । गीति ७९७
क्वचित् प्रभालेपिभिः इंद्रनीलैः मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
(१३-५४)

मिश्रितमुक्ता मरकत मणिमय हारद्वयप्रभाचोर । गीति ७९८

भागवताच्या दशमस्कंधावर आधारलेले ‘ कृष्णविजय ’ किंवा ‘ बृहद्दशम ’ हे ३६६९ ओळींचे मोठे काव्य आहे. ते बहुतेक आर्या वृत्तातच रचलेले आहे. त्याचे ९० अध्याय असून त्यांपैकी अ. ५४–७९ हे कुशलवचरिताप्रमाणेच विविध वृत्तांत लिहिलेले आहेत. पण येथे वृत्तरचना असली तरी तेथे साध्या कथाकथनापलीकडे पंतांनी विशेष काही केले नाही. पंतांच्या भागवती प्रकरणात अंबरीषाख्यानासारखी काही आख्याने वृत्तांत आहेत. पण तेथेही भागवतानुवादाचा अवलंब प्रायः केलेला आहे.

पंतांची मुख्य कीर्ती त्यांच्या ‘ आर्याभारता ’वर आधारलेली आहे. महाभारत म्हणजे एक लक्ष ग्रंथ ! त्याचा पंतांनी सरस संक्षेप १७,१७० आर्यांत केला आहे. मूळ सर्व भारत संक्षेपाने सांगणे हा कवीचा मुख्य हेतू असल्याने त्यांच्या भारतरचनेस विदग्ध महाकाव्य म्हणता येत नाही. संस्कृतातील माघ, भारवी, श्रीहर्ष इत्यादी विदग्ध कवींप्रमाणे पंतांनी महाभारताचा एखादा सुटा कथाभाग घेऊन त्यावरच स्वतःची कलाकुसर केली असती; पांडित्य, कलात्मकता आणली असती, त्या कथेतून फलित होणारे विशिष्ट तत्त्व दर्शविले असते आणि त्या स्वयंपूर्ण कथेवर स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणि स्वकालाचा ठसा उमटविला असता तर ते महाकाव्य झाले असते. पंतांनी काही ठिकाणी संक्षेप, विस्तार, स्वतःच्या उपमा, उत्प्रेक्षा इत्यादी घातल्या आहेत हे खरे, पण एवढ्याने काम भागण्यासारखे नाही. आर्ष महाकाव्याचे जुने कथानक नव्या संस्कृतीच्या, विद्याकलांच्या आणि विशिष्ट हेतूंच्या चौकटीत बसवावे, तेव्हाच ते विदग्ध महाकाव्य होते, एरवी नाही. त्यामुळे मुक्तेश्वरांच्या संक्षेप रामायणाप्रमाणे किंवा त्यांच्या भारताप्रमाणे पंतांचे ‘ आर्याभारत ’ हेही महाकाव्य नाही. ती एक विदग्

आख्यानकविता आहे. क्षेमेन्द्राने जसे संस्कृतात ' भारतमंजरी ' व ' रामायण-मंजरी 'सारखे संक्षेपग्रंथ लिहिले, त्यांपैकीच पंतांचा हा प्रकार आहे.

आता आर्याभारतातील काही संस्कृतानुवाद देतो. (रघुवंश स० ३-९)

(१) निधानगर्भामिव सागराम्बराम् ।

याची छाया—

चिंतामणि पेटीला, की जेंवि निधानगर्भ सुक्षितिला ।
कीं अमृतरस कुपीला बहुगौरव दे तिचाच कुक्षि तिला ॥

(आदिपर्व, ५-११२)

(२) तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते । (रघु स० ११-१)

याचा अनुवाद—

न वय प्रमाण तेजस्वी जनिं म्हणति कवी न तें लटिकें ।

(विराट, ६-७१)

(३) हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा। (रघु. १-१०)

याचा अनुवाद—

शोधिती दहनांतहि धीर हेमातें । (उद्योग, ६-९३)

(४) सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । (शाकुंतल, १-१९)
तर्क खरा चित्त साधुचें करितें । (कर्ण ५०-१५)

(५) अतिस्नेहः पापशंकी । (शाकुं. ४)
स्नेह तुम्हासि भिववितो । (उद्योग ५-२४)

(६) नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ।

या भवभूतीच्या वचनाचा (उत्तर. १-१४) अनुवाद पंतांनी पुढील-प्रमाणे केला आहे—

प्रेक्षकमन बहुचरणें चुरिता वंद्या फुलास कळकळते। (आदि. अ. ३७)

(७) आकृतिविशेषेषु आदरः पदं करोति । (शाकुं.)

जेथें आकृति तेथें बसति सुगुण म्हणति कवी वृथा काय ।

(अश्व. अ. ६)

आता पंतांच्या 'केकावली'कडे वळावयाचे. पंतांनी विपुल स्तोत्र-वाङ्मय लिहिले आहे. त्यात बहुतेक देवांवरची स्तोत्रे असून संशयरत्नमाला, आर्या, केकावली, नामार्या, नामरसायन इत्यादी स्तोत्रे आणि काही संस्कृत स्तोत्रेही आहेत. त्या स्तोत्रांमध्ये पंतांची श्लोक केकावली सर्वोत्तम आहे. यात उत्कट भक्तीशी कलात्मकतेचा सुंदर संयोग साधला आहे. यातील स्तुती पौराणिक थाटाची नसून तिच्यामध्ये अभिजात संस्कृताचे मनोहारित्व आहे. या स्तोत्रातील केका १२१ असून त्या डौलदार पृथ्वी वृत्तात लिहिलेल्या आहेत.

'केकावली-'त पंतांनी एकाच उत्कट भावाची तार खेचली नसून कधी सलगी, कधी धिटाई, कधी नम्रपणा, कधी करुणा तर कधी आर्तता व्यक्त केली आहे. त्यातील पंतांची लडिवाळ धिटाई अत्यंत मनोहर आहे. आपल्या १२१ केकांत पंतांनी अभिजात संस्कृताचे सौंदर्य ठासून भरले आहे. त्यात यमकानुप्रास पदोपदी असून अर्थालंकाराची मनोहर मांडणी सर्वत्र आहे. खुबीदार शब्दयोजना आहे, रस आहे, ध्वनी आहे, पदलालित्य आहे, काय नाही तेच सांगता येत नाही. कै. प्रा. श्री. वि. परांजपे यांची 'केकावली'वरील कोशरूप टीका पाहावी, म्हणजे केकावलीचे सर्व मर्म ध्यानी येईल.

आता 'केकावली'तील काही ठळक अर्थानुवाद दाखवितो. केका ८८ मधील शेवटचे २ चरण असे आहेत—

(१) सकोप दिसती गुरु क्षणभरीच; जें तापलें
जलज्वलनसंगमें त्यजि न शैत्य तें आपलें।

हा रघुवंशातील स. ५, श्लो. ५४ चा अनुवाद आहे. पहा—

उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य।

(२) स्वतोक पितरा रुचे जरिहि कर्दमीं रांगिलें। (केका ८५)

हा सबंध श्लोकच, पुढील श्लोकाचा मनोहर विस्तार आहे—

धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवन्ति। (शाकुं. ७–१७)

(३) मला निरखिता भवच्चरणकन्यका आपगा
म्हणे " अगई ऐकिलें हि न कधीं असें पाप गा।
कर श्रवणिं ठेवितें नुघडी नेत्र घे भीतिला
न घालिन भीडेस मी जरिहि कार्यलोभी तिला ॥

यावर व केका १७, १८ वर जगन्नाथ पंडितकृत 'गंगालहरी' व 'करुणालहरी' यांची छाया आहे. जगन्नाथपंडित म्हणतात—

त्रपन्ते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिविधौ
करं कर्णे कुर्वन्त्यपि किल कपालिप्रभृतयः ।
इमं तं मामम्ब ! त्वमियमनुकम्पार्द्रहृदये
पुनाना सर्वेषामघमथनदर्पं दलयसि ॥ (गंगालहरी, २८)

विशेषतः संस्कृत पंचमहाकाव्यांचा (एक किरातार्जुनीय सोडून) अर्थानुवाद मराठी पंडित कवींनी कसा केला हे सविस्तर दाखविले. तसेच संस्कृत महाकाव्य व खण्डकाव्य या दोन काव्य प्रकारांच्या स्वरूपाचेच मराठी पंडिती काव्य कसे आहे तेही पाहिले. आता सर्वच अभिजात संस्कृत वाङ्मयाच्या काही ठळक प्रवृत्ती पंडिती काव्यात कशा आल्या आहेत ते सांगतो.

* * *

आदर्शवाद, कविसंकेत आणि न्याय

★

आदर्शवाद

अभिजात संस्कृत वाङ्मयाची एक अत्यंत ठळक प्रवृत्ती आहे आणि ती म्हणजे 'आदर्शवाद'. वाङ्मयात ज्या व्यक्ती निर्माण करावयाच्या – विशेषतः नायक आणि नायिका–त्या आदर्शभूत, सर्वगुणसंपन्न व धीरोदात्त अशाच असाव्यात असा संस्कृत वाङ्मयाचा कटाक्ष आहे. म्हणजे वस्तु असते तशी न वर्णन करता तिची काल्पनिक पूर्णताच वर्णन करावयाची (Idealism), म्हणजे समाजाला वळण लागते या कल्पनेने हा आदर्शवाद चित्रित केलेला असतो. आमच्याकडे राम-सीता, कृष्ण, हरिश्चंद्र, युधिष्ठिर, अम्बरीष इत्यादी व्यक्तींची चित्रे समाजात आदर्श म्हणून उभी केली आहेत. नाटकात देखील धीरोदात्त नायक असतात. संस्कृत वाङ्मयातील ही प्रवृत्ती जगातलि महाकाव्यामध्येही चित्रित झालेली दिसेल.

हा आदर्शवाद केवळ व्यक्तींच्या गुणाबाबत आहे असे नाही, तर तो रूपाच्याबाबतही आहे. रुक्मिणी, सीता, पार्वती या स्त्रियांची रूपे कमालीची सुंदर होती, असे महाकवींचे वर्णन आहे. हे झाले व्यक्तीबद्दल. वस्तू आणि प्रसंगांच्या वर्णनातही हाच प्रकार आहे. एखाद्या भोजनाचे वर्णन असेल तर तेथे कवीला माहिती असतील तितकी पक्वान्नें त्या भोजनात असावयाची. बागेचे किंवा वनाचे वर्णन असेल तर तेथे सर्व वृक्ष, लता व रोपटी हजर असलीच पाहिजेत. वस्त्रांच्या किंवा दागिन्यांच्या वर्णनात एकाच स्त्रीच्या अंगावर ते सर्वच्या सर्व अवतरलेले असावयाचे. तात्पयार्थ, व्यक्ति आणि वस्तू सर्वगुणसंपन्न बनविण्याकडे आदर्शवादाचा कल असतो. Idealism चे भाषांतर ' ध्येयवाद ' किंवा ' संकल्पवाद ' असेही करता येईल. ध्येयवादात समाजाचे ध्येय म्हणून व्यक्तीचे

चित्रण केलेले असते, तर संकल्पवादात जगात कोठे नसतील अशा वस्तू वर्णिलेल्या असतात. ज्यांना केवळ कल्पनेतच आस्तित्व आहे अशा वस्तू संकल्पवादात, तर ज्यांना व्यवहारात थोडेसे अस्तित्व आहे परंतु कल्पनेने ज्यांना पूर्णता आणलेली आहे, अशा वस्तूंच्या वर्णनाला आदर्शवाद म्हणतात. हा यातील फरक होय. संस्कृत पंचमहाकाव्यात व काही नाटकांत आदर्शवाद आहे, ध्येयवाद आहे आणि बाणाच्या कादंबरीत बहुंशी संकल्पवाद आहे.

कालिदासाने आपल्या रघुवंशात दिलीप, रघू, रामचंद्र आणि अतिथी इत्यादी सर्वच राजे आदर्श म्हणून चित्रित केलेले आहेत. रघुवंशातील पहिल्या सर्गातील दिलीपाच्या राजवटीचे वर्णन वाचले की, कालिदासाच्या आदर्श राजवटीची कल्पना येते. कुमारात त्याने पार्वतीचे वर्णन केले आहे. तेही रूपाचा आदर्श म्हणून. कारण कालिदास म्हणतो त्याप्रमाणे सर्व उपमाद्रव्ये एकत्र करून आणि एके ठिकाणी ठेवून त्या कशा दिसतात हे पाहाण्याच्या इच्छेनेच ब्रह्मदेवाने पार्वतीला निर्माण केली. हे आदर्शाचे वर्णन आहे. माघाने सर्ग तीन मध्ये द्वारकेचे असेच वर्णन केले आहे. श्रीहर्षाने आपल्या 'नैषधीयचरिता' त नल व दमयंती यांची आदर्श वर्णने अनेक ठिकाणी केली आहेत. महाकाव्यात बने आणि उपवने यांची अनेक आदर्श वर्णने आहेत. नाटकातही रामकृष्ण हे धीरोदात्त म्हणून चित्रित करण्यात आले आहेत. अभिजात संस्कृताचे अनुकरण करणाऱ्या मराठी विदग्ध कवींनीही आदर्शवादाची प्रवृत्ती सही सही मराठीत आणली आहे. त्याची काही उदाहरणे पाहू.

मराठीतील पहिला महाकवी नरेंद्र. याने आपल्या 'रुक्मिणी-स्वयंवरा'त ३२० ते ३४२ ओव्यांत श्रीकृष्णाच्या सौंदर्याचे आदर्शवादी वर्णन केले आहे. त्याने पहिलीच भरारी अशी मारली आहे की, या श्रीकृष्णाच्या चांगलेपणापुढे ब्रह्मसुखच ठेंगणे पडते. त्या श्रीकृष्णाचे सौंदर्य मोजण्याला पृथ्वीवरील मापे उणी पडतील.

जया श्रीकृष्णाचेनि बरवेपणे । पांतां ब्रह्मसुख ठेंगणे ॥
तेथिचें लावण्य कवणा उमाणे । मापें भूगोळकाचेनि ॥

यानंतर नरेंद्राने व्यतिरेक अलंकाराचा आश्रय करून कृष्णाचे सौंदर्य नेहमीच्या उपमानापेक्षाही अधिक चांगले आहे, असे वर्णन केले आहे. याच

पद्धतीचे त्याचे रुक्मिणीवर्णन आहे (ओव्या १९० ते १९६). या ठिकाणी नरेंद्राने रुक्मिणीला लक्ष्मी, इंद्राणी, शारदा, दमयंती, रती, पार्वती इत्यादींपेक्षाही श्रेष्ठ ठरविली आहे. नरेंद्राचे वनोपवनाचे वर्णन असेच आदर्शवादी असून त्याने ते ओव्या ७७८ ते ८०० पर्यंत केले आहे. अशा वनोपवनात सहाही ऋतूंतील फळे-फुले एकदम असावयाची. कारण सहाही ऋतू तेथे एकदमच अवतरत असत. फणस हे पावसाळ्याच्या आरंभी मिळावयाचे फळ आहे पण ते इतर ऋतूंत हमखास मिळावयाचे. यांचे कोणतेही उपवन नंदनवनापेक्षा श्रेष्ठ असावयाचे.

भास्कराने आपल्या 'शिशुपालवधा'त द्वारकेचे असेच आदर्श वर्णन केले आहे (ओव्या– ३१६ ते ३६०). भास्कराने उपवनाचे वर्णन करताना तर स्पष्टच म्हटले आहे की,

तो प्रदेशु कैसा वाणावा । जेथ सदा साहि ऋतूंचा मेळावा ।
फुन वसंताचा उठावा । तो आनुचि दिसे ॥ (२५९)

हे झाले द्वारकेभोवतीच्या वनोपवनाबद्दल. खुद्द द्वारकेचे वर्णन ३१६ ते ३६० पर्यंत आहे. द्वारका ही इंद्राच्या अमरावतीपेक्षा श्रेष्ठ आहे. तेथे चंद्र संपूर्णपणे उगवत असतो. तिच्यात जगातील सर्व संपत्ती साठविलेली आहे, असे तिचे वर्णन भास्कर करतो. महाकाव्याप्रमाणे बाणाच्या 'कादंबरी'तही संकल्पवादाच्या जोडीला हा आदर्शवाद आहे. नरेंद्र व भास्कर या दोघांनीही आपली धारा दामोदरवर्णने सजविताना बाणभट्टाचे हिमगृह आपल्या नजरेसमोर ठेवले आहे.

मुक्तेश्वरामध्ये ही महाकवींची प्रवृत्ती फार ठळकपणे दिसते. पावसाळ्यासारखी ऋतूंची वर्णने असोत, वनांची वर्णने असो, आश्रमातील शास्त्राध्ययनाचे वर्णन असो, भोजनाचे वर्णन असो, वस्त्राचे वर्णन असो, राजाचे वर्णन असो तेथे मुक्तेश्वराला माहीत असलेल्या सर्व वस्तू साकल्याने एकदम हजर व्हावयाच्या. मुक्तेश्वराने सभापर्व, अध्याय ७, ओव्या १७ ते ४१ मध्ये भीम-जरासंध युद्ध वर्णिले आहे. तेथे मल्लयुद्धातील सर्व युक्त्या-प्रयुक्त्या वर्णन केल्या असून, भीम-जरासंध युद्धाच्या भीतीने देवांनी आकाशातील विमाने दूर नेली, शेष डोक्यावरील पृथ्वी टाकून पळू लागला आणि कूर्माने आपले हातपाय आखडले, असे म्हटले आहे.

करप्रहार लत्ताप्रहार । मुष्टिप्रहार मस्तकप्रहार ।
मोजोनि मारिती शतसहस्र । उसने घे घे म्हणोनि ॥
मुष्टिघाताचिया ध्वनि । थरथराटे थरके धरणी
वोथरोनि पाताळ फणी । मार्ग पाहे पळावयां ॥
कूर्म आखडी हात-पाय । वराह म्हणे मांडिलें काय ।
दंष्ट्रास्तंभ भंगालिया भोय । केंवि थांबे तळवटी ॥

तसाच द्रौपदी-वस्त्रहरण-प्रसंगी वर्णिलेल्या वस्त्रांचा समुदाय पहा. (सभापर्व अध्या. १५, ओव्या २०५ ते २३५) लुगड्यांच्या पुढील जाती पहा—

चित्रवनखुली कुलडिया । कारले कल्हारे चौकडिया ।
भरीत साडी चुनडिया । नवसा सकुसुंबी ॥ २१९ ॥
मांजिष्ठ भोजिष्ट धारिवट । गेटमजातीचे पट निघोट ।
गोदातटींचें शुद्धवट । चंद्रकिरणासारिखे ॥ २२० ॥
मुगी पोफळी लाजीवळें । सेवंती बोजाणी सोज्वळें ।
निकोप तापेचीं पातळें । अति मवाळें शोभती ॥ २२१ ॥
अनर्घ्यें कनक पत्रवेलींचीं । विचित्र त्रिवली फुल्यांचीं ।
मध्येंचि मालती कळ्यांची । कृष्णपाचूचीं सांवळीं ॥ २२२ ॥

वामनपंडिताने आपल्या ' द्वारकाविजयात ' सर्ग २ श्लोक २८ ते ३१ मध्ये श्रीकृष्णाच्या मंदिराचे वर्णन केले आहे. आदर्शवादाला अनुसरून असे वर्णन करण्यामध्ये श्रीकृष्णभक्ती वाढविणे हा कवींचा हेतू असतो. शिवाय अशा ठिकाणी ' उदात्त ' नावाचा काव्यालंकारही ते साधत असतात. वर्ण्य वस्तूची संपन्नता किंवा विपुलता वर्णन केल्याने ' उदात्त अलंकार ' होतो. [उदात्तं वस्तुनः संपद् । (काव्यप्रकाश, १०-११५)] कालिदासाने आपल्या मेघदूतातही यक्षमंदिर व यक्षाचे उपवन याचे असेच वर्णन केले आहे. वामन पंडित म्हणतात, श्रीकृष्णाच्या मंदिराला पाचूचे खांब होते. छताला रत्नांची फळे लटकत होती. तेथील मणी इतके तेजस्वी होते की, तेथे रात्री अनेक सूर्य उगवले आहेत असे भासे. सदर वर्णन काव्यदृष्ट्याही अत्यंत सुंदर असल्याने ते सबंधच येथे देतो—

स्वयंभस्तंभ श्रीमरकतमणीचेच वरते ।
फळांच्याहि रूपें खचित मणी वैडूर्य वर ते ।

न रात्रींहि जेथें किमपि तम कीं, उत्तम मणी।
प्रकाशीती जाणों उदित तितकेंहि दिनमणी। (२८)
शशीची प्रभा पांढरी चांदण्याला गमे विश्वकर्माब्धि तो चांद व्याला।
जयाभोवते वृंद मुक्ताद्विजांचें जिहीं मोहिलें नेत्र मुक्त द्विजांचे॥ (२९)
चांदव्या करुनि त्याचि अपारा तृप्ति मानिति चकोर दुपारां।
कृष्णपादखचंद्रसुधा ते देखतां विहगबुद्धिहि धाते॥ (३०)
गृहांतील कृष्णागराचा निघे तो, नभीं धूम्रही मेघ मानूनि घेतो।
सुखें नाचती देखती त्यासमोर स्त्रिया हांसती ज्या उभ्या त्यासमोर। (३१)
ज्या कांकण्या वक्र गृहाग्रभागीं रत्नांकिता त्यांत यथाविभागीं।
चकोर पारावत हंस पक्षी मयूरही नेत्र जयांसि पक्षीं॥ (३२)

'द्वारकाविजया'च्या पहिल्या सर्गात श्लोक ३६ ते ४६ मध्ये भोजनाचा असाच थाट वर्णन केला आहे. तो विस्तारभयास्तव देत नाही. त्यातली एकच कल्पना सांगतो. "त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष पृथ्वी अन्नपूर्णेचें रूप घेऊन सर्वांस सर्व तऱ्हेचे पूर्ण अन्न वाढीत होती."

सामराजाने आपल्या 'रुक्मिणीहरणां'त सर्ग २ श्लोक ५१ ते ५६ पर्यंत रुक्मिणीचे रूप वर्णन केले आहे. सर्ग ५ श्लोक १६ ते २५ पर्यंत कृष्णाच्या सदनाचे असेच आदर्शवादयुक्त वर्णन केले आहे आणि म्हटले आहे कीं—

सहजच ऋतु साहि होति येकत्र गोळा।
कधिहि न समजे हा पाउसाळा उन्हाळा॥

तसेच पुढे म्हटले आहे—

झुलेत ऐरावत कोटि जेथें। उच्चैःश्रवें काय नसेत तेथें।
स्थळीं स्थळीं युद्ध करीत जेष्ठी। नरेंद्रहि घेऊनि येति भेटीं।
चहूकडे रत्नजडीत जोती। गौपानशीला अगणित मोती।
अशी असे राजसभा विशाला। चंद्रसहि स्पर्शोति चंद्रशाला॥

आता रुक्मिणीच्या अंगावरील अलंकारांची यादी पहा—

कोथिंबिरी, टोपण, घोंबबाळ्या। शोभेत कानीं जडिता निराळ्या।
मुक्तामये तानवडे, विचित्रें। ल्याली असे, जे वदनांत पत्रें॥२४॥

दंडीं धरी रत्नजडीत वांकी, । त्याली असे, बेसर दिव्य नाकीं ॥
गोंडाळ ईचे बहु हात गोरे । बसेत जेथे अतिसज्ज दोरे ॥२५॥
त्या बांगडया उत्तम सोनियाच्या । मधें मधें शोभत माणिकांच्या ।
हे पाटल्या, हात-सरांस त्याली । अत्यंत किर्मीरित कांति झाली ॥२६॥

खालील २–४ श्लोकांत असेच वर्णन आहे.

सामराजाने द्वारकेचे असेच वर्णन सर्ग ५, १ ते २२ पर्यंत केले आहे.

वाहे जिचा उत्कट धाक लंका । धरीत आहे अलका कलंका ।
जे लाजवीते अमरावतीला । हा आदरी यादवराव तीला ॥ ५ ॥

यापुढे द्वारकेच्या संपत्तीचे वर्णन असून त्यांत ' उदात्त ' अलंकार आहे.

नागेशानेही आपल्या 'सीता-स्वयंवरा'त श्लोक २०४ ते २१० यांमध्ये अलंकारांची अशीच नावे दिली आहेत. त्यातील एकच श्लोक देतो.

टिकमणी, गरसोळी, तेज मोठें सरीचें ।
सर सरळ गळींचे शोभती मोतियांचे ।
तदुपरि दुलडी ही, सांखळी ताइतेसीं ।
पदकजडित शोभा एकदाण्यास कैशी ॥२०७॥

विठ्ठलाने आपल्या रुक्मिणी-स्वयंवरात भोजनाच्या समृद्धतेचे जे वर्णन केले आहे, ते वाचूनच तोंडाला पाणी सुटते. विठ्ठल म्हणतो—" अत्यंत सुंदर स्त्रिया पायांत नूपुरे घालून पंक्तीत सर्व तऱ्हेच्या चटण्या-कोशिंबिरी आणि रायती वाढीत होत्या. त्यांत सर्व तऱ्हेच्या फळभाज्या आहेत. तो पुढील श्लोकच पहा —

निंबें आम्रफळें रसाळगजरें मूळे तथा भोंकरें ।
आलें ओवाळिचीं फळें पचविलीं बेलें किती सुंदरें ॥
सुस्वादिष्ट कुशुंबरी अनुपमा पात्रांतरीं राजती ।
वृंताकें प्रमुखें प्रभावळि महाशाखांचिया शोभती ॥ ५ ॥

असे सांगून शेवटी विठ्ठल म्हणतो—

लेह्य पेय चोष्य खाद्य भक्ष्य भोज्य आणिले ।
जे जयासि आवडे तयासि तेंच वाढिलें ॥

अशाच तऱ्हेच्या भोजनाचा थाट निरंजन माधवाच्या ' ज्ञानेश्वर-विजय ' महाकाव्यातील ' भोजन-विलास ' नावाच्या सहाव्या अध्यायांत वर्णिला आहे. याच कवीच्या ' सुभद्रा-चंपू'तील सर्ग ३ मध्ये रैवतक पर्वतावर सर्व वृक्ष व वेली असल्याचे अत्यंत आदर्शवादी वर्णन आहे.

शेवटी मोरोपंतांनी आपल्या ' लवकुशाख्याना 'त रामाच्या राजवटीचे जे आदर्शवादी चित्र काढले आहे, ते नजरेखाली घालूया—

राज्यातें अज तो करीत असतां, जाले दरिद्री धनी ।
रोगी रोगविहीन, बालिशरत ज्ञानाचियां साधनीं ॥
गाई त्या घट दोहनी, बहुरसा सस्यावृता मेदिनी ।
यूपस्तंभसमन्विताहि सरयू लोकत्रयाल्हादिनी ॥ १४ ॥
दिव्यास्वादुफलाढ्य भूरुह, लता संशोभती पुष्पिता ।
आत्मापत्यमृतिप्रति क्षितितळीं पाहे न मातापिता ॥
वंध्या लब्धबहुप्रजा सकलही वर्ण स्वधर्मी रत ।
श्रीरामाख्यसुधेसि कर्णचषकें पीती सुखें संतत ॥ १५ ॥
पापातें न वसावया स्थळ दिसे, कोण श्रमाला पुसे ? ।
नाहीं आश्रय, यास्तव क्षितितळीं चिंता सचिंता बसे ।
विघ्नातें बहु विघ्न होति, रुसली भीति त्रिलोकीं बरी ।
साकेतीं रघुनाथ सानुजसुहृद् राज्यासि जेव्हां करी ॥ १६ ॥

हा आदर्शवाद सजवीत असताना पंडितकवींच्या हातून एक दोष होत असतो, त्याचाही येथे जाता जाता उल्लेख केला पाहिजे. तो दोष म्हणजे काल-व्यत्यासाचा (Anachronism). असल्या काल्पनिक चित्रे करण्याच्या नादात कवी शक्यतितका तपशील देऊ लागतो व तो देताना आपण घेतो आहोत ती वस्तूंची नावे रामकृष्णादिकांच्या वेळी होती की नाही याचा विचार तो करीत नाही. याप्रमाणे प्राचीन काळात आपल्या काळच्या वस्तू नेऊन बसविणे याला कालव्यत्यास म्हणतात. पण पंडितकवींच्या बाबतीत हा दोष उपकारक ठरला आहे. कारण त्यांच्या काळी कोणते राजे, कोणती लुगडी, कोणते दागिने व फळे होती, हे तरी त्यावरून समजते.

या दोषाची सुरुवात मुक्तेश्वराने केली आहे. आदिपर्वात अध्याय १५ मध्ये तो म्हणतो की, दुष्यंत राजाचे स्वामित्व सर्व देशांवर आणि सर्व राजांवर होते. ते सांगताना त्याने त्या राजांच्या यादीत इंग्रज, पोर्तुगीज, डच अशांचाही उल्लेख केला आहे. ही केवढी हास्यास्पद चूक ! पण त्यावरून मुक्तेश्वराच्या काळाचा अंदाज घेता येतो, हा या दोषाचा उपकार आहे. ती राजांची नावे पुढीलप्रमाणे—

जाबी जंगी फिरंगी क्रूर । नाथी इंग्रेज मल्लोबार ।
कांबे कावटे कंकमखर । जळतस्कर मांसाशी ॥ ९ ॥
रूमशाम खोरासन । मुलतान हबशान अर्बस्थान ।
उजवे खपयण तुर्कमान । बदकशान मेवात ॥ १० ॥
घोडेमुख धेनुमुख । सूकरमुख रासभमुख ।
वानरमुख ऋक्षमुख । मानव आहार ज्याचा ॥ ११ ॥

वामन पंडितानेही ठिकठिकाणच्या ब्राह्मणाची नावे सांगतांना इतर प्राचीन नावांबरोबर कऱ्हाड आणि कोल्हापूर यांचा उल्लेख केला आहे. पहा—'द्वारकाविजय' सर्ग १ श्लोक ४८.

नागेशाने सीतेच्या स्वयंवरास आलेल्या राजांचे वर्णन करताना आपल्या काळच्या मराठे राजांची नावे घातली आहेत. नागेश म्हणतो—

श्रीसूर्यवंशी, नृप सोमवंशी, ।
जे जे महाख्यात कुलीनराशी ॥
महाराष्ट्र, सौराष्ट्र, चव्हाण, राणे ।
सीसोदये, क्षत्रिय बागलाणे ॥ ५६ ॥

अवचितसुत काशीने तर आज आढळणाऱ्या बहुतेक सर्व मराठ्यांची नावे दिली आहेत. त्यात जगताप, जाधव, माने, सुर्वे, पवार, साळुंखे, कोकाटे, कङ्क, घोरपडे इत्यादी सर्व मंडळी आहेत. (पहा—द्रौपदी-स्वयंवर, सर्ग ८–५०३–५०४)

आनंदतनय आपल्या सीतास्वयंवरात अंग, कलिंग, वंग, काश्मीर, कर्नाटक, गौड, गुर्जर एवढीच प्राचीन नावे घेतो. त्यात त्याच्या काळची नावे

घुसडीत नाही (सीतास्वयंवर ३). पण अनंतकवीने मात्र मुक्तेश्वरादींचे अनुकरण करून जुन्या राजांत फिरंगी, काबुली, हापसाण इत्यादी घातले आहेत (सीतास्वयंवर २०–२६)

कविसंकेत

पंडिती काव्य लिहिणाऱ्या मराठी कवींची ईर्षा, मराठीला संस्कृत भाषेच्या तोलाची करणे ही होती. ही गोष्ट त्यांनी दोन तऱ्हेने केली. मराठीला वृत्तरचनेत बसवून तिला प्रौढ, समासप्रचुर आणि तत्सम संस्कृत शब्दांनी घटित असे डौलदार स्वरूप दिले व त्या वृत्तरचनेत संस्कृतातील अर्थ ओतला. विचार प्रगट करण्याच्या संस्कृतच्या म्हणून काही खास पद्धती आहेत व त्या ठरीव आहेत. विचारप्रकटीकरणाच्या पद्धतींपैकी एका विशिष्ट ठरीव पद्धतीस 'कविसंकेत' असे नाव आहे. उपमा द्यावयाच्या त्या देखील ठरीव पद्धतीने. त्यातली उपमाने नेहमी चंद्र, चकोर, चातक, मोर, कमळे, सिंह, वाघ, सागर इत्यादी नेहमी असावयाची. हास्य आणि कीर्ति यांचा रंग पांढरा असावयाचा आणि स्त्रियांनी अशोक वृक्षास पाय लावला की तो फुलावयाचा!

'संकेत' याचा अर्थ सर्वांनी मिळून जाणिवेने ठरविलेला विषय. पदार्थांना प्रथम जी नावे देण्यात आली, ती देखील अशा संकेतानेच. त्याला भाषाशास्त्रीय संकेत असे म्हणतात. येथे आपल्याला काव्यशास्त्रातील संकेतांचा विचार करावयाचा आहे. अशा तऱ्हेच्या कविसंकेतांची यादी विश्वनाथाने आपल्या साहित्यदर्पणाच्या सातव्या परिच्छेदात (२३ ते २५) दिलेली आहे. सातव्या परिच्छेदात काव्यदोषांचा विचार केलेला आहे. 'मान्य झालेल्या संकेतांचा भंग कवीने जर आपल्या काव्यात केला तर तो काव्यदोष होतो' असे विश्वनाथास येथे सांगावयाचे आहे व म्हणून त्याने पुढील तीन श्लोकांत काही कविसंकेतांचे परिगणन केलेले आहे. ते श्लोक असे—

(१) मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हास्यकीर्त्योः।
रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पंकजेंदीवरादि।
तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसंघो।
ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यांति हंसाः॥

याचा अर्थ असा की, पाप व आकाश याचे ठिकाणी मलिनता असते. यश, हास्य आणि कीर्ती यांचा रंग धवल. क्रोध आणि प्रेम या भावनांचे रंग तांबडे. नदीच्या डोहात निळी आणि इतर कमळे फुलतात. सर्व तऱ्हेच्या सरोवरांतून व वापीमधून हंस, कारंडक इत्यादी पक्षीसमूह पोहत असतो. चकोर चांदणे पितात आणि पावसाळा सुरू झाला की, दाक्षिणेकडून हंस मानस-सरोवराला जातात.

याशिवाय आणखी काही संकेत आहेत. चातक फक्त मेघांचेच पाणी पितो. सिंह मेघगर्जनेने खवळून प्रतिगर्जना करतो. परिसाच्या स्पर्शाने लोखंडाचे सोने होते. चंद्रकिरणांच्या स्पर्शाने चंद्रकांत मणी पाझरतो आणि सूर्याच्या किरण-स्पर्शाने सूर्यकांत अग्नि प्रकट करतो. चिंतामणी, कल्पवृक्ष व कामधेनू इच्छिलेली गोष्ट देतात. चंद्रोदयाने समुद्रास उधान येते. गंगेचे पाणी शुभ्र व यमुनेचे काळे आहे. हंस मोती खातात. चाफ्याच्या फुलाकडे भ्रमर जात नाहीत. समुद्राच्या पोटात वडवानल पेटत आहे. चक्रवाकाचे जोडपे रात्री वियुक्त होते व सूर्योदयाचे समयी पुन्हा त्यांची भेट होते.

(२) पादाघातादशोकं विकसति बकुलं योषितामास्यमद्यै ।
यूनामंगेषु हारः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
मौर्वी रोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतो ।
भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥

याचा अर्थ असा की, स्त्रीच्या चरणाघाताने अशोक वृक्ष फुलतो. स्त्रियांच्या तोंडांतील मद्याच्या चुळीने बकुलवृक्षास फुले येतात. तरुणांच्या अंगावर मुक्ताहार शोभतात. विरहाच्या तापाने तरुणतरुणींची हृदये फुटतात. मदनाचे धनुष्य आणि बाण ही पुष्पाची आहेत व तो स्त्रीच्या कटाक्षाने तरुण लोकांची हृदये विंधून टाकतो.

दुसराही एक श्लोक आहे. त्यांत अधिक कविसंकेत आहेत—

स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियंङ्गुर्विकसति, बकुलः सीधुगण्डूषसेकात ।
पादाघातादशोकः तिलककुरबकौ वीक्षणालिंगनाभ्याम् ।
मन्दारो नर्मवाक्यात्, पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवातात
चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः ॥

(३) अह्न्यंभोजं निशायां विकसति कुमुदं चंद्रिका शुक्लपक्षे।
मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात्।
न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले गंधसारद्रुमाणा-।
मित्याद्युन्नेयमन्यत्कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबंधे॥

याचा अर्थ कमल दिवसा फुलते आणि कुमुद हे चंद्रविकासी असल्यामुळे रात्री फुलते. शुक्लपक्षामध्ये चांदणे असते. मेघगर्जना होऊं लागली की मोर नाचतात. अशोक वृक्षाला फळे येत नाहीत. वसंतऋतूमध्ये जाई फुलत नाही व चंदनवृक्षाला फुलेही नसतात व फळेही नसतात. यासारखे कविसंकेत महाकवींच्या प्रबंधातून असतात. अशाच प्रकारचे आणखी काही कविसंकेत पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत.

वसंत ऋतूत कोकिळांना कंठ फुटतो. भ्रमर आम्रमंजिरीभोवती गुंजारव करतात. पावसाळा आला, की प्रवासास गेलेल्या आपल्या पतीची वाट स्त्रिया पाहातात. विरहामुळे स्त्रियांच्या अंगाची आग होते. त्यावर उपाय पुष्पशय्या, चंदनाची उटी, कापूर, कमलनाल, वाळा, धारागृहे, हिमगृहे.

आता येथून मराठी विदग्ध काव्यात वरील कविसंकेत कोठे कोठे आले आहेत ते पाहू.

पंतांचे आर्याभारत

सामार्थ प्रभु येतो ऐसें धृतराष्ट्र आयके कानीं।
बहु तृषित अंध चातक मेघागम जोवि काय केकांनी॥

वरील आर्येत मोर आणि चातक यांबद्दलचे कविसंकेत एकाच जागी पंतांनी गोविले आहेत.

श्रीधराने चंद्र आणि चंद्रकांत यांचा कविसंकेत खालील ओवीत आणला आहे. ' **श्रोता देखोनी मृगांक वक्ता सोमकांत पाझरी।** ' म्हणजे श्रोता हाच कोणी चंद्र याला पाहून वक्ता हाच कोणी चंद्रकांत मणी, तो पाझरतो म्हणजे त्याला प्रेम उत्पन्न होते. (रामविजय, २-१)

मुक्तेश्वराने लोहपरिसांचा संकेत पुढे दिला आहे—

सुरस रघुपतीचे नामपीयूष वाचे।
परिसपदसरोजें लोह लागे मनाचे। (संक्षेप रामायण युद्ध. ४७२)

हरिपद परिसातें लोहकाठिण्य काळी (सं. रा. बाल. ८२)

बकुल (केसरक = केसरूं) व अशोक यांचे कविसंकेत भास्करभट्टाने आपल्या 'शिशुपालवध' काव्यात ओव्या २९२–२९४ मध्ये दिले आहेत. (मेघदूत ८६ पहा)

डोलनेयां चेनि मिषें। कुर्बकु एरू वतियां झोंबतुसें।
बापु कामा चें पिशें। झाडां लागलें ॥२९२॥
कैसें लटिकें हे मधु-केसरू। डोल ने आंचें करौनि मिषांतरू॥
प्रमदांची उसिटी मदिरू। पी ऊ पांतांती ॥२९३॥
अशोकांचीं झाडें। कामिनीचरणांलागी सचाडें।
तैं आबुलिआं चिआं पायां न पडे। ऐसा कवनु असे ॥२९४॥

चकोर आणि मोर यांचे संकेत वामनाने आपल्या 'द्वारकाविजया' त सर्ग २, श्लोक ३०-३१ मध्यें आणले आहेत.

चांदण्या करुनि त्याचि अपारा। तृप्ति मानिति चकोर दुपारां।
कृष्णपादनखचंद्रसुधा ते। देखतां विहगबुद्धिहि धाते ॥ ३० ॥
गृहांतलिं कृष्णागराचा निघे तो। नभीं धूम्रही मेघ मानूनि घेतो।
सुखें नाचती देखती त्यास मोर। स्त्रिया हांसती ज्या उभ्या त्या समोर ॥

नरेंद्राने आपल्या रुक्मिणी-स्वयंवरात चंद्रचकोर संकेत पुढीलप्रमाणे सांगितला आहे.

धाकुटिया देखती समोर। द्राक्ष-मंडपीं सीरेति चंद्रकर।
ते गळालिया घेति चकोर। वरिचां वरी ॥५२१॥

सामराजाने आपल्या 'रुक्मिणीहरणात' स० ३ श्लोक १०२ मध्ये चंद्रचंद्रकांत व चंद्रचकोर आणि चंद्रकुमुदिनी असे तीन संकेत एकत्र सांगितले आहेत.

हिमकरकर जैसे कांतिपूर स्रवेती।
हळुच तसतसे ते चंद्रकांत द्रवेती।
क्षुधिततर चकोरां पारणें थोर जालें।
मुकुलित कुमुदाला जन्मसाफल्य आलें ॥ १०२ ॥

श्रीधराने आपल्या रामविजयात परीस, चिंतामणी व कल्पवृक्ष यांचे संकेत एकत्र दिले आहेत. (अ० ९ ओव्या ७ ते ८)

ऐसा महाराज गुरुनाथ । त्यासि परिसाचा देऊं दृष्टांत ।
तो लोहाचे सुवर्ण करीत । परी आपणा ऐसें न करवे ॥ ७ ॥
सुरभी चिंतामणी साचार । कल्पवृक्ष म्हणावा उदार ।
तरी तो कल्पलेंचि देणार । परी आपणा ऐसें न करवें ॥ ८ ॥

चंद्रविकासी कुमुदिनीस सूर्यकिरणें निषिद्ध हा कविसंकेत पंत 'संशय-रत्नमालेत' वापरतात—

कीं न श्रवणीं गेली ही माझी हाक हा कसा तर्क ।
कसि गुरुजनीं सतीची ? शिवला ज्या कुमुदिनीस असदर्क ॥ २० ॥

चक्रवाकमिथुनच्या वियोगाचा संकेत——

मराठींत रामदासांच्या 'सदा चक्रवाकासि मार्तंड जैसा । उडी घालतो संकटीं स्वामि तैसा' या वाचनात आलाच आहे. पण सामराजाने तो आपल्या रुक्मिणी-हरणात योजला आहे. जोडीला मानस-राजहंस संकेतही आहे.

कीं चक्रवाकरमणीच वियुक्त झाली ।
ते चक्रवाक उमगतीच काय आली ।
कीं मानसा त्यजुनि मानसराजहंसी ।
आसक्त हे परमहंस कुळावतंसी ॥ (रु. ह. ८–१४३)

'सुरभी' या कामधेनूचा संकेत पंतांनी 'केकावलीत' योजिला आहे—

तुझ्या गुणकथा महासुरभि, त्यांतही रासभी ॥ ५४ ॥
कथासुरभि या भल्या स्वजननीहुनी वाटती ॥ ५८ ॥

न्याय

कविसंकेताप्रमाणेच दुसरीही एक विचारप्रकटीकरणाची ठरीव पद्धती आहे. तिला 'न्याय' असे म्हणतात. दोन वस्तूंच्या ठराविक संबंधामुळे, साहचर्यामुळे किंवा साम्यामुळे त्यांचा नित्यसंबंध दाखविणारा शब्दप्रयोग तयार करतात. त्यास 'न्याय' असे म्हणतात. असे न्याय सुपरिचित असल्यामुळे उपमेप्रमाणे त्यांच्या उल्लेखाने श्रोत्याच्या मनात चटूदिशी प्रकाश पडतो व

ज्ञातावरून अज्ञाताचे ज्ञान होते. याचसाठी संस्कृतात अनेक न्याय वापरलेले असतात. या सर्व न्यायांचे परिगणन भुवनेशाची लौकिकन्यायसाहस्री, जेकबने संपादिलेली 'लौकिकन्यायांजलि' इत्यादी पुस्तकात केलेले आहे.

नेहमी येणारे न्याय पुढीलप्रमाणे आहेत.

हंसक्षीरन्याय. म्हणजे हंसापुढे जलमिश्रित दूध ठेवल्यास तो त्यातील दूध तेवढे शोषून घेतो व त्यातील पाणी वर्ज्य करतो.

हंसोऽहि क्षीरमादत्ते तन्मिश्राः वर्जयत्यपः ॥

(संदर्भ—शाकुं. ६–२८)

देहलीदीपन्यायः—उंबऱ्यावर दिवा ठेवला असता तो दोन्हीही दालनात प्रकाश पाडतो.

काकतालीयन्यायः—कावळा बसावयास व फांदी मोडण्यास एकच वेळ येते, म्हणजे योगायोगाने गोष्टी घडतात.

अन्धपंगुन्यायः—आंधळा व पांगळा दोघे एकमेकांच्या साह्याने कार्ये साधतात.

घुणाक्षरन्यायः—किड्याने सहजच खाल्लेल्या कागदावर योगायोगाने एकादे अक्षर निर्माण होणे.

श्रीधराने आपल्या 'हरिविजयात' अध्याय १२–१–३ मध्ये दारुयंत्रन्याय, कनककंटकन्याय व लोहखड्गन्याय यांचा उल्लेख केला आहे. तसेच अध्याय १९ व २१ मध्ये चकोरचन्द्रन्याय, चातकजलदन्याय, धेनुवत्सन्याय, बिंबप्रतिबिंबन्याय आणि भृंगकीटकन्याय यांचा त्याने उल्लेख केला आहे. ज्ञानेश्वरीत शुकनलिकान्यायाचा उल्लेख अनेक वेळा आला आहे. (६–७६–७८). लोहपरिस संबंधाला जर न्याय म्हटले तर सामराजाने तो रुक्मिणीहरणात ५–६२ मध्ये घातला आहे.

अहो या लोहाचा जिनस परिसेसी जरि मिळे।
तयाच्या संसर्गे अखिल मग लोहत्व उधळे॥

अनन्तकवीने आपल्या 'सुलोचना गहिंवरा'त पुढील सूत्रपुतळ्याचा न्याय घातला आहे. याला संस्कृतात दारुयंत्रन्याय किंवा सूत्रपुत्रिकान्याय

म्हणतात. सूत्रधार सूत्रे चाळवील तश्या बाहुल्या नाचतात हा आशय या न्यायात आहे—परमेश्वर आपल्या हातच्या सूत्राने मानवी बाहुली नाचवितो—

स्वेच्छा नाचवि पूतळ्यारिति
रिघे सूत्रीं तया मानवी ॥
(अनन्तकवि-सुलोचनागहिवर-प्रसंग १-२८)

काही संस्कृत वाग्विशेष (Idioms)

पंडितकवींनी संस्कृतातून नुसत्या कल्पनाच उचलल्या आहेत असे नव्हे, तर त्यांनी संस्कृत भाषेची विशिष्ट मोडणी, तिच्यातील वाग्विशेष किंवा Idioms मराठीत उतरविल्या आहेत. 'तो ब्राह्मण तिला दिसला' असे म्हणण्याऐवजी, 'तो ब्राह्मण तिच्या नेत्राचा अतिथि झाला' असे म्हणणे संस्कृत इडियमला धरून आहे; आणि तीच इडियम सामराजाने आपल्या 'रुक्मिणीहरणा'त सर्ग ७, श्लोक ७ मध्ये जशीच्या तशी वापरली आहे.

तो तीस नेत्रातिथि विप्र जाला। किंवा तिचा प्राण फिरोनि आला॥

'नेत्रातिथी' होणे हा वाग्विक्षेष श्रीहर्षाने आपल्या 'रत्नावली' नाटकात, अंक २, श्लोक ६ मध्ये वापरला आहे. मात्र तेथे 'नेत्राचा अतिथी' होण्याऐवजी त्याने, 'श्रवणपथाचा अतिथि झाला' असे म्हटले आहे.

दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम्।
तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं
धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥ ६ ॥

'रुक्मिणी रडू लागली. तिच्या डोळ्यातील पाणी गळू लागले' असे साधे म्हणण्याऐवजी, 'तिच्या दोन डोळ्यांनी नवमेघाचे व्रत घेतले' म्हणजे 'पाणी शिंपडण्याचे त्यांचे शील अनुसरले' असे म्हणण्यामध्ये सौंदर्य आहे, आणि सामराजाने ते सौंदर्य दाखविले आहे.

निजकरकमळीं जे वक्त्र चंद्रास ठेवी।
व्रत नवजलदाचें लोचनद्वंद्व सेवी॥ (रु. ह. स० ६, १३९)

'कपाळावर घट्टा पडला' असे म्हणण्याऐवजी 'घट्टयाने कपाळ आपले स्थान केले' असे म्हणण्यात अर्थगौरव आहे. पंतांनी तेच केले आहे.

सदैव नमिता जरी पद ललाट केलें किणें। (केका. ११)

या ठिकाणी 'किणें ललाट पद केलें' म्हणजे 'किणाने–घट्टयाने माझे कपाळ आपले स्थान केले' असा अन्वय घ्यावयाचा. यात 'किण' हा मूळ शब्द असून 'किणें' ही तृतीया आहे. काही लोक या श्लोकाचा अन्वय निराळा घेतात. परंतु तो तितकासा योग्य नाही.

उत्कट तऱ्हेने ऐकणे किंवा पाहणे या अर्थी संस्कृतात 'पा' म्हणजे पिणे हा धातू घालतात. 'तम् नेत्रैः पपुः तृप्तिं अनाप्नुवद्भिः" (रघु. २–७३). मोरोपंतांनी बालकाचे बोल पित्याने प्रेमाने ऐकणे, याला पिणे हा धातू वापरला आहे.

जनीं तरि असें असे, शिशुहि जे मुखें वर्णवी।
पिता पिउनि ते मुले, मधुरता सुखें वर्णवी॥ (केका. २६)

तसेच 'ऐकणे' याऐवजी 'श्रवणारूढ' करणे ही संस्कृत पद्धत आहे. ती पंतांनी वापरली आहे.

श्रवणारूढ करुनि हे विनती रक्षी मला पद प्रवणा।
(आर्या, केका. २२)

एखादी सुंदर स्त्री अश्रू गाळीत असली, तर तेथे तुटलेल्या मोत्यांच्या माळेची उपमा देण्याची संस्कृतात वहिवाट आहे. कालिदासाने रघुवंश ६–२८ मध्ये ही कल्पना उपयोजिली आहे.

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः॥

रडणाऱ्या स्त्रीस उद्देशून बाणानेही आपल्या कादंबरीत पुढील शब्दयोजना केली आहे. तीच पद्धती सामराजाने पुढील चरणात अनुसरली आहे.

सरोव्याजें द्वंद्वीं हुनि सतत मुक्तागण गळे। (रु. ह. ७–५)
ग्रथ्नन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव बाष्पबिन्दुकरं एतास्तव पक्ष्मपंक्तयः॥

याचप्रमाणे 'लहान होणे' याऐवजी 'लघिमा धरणे', 'अविषय होणे' इत्यादी संस्कृत वाग्विशेष सामराजाने खालील श्लोकांतून वापरले आहेत.

गुणोत्कर्षें माझ्या निपटच धरी शेष लघिमा।
तया जाला पाहें अविषय मला भक्तमहिमा ॥
(रु. ह. ७–७१)

तसेच—

हातास ये त्वरित आज उडोनि माझ्या।
वार्ता मला श्रवणगोचर होती तूझ्या ॥ (५–७९)

सामराजाने केलेल्या पुढील शब्दप्रयोगात खास संस्कृत वातावरण अवतरले आहे, हे मार्मिकांच्या ध्यानी येईलच.

कृशोदरी सुंदर सोदरी तें। सुलोचना कांचनवेदिमध्या।
(रु. स्व. ८–२६)

तसेच—

प्रफुल्ल पंकेरुह पत्रनेत्री (८–५६)
विकचपद्मपलाशनेत्री (८–१२६)
जे पक्वबिंबफिलसोदराधरा (८–१३७)

* * *

भाषेची घडण, वृत्ते आणि अलंकार

★

भाषेची घडण

संतकाव्य उघडउघड केवळ मराठी जाणणाऱ्या सामान्य माणसांसाठी होते. ते बहुजनसमाजासाठी होते. आख्यानकाव्य थोड्याशा सुशिक्षितांसाठी किंवा ज्यांना संस्कृत येत नसे अशांसाठी होते. त्यामुळे संतकवी आणि आख्यान-कवी यांनी साध्या गद्याला जवळ असणारी व व्यवहारप्रयुक्त भाषा असलेली ओवी, अभंग किंवा पदे लिहिली. पण ज्या वेळी समाजातील सुशिक्षितांसाठी किंवा संस्कृतज्ञांसाठी पंडिती काव्य निर्माण होऊ लागले, त्या वेळी ओवी-अभंगांची जागा वृत्ताने घेतली. तद्भव आणि देशी शब्दांऐवजी तत्सम शब्द योजण्यात येऊ लागले. एकेरी तत्सम शब्दाबरोबरच प्रदीर्घ सामासिक पदेही योजण्यांत येऊ लागली. कित्येक वेळा तर सबंध एक चरण व्यापतील इतके मोठे समास योजण्यात येऊ लागले; आणि या प्रवृत्तीची परिसीमा म्हणजे मोरोपंतांसारख्या काही कवींनी संस्कृत-प्रचुर मराठी लिहिता लिहिता अस्सल संस्कृत वाक्येच लिहावयास सुरवात केली.

या सर्व प्रवृत्तींमुळे साधे आणि बिनगुंतागुंतीचे विचार व्यक्त करणाऱ्या मराठीला अधिक व्याकरणशुद्ध, बांधीव, घाटीव, रेखीव, संस्कृतप्रचुर आणि प्रौढ रूप प्राप्त झाले. मराठी भाषेने संस्कृतचा सर्व डौल उचलला व मराठीला नाके मुरडणाऱ्या विद्वानांनीही तिचा आदर केला. मराठीला असले हे स्पृहणीय स्वरूप येण्याला पंडितकवींनी तिची जडणघडण कशी केली हे येथे पाहावयाचे आहे.

भागवत धर्माचा पाया रचणारे ज्ञानदेव यांनी आपली ' ज्ञानेश्वरी ' तत्कालीन साध्या आणि सोप्या मराठीतच लिहिली होती. ज्ञानेश्वरांची भाषा आज आपल्याला केवळ तिच्या प्राचीनत्वामुळे दुर्बोध वाटत असली, तरी ज्ञानेश्वरकाळी ती तशी नव्हती, म्हणून ज्ञानेश्वरांच्या उताऱ्यापासूनच आपण आपल्या पाहणीला

आरंभ करू. संतकवी आणि आख्यानकवी यांचे काही उतारे देऊन त्यांतील काही ओवीबद्ध आणि अभंगबद्ध साध्या मराठीचे दर्शन वाचकांस घडवू. म्हणजे वृत्तबद्ध पंडिती काव्याचा डौल वाचकांच्या नजरेत भरेल.

"वेद मोठे संपन्न असले असले तरी त्यांनी कृपणपणा केला आहे. कारण ते केवळ ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांचेच कल्याण चिंतितात. याशिवाय जे स्त्री-शूद्रादिक जीव संसारव्यथेने पीडित झालेले आहेत, त्यांचा रिघाव होण्याला सवड नाही, असे म्हणून ते स्वस्थ बसले आहेत. म्हणून मला असे वाटते की, तो आपला कृपणपणा टाकून देऊन आपल्यास औदार्य लाभावे या हेतूने, वाटेल त्याने आपले सेवन करावे म्हणून, हा वेदच आता गीतारूपाने प्रगट झाला आहे." या अर्थाच्या ज्ञानेश्वरीतील पुढील ओव्या पहा—

वेदू संपन्नु होय ठाईं। परी कृपणु ऐसा आनु नाहीं।
जे कानीं लागलां तिहीं। वर्णांच्याची ॥ ५७ ॥
येरा भवव्यथा ठेलिया। स्त्रीशूद्रादिकां प्राणियां।
अनवसरू मांडूनिया। राहिला आहे ॥ ५८ ॥
तरी मज पाहतां तें मागील उणे। फेडावया गीतापणें।
वेदु वेठला भलतेपणें। सेव्य होआवया ॥ ५९ ॥

(ज्ञानेश्वरी १८, १४५७ ते ५९)

हाच उदात्त विचार नाथांनी आपल्या वेळच्या साध्या मराठी भाषेत आपल्या एकनाथी भागवत अ० ५ मध्ये मांडला आहे. ते लिहितात—

वेदु अत्यंत कृपणु जाला। त्रिवर्गाचें कानीं लागला।
स्त्रीशूद्रादिकासी अबोला। धरुनि ठेला अद्यापि ॥
तें वेदाचे अतिन्यून। उद्धरी हरिनामसंकीर्तन।
स्त्री शूद्र अंत्यजन। उद्धरण हरिनामें ॥

नाथांनी आपल्या भारुडात सर्वसामान्य जनाच्या हृदयाला भिडेल अशीच साधी मराठी वापरली आहे. नाथांच्या भारुडातील आंधळा म्हणतो—

असोनि हातपाय डोळे। मी जाहलों आंधळा।
मुखीं नाम तुझें, लागला। वाचेसि चाळा।

देऊनि दान मातें । नाम सांगे ये काळीं ।
विठोबाचे दान आलें । ऐशी मारीन आरोळी ॥

आता नाथांच्या रुक्मिणी-स्वयंवर या आख्यानातील एक उतारा पहा—कृष्णाशी लढण्यासाठी मागधाचे सैन्य सज्ज होऊन आले आहे. त्याचे वर्णन ऐका—

वेगीं धनुष्यीं वाहिला गुण । शितीं लावूनियां बाण ।
शस्त्रें झळकती दारुण । रणकंदन करूं आले ॥ २ ॥
राजे चालिले प्रबळ । यादव उठावले सकल ।
दुमदुमिलीं दोन्ही दळें । एकमेळें मिसळले ॥ ३ ॥
गगन कोंदलें तिन्हीं बाणीं । तळीं खिळियेली धरणी ।
मागें पाय न ठेविती कोणी । वीर रणीं खवळले ॥ ४ ॥
वीर वीरातें हाणित । लोह धुरोळा उसळत ।
वाऱ्या वाट न चले तेथ । वीर अद्भुत मातले ॥ ५ ॥
(रु. स्व. दशम प्रसंग, १ ते ५)

आता संत तुकोबांची साधी आणि तळमळीची अभंगवाणी ऐकू या—

मायें मोकलिलें कोठें जावें बाळें । आपुलिया बळें वांचेतें ॥ १ ॥
रुसोनियां पळे सांडुनियां ताट । मागें पाहे वाट यावी ऐसी ॥ २ ॥
भांडवल आम्हां आळी करावी हे । आपणची धाये धावशील ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आळी करूनियां निकी । देसील भातुकीं बुझाऊनि
॥ ४ ॥ (१५७३)

नामसंकीर्तन साधन पैं सोपें । जळतील पापें जन्मांतरें ॥ १ ॥
न लगती सायास जावें वनांतरा । सुखें येतो घरा नारायण ॥ २ ॥
ठायींच बैसोन करा एकाचित्त । आवडी अनंत आळवावा ॥ ३ ॥
रामकृष्ण हरि विठ्ठल केशवा । मंत्र हा जपावा सर्व काळ ॥ ४ ॥
याविण आणीक असतां साधन । वाहातसें आण विठोबाची ॥ ५ ॥
तुका म्हणे सोपें आहे सर्वांहूनि । शहाणा तो धणी घेतो येथें
॥ ६ ॥ (२४५३)

संत आणि आख्यानकाव्यात आळी, आवडी आण, डोळे अशांसारखे साधे देशी शब्द, माये, घरा, करा इ० तद्भव शब्द हे संख्येने जास्त आहेत. व

नामसंकीर्तन, वनांतरा इत्यादी तत्सम शब्द त्या मानाने थोडे आहेत. पण दृष्टी-समोरील साधे श्रोते सोडून अधिक सुशिक्षित लोकांसाठी पंडितकवी जेव्हा वृत्तरचना करू लागले तेव्हा त्यांच्यांत तत्सम शब्दांचे आणि सामासिक पदांचे प्रमाण वाढले. वाणीला सूचकपणा आला. प्रत्येक गोष्ट समजावून सांगणे थांबले. संक्षेप, संयम हे गुण आले. हनुमन्नाटकाच्या आधारे एकनाथांनी आपल्या भावार्थ रामायणात काही ओव्या रचल्या आहेत. एकनाथाचाच नातू मुक्तेश्वर याने आपल्या ' संक्षेप रामायणा 'त हनुमन्नाटकाधारेच पंडिती काव्याची रचना केली आहे. त्यात भाषेच्या दृष्टीने कशी तफावत पडते हे पुढील दोन्ही उताऱ्यांची तुलना करून पहावी. मूळ संस्कृत श्लोक असा—

रे रे वानर को भवान् अहमरे त्वत्सूनुहन्ताहवे ।
दूतोऽहं खरखण्डनस्य जगतां कोदंडदीक्षा गुरोः ॥
मद्दोर्दण्डकठोरपाटनपटुः कोऽवा त्रिकूटाचले ।
को मेरौ क्व च रावणोद्य गणना कोटिस्तु कीटायते ॥

(ह. ना. ६-२२)

यात रावण आणि हनुमान यांचे संभाषण आहे. या श्लोकाचे विवेचन एकनाथांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे.

रावण हेळसोनि बोले उत्तर । अरे तूं कोण कोणाचें वानर ।
तैसाचि हेळसोनि बोले कपींद्र । ऐकें साचार रावणा ॥ ११ ॥
एकें म्हणतांचि अरे । सर्वेचि दुसरा म्हणे कां रे ।
तैसेंचि मांडिलें वानरें । निशाचरें हेळसोनि ॥ १२ ॥
मारिले वनकर किंकर । जंबुमाळी प्रधान कुमर ।
पंच सेनानी मारिले शूर । तो मी वानर हनुमंत ॥ १३ ॥
करोनि वृक्षांचा उपाडा । झाडिला इंद्रजिताचा पाडाडा ॥
अखया कुमर मारिला गाठा । तो मी निधडा हनुमंत ॥ १४ ॥
कोणाचा म्हणसी कैंचा कोण । येथें यावया काय कारण ।
पुशिल्या प्रश्नांचें प्रतिवचन । सावधान अवधारी ॥ १५ ॥
सुबाहु ताटका निर्दळण । त्रिशिरा मारिला खर दूषण ।
त्या श्रीरामाचा दूत मी जाण । तुझा प्राण घेवों आलों ॥ १६ ॥

कोदंडधारी दीक्षा गुरु । सूर्यवंशी श्रीरामचंद्र ।
त्याचा दूत मी वानरू । तुझा संहारू करूं आलों ॥ १७ ॥
राक्षसराजा मी रावण । तुज वधावया कैची आंगवण ।
तरीं माझें बळ असाधारण । नाहीं प्रमाण मारावया ॥ १८ ॥
लागतां बाहूची चपेट । मेरुमांदार होती पीठ ।
तेथे रावण दशमुख कीट । लंकात्रिकूट तें किती ॥ १९ ॥
रावणा ऐसे दशकंठी । रणीं मर्दीन कोट्यनुकोटी ।
तो मी लंकेची त्रिकूटी । वाममुष्टी मर्दीन ॥ २० ॥
म्हणसी तुजसवें वानर । असती पाठिराखे अपार ।
मी एकांग वीर । पुरे दशशिर दंडावया ॥ २१ ॥
(भा. रा., सुं. कां., अ. ३२, १११–१२१)

शार्दूलविक्रीडित वृत्तातील एका चार चरणी श्लोकाचे विवरण करण्यास नाथांनी ११ ओव्या खर्ची घातल्या आहेत. याचे कारण ते आख्यानकाव्य लिहीत होते व त्यांच्या डोळ्यासमोर मराठीचा सामान्य वाचकच होता. म्हणून हे भाषांतर विवेचनात्मक आहे. येथील बहुतेक सर्व शब्द देशी तद्भव (जास्त प्रमाणात) व काही थोडे तत्सम आहेत. सामासिक शब्द फार थोडे आहेत. पण याच श्लोकाचे पंडिती काव्य करताना मुक्तेश्वराने केवळ चारच चरणात सबंध श्लोकाचा सारांश आणला आहे. तत्सम शब्द व सामासिक शब्द त्यांमध्ये जास्त आहेत. फापटपसारा कमी आहे. म्हणूनच येथे पंडिती काव्याची छटा दिसून येते. तो श्लोक असा आहे—

वदत, 'कवण तूं रे ! मर्कटा ! मृत्युकामी ?'
युकवत ? तव पुत्रा मारिले, जाण तो मी ।
खरजिवहरणाचा दास दोर्दंड घायीं
दलिन त्रिकुट, मेरु, कीटकातुल्य तूंही ॥
(सु. कां. ८०)

पंडिती काव्याची भाषेची पुढील घडण पाहण्यापूर्वी एकनाथ-कालापासून मराठी भाषेत येऊ लागलेल्या यावनी शब्दांचा विचार केला पाहिजे. हे यावनी

शब्द फारसी आणि उर्दू अशा दोन प्रकारचे आहेत. एकनाथांच्या अर्जदास्ती-पासून हे शब्द मराठीत येऊ लागले. छत्रपती शिवाजीने फारसी शब्दांची पीछेहाट करण्यासाठी राजव्यवहारकोश रचला; त्याचा थोडासा परिणाम झालाही असेल; म्हणजे फारसी शब्दांचे प्रमाण थोडेसे घटलेही असेल. पण फारसी शब्द स्वराज्यप्राप्तीपासून उत्तर पेशवाईपर्यंत म्हणजे मोरोपंतांच्या कालापर्यंत आढळतात. म्हणून पंडिती काव्याच्या मराठी भाषेची घडण तपासावयाची म्हणजे मराठी भाषेतील चार प्रकारच्या शब्दांची दखल घ्यावी लागते.

१. **जुने मराठी शब्द**—भातुके, तलगा, करवाडे, पेलणे, रळी, उगला इत्यादी.

२. **संस्कृत तत्सम शब्द**— परिपाक, भुक्ति, बहुभर्तृका, अखर्व, प्रामाणिक इत्यादी.

३. **अपभ्रष्ट किंवा तद्भव**— साहे-साह्य, सैवर-स्वयंवर, येक-एक.

४. **फारशी शब्द**—हुदा, दमामा, खासदार, हेजीब, बंका, डौर, नामर्द.

मराठीतील या चार प्रकारच्या शब्दांचे प्रमाण सम (even) असेल तेव्हा ती भाषेची घडण आकर्षक होते. शब्दांचे समप्रमाण याचा अर्थ वर दिलेल्या चार प्रकारच्या शब्दांपैकी एक जातीच्या शब्दांचीच शक्यतो एकत्र गुंफण. तत्सम शब्दांचे जोडीस शक्यतो तत्सम, सामासिक पदांजवळ सामासिक पदे, तद्भवाजवळ शक्यतो तद्भव, परकीय शब्दांशेजारी शक्यतो परकीय आणि देशीच्या संनिध शक्यतो देशी अशी भाषेची घडण असावी. याउलट भिन्न प्रकारच्या शब्दांची योजना एकाच श्लोकात केल्यास ते प्रमाण विषम (uneven) होते व ती रचना वैरस्य उत्पन्न करते. पंडिती काव्यात इतर दोन प्रकारच्या शब्दांपेक्षा तत्सम शब्द व त्यांचे समास यांचे प्राचुर्य असते. खालोखाल तद्भव व थोडे देशी असतात. परकी शब्द विरळ असतात. अशा घडणीस मी प्रातिनिधिक घडण म्हणतो.

शब्दाचे समप्रमाण असणारे आणि माझ्या दृष्टीने आकर्षक असे पंडिती काव्याचे पुढील नमुने पहा. वामनाच्या ‘ नामसुधे ’तील पहिले चारही श्लोक भाषेच्या घडणीच्या दृष्टीने उत्कृष्ट असून त्यात भक्तिरसाची भट्टी उत्तम साधली आहे आणि उदात्त वातावरण निर्माण झाले आहे. याचे कारण त्यामध्ये सर्वत्र तत्सम सामासिक पदे असून केवळ क्रियापदे मात्र तद्भव आहेत. सर्वत्र

उत्तम व्याकरणशुद्धता राखली आहे. त्यामुळे ही सर्व पदे इतकी मोहक झाली आहेत की, ती सारखी गुणगुणत राहावीशी वाटतात. यातील पहिला श्लोक येथे देतो.

हरिचरणसरोजीं चित्सुधासारपानें।
भ्रमर परमयोगी गुंजती नामगानें।
हरति सकळ दुःखां, हीं सुखाचीं निधानें।
वद वद वद जिव्हे ! वासुदेवाभिधानें ॥१॥ (नामसुधा–१)

प्रौढ, तत्सम शब्दाजवळ अगदी साधा देशी संभाषणप्रयुक्त (Colloquial) शब्द वापरल्यास कसा विरस होतो, याचे वामनाचे पुढील दोन चरण एक उदाहरण आहे.

उडत उडत चाले जेवि मंडूकजाती।
उकड बसती तैसे त्यासवें तीव्र जाती। (वनसुधा–२८)

या ठिकाणी 'मंडूकजाती' हा प्रौढ सामासिक शब्द असून त्याच्या शेजारी 'उकड बसती' म्हणजे उकिडवे बसतात, हा साधा संभाषणप्रयुक्त देशी शब्द घातला आहे. वामनाची अशी अनेक उदाहरणे दाखविता येतील.

सामराजाच्या 'रुक्मिणीहरणा' तील अत्यंत आकर्षक अशी एक-दोन पद्ये देतो. कृष्ण येत नाही म्हणून रुक्मिणी चिंताग्रस्त झाली आहे. संध्याकाळ होऊन गेली, चंद्र उगवला पण तिला झोप लागत नाही. अशा आपल्य अवस्थेचे तिनेच वर्णन केले आहे.

मज निज न लगे, हे वैरिणी शेज झाली।
तगमग सुटलीसे, राति मध्यास आली।
क्षणभरि सपनींही कृष्ण दृष्टीं पडेना।
नयनसलिलयोगें चित्रिंचा सांपडेना॥ (स ३–१०१)
पाव तूं त्वरित, नंदकिशोरा। राधिकावदनचंद्रचकोरा।
रातलें मन तुझें पदपद्मीं। नित्य वीट उपजे निजसद्मीं॥
(स. ३–११६)

आनंदतनय, अनंत कवी, नागेश, विठ्ठल इत्यादी कवी एकंदरीने बरी भाषा वापरतात. पण त्यांच्यामध्ये ऱ्हस्व-दीर्घांच्या चुका, संधी न करणे, क्वचित्

विषम भाषासरणी, यमक साधण्याच्या घाईत अशुद्ध रूपे असा प्रकार बराच झाला आहे. आच्मन, वित्पन्न, सूर्योंशिचा, भवभोगवेथा, कैके (कैकेयी) ही अशुद्धरूपे विठ्ठलाने वापरली आहेत. आनंदतनय पुढील चुका करतो— धिकार (धिक्कार), बार्पे (बापानें), पर्थी मंदली (थांबली), शास्त्रषिद्ध (शास्त्रनिषिद्ध). अनंदकवीच्या चुका– ' तथास्तू म्हणे हा अशिर्वाद आम्हा ', ' कण्ठीचे जिव काढुनी मम करीं दिल्हे अती संकटे । '

नागेश—' मला जनेंसी तरि हेतु काई,' ' रामराम अयसोंचि जपावे ', स्वैंवर (स्वयंवर), ' हुदा फीरल्या होय लाजीरवाणे,' कूलिन (कुलिन). वामनपण्डित व सामराज हेही या दोषापासून अलिप्त आहेत असे नाही. " घालाघाली घालती नित्य सासा । टाकूं बाई नेदिती हा उसासा " आणि " वदत वदत ऐसे सांज होयास आली । आजिपसूनि (आजपासूनी) " (रु. स्व. ७-४) (सामराज). " घाबीरल्या सुंदरी, नेदखे (न देखे), आकाशअंत, तातआज्ञा, जननिकृत कुचेष्टा, ससरा (सासरा), जडैक्यता, बायकोमात्र " (वामन पंडित).

निरंजन माधवाची शब्दरचना एकंदरीत प्रौढ व रसपोषक आहे. तो इतरांच्या मानाने जास्त व्याकरणशुद्ध, छंदशुद्ध आणि समासप्रचुर लिहितो. त्याच्यामध्ये विषमरचना प्रायः नाही. विशेषतः त्याची स्तोत्रे अत्यंत प्रौढ, गंभीर आहेत. ' सुभद्राचंपू 'तील पुढील एकच श्लोक पहावा—

ऐशी प्रेमरसांतरा प्रतिदिनीं बोले गिरा भामिनी ।
जैसें नारदभाषणा परिसिलें आलें तसें या मनीं ।
बोले तीप्रति कुंति भोजकुमरी गर्भाकरींचा मणी ।
तेव्हां अर्जुन ' ऐकवो ' म्हणतसे ' पार्थप्रिये कामिनी ' ॥

(सुभद्राचंपू, स. ५–११)

भाषेच्या घडणीच्या दृष्टीने मोरोपंताबद्दल थोडेसे अधिक लिहिलें पाहिजे. दुसऱ्या कोणत्याही पंडितकवीपेक्षा भाषेच्या व्याकरणशुद्धतेच्या दृष्टीने व मराठी भाषेच्या संस्कृतीकरणाच्या दृष्टीने मोरोपंताला अग्रस्थान दिले पाहिजे. परंतु याचमुळे पंतांच्या भाषेमध्ये अत्यंत सदोषता उत्पन्न झाली आहे. वरील संदर्भातला त्यांचा दोष सांगावयाचा म्हणजे ते अत्यंत प्रौढ, संस्कृत सामासिक शब्दाशेजारी अत्यंत प्राकृत, संभाषणप्रयुक्त शब्द वापरून विरस उत्पन्न करतात. एक चरण

मराठीत व दुसरा अस्खल संस्कृत लिहितात. पंतांच्या या विषमपदरचेनची अनेक उदाहरणे देता येतील. विशेषतः पृथ्वीवृत्तासारख्या डौलदार वृत्तामध्ये लिहीत असता पंत पुढील ओवी सहज लिहून जातात.

तुझ्या जिरविले बहू प्रणतमंतु पोटें पण।
त्यजी मदपराध हें मजकडोचि खोटेंपण ॥ (केकावली १८)

यात 'प्रणतमंतू' म्हणजे आपल्या चरणाच्या ठिकाणी नम्र झालेल्या लोकांचे अपराध. अगोदर 'मंतु' म्हणजे अपराध हे बऱ्याचशा संस्कृतज्ञांनाही माहीत नसते. त्यातून त्याचा समास केलेला आणि त्याच्या शेजारी 'पोटें' हा देशी शब्द वापरलेला. आणि तिथेच जिरविले हाही तद्भव शब्द वापरलेला. त्यामुळे ही रचना अत्यंत विषम होते. केवळ अन्त्ययमकाच्या हव्यासापायी पंतांनी जरूर नसता प्रौढ संस्कृत शब्दांच्या शेजारी 'खासदार' हा परकी शब्द बसविला आहे.

सुपात्र न रमाहि यद्रतिसुखास दारापरी।
असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी। (केका. ७)
विलोकुनि विलासिनी जन पुनः पुन्हा कामुका।
करी वश, नव्हे बुळा, विवश घेइना का मुका। (केका. १०१)

देशी, तद्भव किंवा परकीय शब्द वापरण्याबद्दल तक्रार नाही. तक्रार आहे ती विषम सरमिसळीची. साधे संभाषणप्रयुक्त भाषण ओवीत असल्यास देशी किंवा परकी शब्द खटकत नाहीत. नेहमीच्या साध्या गद्यात कोणताही शब्द साधारणतः चालतो. पण उदात्त अर्थ व्यक्त करीत असता प्रदीर्घ व डौलदार वृत्तांत प्रौढ व संस्कृत शब्दाशेजारी देशी किंवा परकी शब्द बसविला म्हणजे विरस होतो. 'अगइ' हे स्त्रिया नेहमी बोलण्याच्या ओघात सहज वापरतात. तसाच संदर्भ असल्यास 'अगई' शब्द वापरण्याला प्रत्यवाय नाही. मोरोपंतांनी तो समर्पक रीतीने वापरला आहे. 'म्हणे अगई! ऐकिले न कधीं असे पाप गा'.

पण पंत ज्या वेळी 'कीर्तिप्रज्ञाघ्न तोंडले, शरपरंपरा व्याला, काळपरिवारासी आवतणें' अशी विषम शब्दरचना करतात, त्या वेळीं बोलण्याचा प्रसंग येतो. मराठी भाषेला संस्कृतचा डौल आण्यासाठी पंतांनी दुसरा एक अतिरेक केला आहे. केवळ अमरकोशात सापडणारे कोठचेही दुर्बोध पर्याय त्यांनी वापरले

आहेत. हातात कोश घेतल्याशिवाय त्यांचा अर्थ संस्कृतज्ञांसही समजणार नाही. त्याची काही उदाहरणे--हात या अर्थी 'शय', पाण्यासाठी 'वन', ब्राह्मणासाठी 'वाडव', हत्तिणीसाठी 'अभ्रमु', अश्विनीकुमारासाठी 'दस्र', शंकरासाठी 'भर्ग' असे कितीतरी पर्याय सांगता येतील. पंतांच्या यमकव्यसनामुळे त्यांनी मराठीचा सारा डौल विघडवून टाकला आहे. मराठीला संस्कृतची प्रौढता आणि सालंकरत्व आणणाऱ्या या मराठीच्या अभिमान्यापासून 'आम्हांस वाचवा' असे म्हणण्याची पाळी वाचकांस काही ठिकाणी येते. अस्सल मराठी म्हणींतहि पंत संस्कृत शब्द घालतात. उदा.—'केस वाकडा होणे' याबद्दल 'वक्रहि करीन वक्र कच' (नामसुधाचषक ७७) असे म्हणतात!

पंतांचा संस्कृतकडील ओढा इतका जबरदस्त आहे की, ते संस्कृतप्रचुर मराठी लिहिता लिहिता संस्कृतच लिहावयास लागतात. तसे म्हटले तर जवळ-जवळ नऊ हजार संस्कृत कविता लिहून त्यांनी स्वतंत्र संस्कृत लिहिण्याची हौस फेडून घेतली आहे. ते संस्कृतप्रचुर लिहितात अशा प्रकारची टीका ते जिवंत असतानाच टीकाकारांनी केली असावी, असे त्यांच्या उद्गारावरून वाटते. ते म्हणतात—

'संस्कृतप्राकृतमिश्रित यास्तव कोणी म्हणेल ही कंथा' किंवा 'गीर्वाण शब्द पुष्कळ जनपद भाषाचि देखतां थोडी' पण ही थोडी जनपद भाषा केव्हा केव्हा लुप्त होऊन मध्येच संस्कृत भाषा उफाळून उठते. आदिपर्वात बकासुराचे उपाख्यान आहे. बकासुराला बळी जाणाऱ्या एका ब्राह्मण कुटुंबातील स्त्री, बकासुराला 'मीच बळी जाते' असे म्हणत होती. ब्राह्मण तिची समजूत घालतो. त्या वेळी अर्धे मराठी बोलून पंत संस्कृतातच बोलावयास लागतात.

ऐसे म्हणता स्त्रीच्या कंठीं घालुनि मिठी म्हणे अयि ते।
कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुं क्षमो दयिते॥

(आर्याभारत, आदि० ३१–२७)

'संशय-रत्नमाले'त असेच मराठी-संस्कृतमिश्रित उद्गार आहेत.

किंवा म्हणसी 'समर्थोऽहं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम्।
दीनावनाविणे क्षण देइल दयिता दया कशी वर्तू॥ २८॥

त्याचप्रमाणे सभापर्वांत विदुर दुर्योधनाचा युधिष्ठिरनिंदेबद्दल कडक निषेध करीत आहे—

ब्रूयात् क्षमी गभीरोऽसीति बत युधिष्ठिरं प्रभुं को न।
निजनीचपण प्रकटिशि तूं श्वान भल्यावरीहि भुंकोन॥
(सभा. ७–८५)

संस्कृतातील सर्व शब्दचमत्कार आणि अर्थचमत्कार मराठीत आवर्जून आणण्याची पंतांनी कंबरच बांधलेली दिसते. संस्कृतातील काव्य-शास्त्र विनोदाचा एक प्रकार पंतांनी पुढील आर्येत मराठीत आणला आहे. पंत कर्णपर्वांत भीम-दुःशासन युद्धाचा चमत्कार वर्णन करीत आहेत. (अ० ४२–२). तेथे ते म्हणतात—

धावती अन्योन्यावरी ते दोघे आठवोनि अपकार।
जाणों ते मदमत्त क्रोधोद्धुर दंपतीच अपकार॥

यातील दुसऱ्या ओळीत 'अपकार दंपती' म्हणजे पकारवर्जित दंपती म्हणजे दंती म्हणजेच हत्ती. हाच काव्यशास्त्रविनोद संस्कृतात पुढील आर्येत केला आहे. तेथूनच पंतांनी तो घेतला आहे.

अधुना मधुकरपतिना गिलितोप्यपकार दंपती येन।
त्रातः, स पालयेत्त्वां विकाररहितो विनायको लक्ष्म्याः॥

संस्कृतातील 'कूटां' चे हे एक उत्तम उदाहरण आहे. या श्लोकाचा मुख्य अर्थ मकरपतिना (नक्राने) गिलितः दंती (गजेंद्रः) येन त्रातः स लक्ष्मीनायकः त्वां पालयितु। म्हणजे नक्राने गिळलेला गजेंद्र ज्याने रक्षण केला, तो लक्ष्मीनायक तुझे पालन करो. 'मधुकरपतिना' पैकी 'धु' गाळावयाचे (अधुना), दंपतीपैकी पकार गाळावयाचा म्हणजे दंती करावयाचे, आणि विनायकापैकी 'वि' गाळावयाची (विकाररहितो.) अशी ही कूटकाव्याची गंमत आहे. तीहि पंतांनी मराठीत आणली व मराठीला संस्कृतची बरोबरी दिली.

मराठीला अगदी संस्कृत करावयाची ही प्रवृत्ती सर्वच पंडित कवींची दिसते. संतकवी आणि आख्यानकवी यांची भाषा लोकाभिमुख होती. त्यामुळे तिच्यामध्ये व्याकरण काटेकोरपणे पाळले जात नव्हते. तसेच तिला स्थैर्य नव्हते. शुद्धतेला व स्थैर्याला एक प्रमाण (Standard) लागते. ते मराठी भाषेला नव्हते.

पंडितकवींनी मराठीचे व्याकरणही संस्कृतसदृश बनवून एक समान प्रमाण निर्मिण्याचा प्रयत्न केला. याचे ठळक उदाहरण म्हणजे पंडितकवींनी संस्कृता-प्रमाणेच विशेष्याची जी लिंग-वचन-विभक्ती तीच विशेषणाची अशी व्यवस्था रुढ केली. मराठीत पूर्वी तशी नव्हती व आजही नाही. याची काही उदाहरणे देतो–

(१) पारिक्षिता, मग शरासन पांडवाने।
ओढोनिया हुतवहार्पितखांडवाने ॥
तो भीष्मदेह खचिला शरतांडवाने।
ज्याच्या क्रियें सकळपद्मभवांड वाने ॥

(वामनपंडित, भीष्मयुद्ध–९)

येथे पांडवाने म्हणजे अर्जुनाने या विशेष्याची जी लिंग-वचन-विभक्ती आहे, तीच 'हुतवहार्पितखांडवाने' या विशेषणाची आहे. मोरोपंत तर हा नियम काटेकोरपणे पाळतात.

(२) जा सकाळीं वरारोहें देखायास्तव पावनें।
शांतसत्त्वगणाकीर्णें गंगातीर तपोवनें ॥

(कुशलवोपाख्यान, २–२५)

निरंजन माधवानेही अशीच रचना केली आहे.

श्रीरामकर्णपीयूषस्तोत्र योगीनिरंजनें।
ग्रथिलें भावगंभीरें राघवार्पितसन्मनें ॥

(रामकर्णामृत–१११)

"भरताच्या डोळ्यांतील अश्रुजलाने त्याच्या छातीला लावलेले चंदन धुऊन गेले" असे वाक्य न करता थेट संस्कृताप्रमाणे पंत म्हणतात—ज्याच्या छातीला लावलेले चंदन त्याच्या अश्रुजलाने धुऊन निघाले आहे, असा भरत झाला.

एवं वदोनि भरतें केलें रामासी वंदन।
जालाअश्रुजलभ्रष्टहृदयालिप्तचंदन ॥

(कुशलवोपाख्यान ३–११)

मोरोपंत असि, स्वप्न, विघ्न, शपथ इत्यादी शब्द संस्कृतातल्याप्रमाणेच पुल्लिंगात लिहितात; आणि वपू, मित्र व क्षत्र हे शब्द मराठीतल्या लिंगाकडे

दुर्लक्ष करून संस्कृतातल्याप्रमाणेच नपुंसकलिंगात वापरतात. 'रात्रौ' हे संस्कृतरूप पंतांनी मराठीतही कायमच ठेवले आहे. वामनपंडितही 'प्रगट रामचरित्र कलौ करी' असे सप्तमीचे संस्कृतरूप मराठीत वापरतो. तसेच वामनाने 'तदारभ्य हा कांतारवास' (अहल्याद्धार ३८) असे संस्कृत अव्यय वापरले आहे.

संस्कृतात 'मी'साठी 'अयं जनः' हे शब्द वापरतात. जसे,

अयं जनः प्रष्टुमनाः तपोधने ॥ (कुमार. स. ५–४०)

या 'अयं जनः' चे पंतांनी 'हा जन' असे भाषांतर केले आहे.

हा जन सखी समाजीं तुमचा सोडोनि काय पद रमला ॥
(स्त्रीपर्व, उत्तराविलाप)

पंतांनी 'दार' शब्द संस्कृतातल्याप्रमाणे पुल्लिंगी वापरला आहे—

छळिले दशाननें परी झाले प्रभुदार काय कातर ते।
(विराट. १–७१)

पंडितकवींनी संस्कृतातील इतरही पद्धती उचलल्या आहेत. संस्कृतात संख्येऐवजी त्या संख्येबद्दल प्रसिद्ध असणारा एखादा पदार्थच वापरण्याची पद्धती आहे. उदा० सूर्याचे घोडे म्हणजे सात, रस म्हणजे नऊ किंवा सहा इत्यादी. तो प्रकार पंडितकवींनी मराठीत आणला आहे. वेद म्हणजे चार, '४ वर्षांचा बालक' म्हणण्याऐवजी वामनपंडित 'वेद-वर्षांचा' बालक म्हणतात.

वयें वेद-वर्षांचिया बालकाची कशी कीर्ति ? ऐका जगत्पालकाची।
(गोरसहरण ४)

तसेच

प्रतापें जिंकावे रसनवकुळीचे क्षितिपती ॥
(विठ्ठल, रु. स्व. २–१०)

'रसनवकुळीचे' म्हणजे शहाण्णव कुळीचे. येथे रस म्हणजे षड्रसाचे सहा रस व नऊ. 'अङ्कानां वामतो गतिः' म्हणजे ९ आधी घेऊन मग रस घ्यावयाचा या नियमाने ९६ हा अंक तयार होतो.

पंतांनी ' लवकुशोपाख्यान ' २–२४ मध्ये १४ हा आकडा सांगण्यासाठी ' उदधिउडुपहायने ' उडुप म्हणजे चंद्र तो एक ही संख्या दाखवतो व त्यावर उदधी म्हणजे समुद्र ४ ही संख्या दाखवतो. मिळून १४ होतात.

उदधीउडुपहायने त्वां जरी सेविलें दंडक।
तरीहि न तव तृप्ती चित्तीं कशी काय हा दंडक ॥

(लवकुशोपाख्यान २–२४)

येथे विठ्ठलाप्रमाणे पंतांनीही ' दंडक ' हे वृत्तनाम त्याच वृत्तांत गोविले आहे. तसेच वामनपंडिताने ' मुरलीधर गेला ' असे म्हणण्याऐवजी ' गन्तव्य केले मुरलीधराने ' (गोरसहरण १३) असे सहज जाता जाता म्हटले आहे.

सुभाषितप्रवणता हा संस्कृत शैलीचा एक सुंदर विशेष आहे. वरील चरणात एक विशिष्ट गोष्ट सांगून त्यावरून निघणारा सामान्य सिद्धांत शेवटी सांगणे, या प्रवृत्तीला मी सुभाषितप्रवणता म्हणतो. याला अर्थान्तरन्यास म्हणतात. कित्येकदा सामान्य सिद्धांत प्रथम सांगून त्याचे समर्थन विशिष्ट उदाहरणाने केलेले असते, ही लकब सर्व पंडितकवींनी संस्कृतातून उचलली आहे. रघुनाथ-पंडिताचा पुढील श्लोक यासाठी प्रसिद्धच आहे.

तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले।
उपवनजलकेली जे कराया मिळाले।
सजण गवसला जो याजपाशीं वसे तो।
कठिण समय येता कोण कामास येतो ॥४५॥

रघुनाथपंडिताचे व्याही आनंदतनय यांचीहि वृत्ती सुभाषितप्रवण आहे. त्यांची सुभाषितेच तेवढी देतो—

(१) संतानाविण हें जिणें जड जगीं संसार निस्सारसा।

(मार्कण्डेय-आख्यान २)

(२) कामी मुले नयनिं देखुनि कामिनीला। (गणिकोद्धार २)

आता वामनपंडिताचे पुढील प्रसिद्ध सुभाषित पहा—

न कळतां पद अग्निवरी पडे । न करि दाह असे न कधीं घडे ॥
(नामसुधा, १–३४)

मोरोपंतांची पुढील सुभाषिते पहा—

(१) उरे न तृण भेटता इंगळा ॥ (केका. २)
(२) घनांबु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पाखरें ।
(३) परि प्रभुहि संग्रहीं सकल वस्तुला ठेविती ।
(४) प्रार्थुनि मागति पुत्रच्छात्रापासुनि भले परिभवाते ।
(५) बहुतांचे संकल्पित तें जे होतेंचि निश्चयें कार्य ।
(६) फारच बरी निरयगति परवशता शतगुणें करी जाच ।

अनन्तकवींचे पुढील सुभाषित पहा—

(७) परंतू प्रारब्धीं लिखित विधिचे का तरि चुके ?
(अनन्तकवी-सुलोचनागहिवर-प्रसंग, ३–३०)

वृत्ते आणि अलंकार

मराठीत पहिली वृत्तरचना महानुभावांची आहे. भास्करभट्ट बोरीकराने आपली 'ईशस्तुती' प्रथमच स्रग्धरा वृत्तात लिहिली. ही रचना निर्यमक होती. हिचा रचनाकाल इ. स. १३०८ च्या सुमाराच्या आगेमागे आहे. नंतर महानुभाव पंथातील हयग्रीवाचार्य ह्याने भागवत दशमस्कंधावर श्रीकृष्णचरित्रपर असे एक वृत्तबद्ध काव्य रचले. त्यात २७९ श्लोक आहेत. ते वसंततिलका वृत्तात असून अनुप्रासयुक्त पण निर्यमक आहेत. नंतर भीष्ममुनीकृत दुसराही एक 'गद्यराज' आहे. त्यात शार्दूलविक्रीडित व मालिनी ही वृत्ते वापरली असून शब्दालंकाराप्रमाणे अर्थालंकारही आहेत. वरील दोन्हीही वृत्तबद्धरचना सामान्यतः भास्करभट्टकालीनच आहेत.

पंथभिन्नतेमुळे आणि महानुभावांच्या सांकेतिक लिपीमुळे महानुभावांच्या वृत्तरचनेचे हे लोण मराठीत लवकर आले नाही. महानुभावेतर पंथात वृत्तरचना होण्यास १७ वे शतक यावे लागले. काहींच्या मताप्रमाणे वृत्तरचनेचा पहिला मान मुक्तेश्वराचा आहे, तर काहींच्या मताप्रमाणे तो आनंदतनयाचा आहे. आनंदतनयकृत कवितासंग्रहाचे संपादक, ज. बा. मोडक व वा. दा. ओक

आनंदतनयासंबंधाने असे म्हणतात की, " शहाजीने इ. स. १६४० च्या सुमारास आनंदतनयाला आपला गुरु केला असावा. त्याने आपली कविता याच सुमारास रचली असावी. आनंदतनयाने मराठीत अक्षरगणवृत्तात्मक काव्य-रचना करण्यास सुरुवात केली. याच्यापूर्वी अशा प्रकारची काव्यरचना कुणी केल्याचे फारसे दिसत नाही. तेव्हा याचा महाराष्ट्र भाषेवर मोठा अनुग्रह होय. कित्येक हा मान मुक्तेश्वरास देऊ पाहतात. मुक्तेश्वर हा कालमानाने पाहता आनंदतनयानंतरचा. तेव्हा तो मान त्यास प्राप्त होणे वस्तुगत्या अशक्य होय."

यानंतर वरील संपादक असेहि सांगतात की, " मुक्तेश्वरापेक्षा आनंदतनयाने अधिक वृत्ते वापरली आहेत व त्याचे वृत्तरचना-कौशल्यही मुक्तेश्वरापेक्षा अधिक चांगले आहे. म्हणून वृत्तरचना करण्याबाबतचा अग्रपूजेचा मान आनंदतनयास दिला पाहिजे." माझे मत असे आहे की, मुक्तेश्वर व आनंदतनय दोघेही समकालीनच आहेत, आणि वरील संपादकांचे मत घेऊनच असे सिद्ध करता येईल की, ज्याअर्थी मुक्तेश्वराने वृत्तसंख्या कमी वापरली आहे व त्या रचनेत त्याचे कौशल्यही फारसे दिसत नाही, त्याअर्थी आनंदतनय हा मुक्तेश्वराच्या नंतरचा असावा; म्हणजे मुक्तेश्वराची रचना पाहून तिच्यात अधिक वृत्तांची आणि कौशल्याची भर घालून आनंदतनयाने आपली कविता नंतर रचली असली पाहिजे.

मुक्तेश्वराने आपल्या ' संक्षेप रामायणा 'त वृत्तरचना केली आहे. त्यात मालिनी, शार्दूलविक्रीडित, उपजाती, शिखरिणी इत्यादी १५–१६ प्रसिद्ध वृत्तांचा वापर केला आहे. पण आनंदतनयाने, मुक्तेश्वराने वापरलेली वृत्ते वापरून शिवाय इतर अनेक वृत्ते वापरली आहेत. त्याच्या श्लोकबद्ध रचनेत एक वैशिष्ट्य आढळते. ते हे की, त्याने रघुनाथपंडिताप्रमाणे वृत्ताबरोबरच सवाई, दिंडी, घनाक्षरी वगैरे छंद वापरले आहेत आणि विशेष कौतुकाची गोष्ट म्हणजे ' चूर्णिका ' नावाचे समयमक आणि सानुप्रास व समासप्रचुर गद्यकाव्य विपुल लिहिले आहे. रघुनाथपंडितानेही केवळ एके ठिकाणीच (९१) ' चूर्णिका ' लिहिली आहे. तिचा आरंभ " सकलभुवन ललायमाना। मानाधिक विभव धनिक सधन शत विराजमाना ॥ " असा आहे. बाण, सुबंधु व दण्डी यांच्या गद्यकाव्याचेच हे अनुकरण आहे.

पण आनंदतनयांनी अनेक ठिकाणी सुंदर चूर्णिका लिहिल्या आहेत. सीतेच्या स्वयंवरप्रसंगी अंग, वंग, कलिंग इत्यादी देशचे राजे जमले होते, हे सांगताना चूर्णिका नावाच्या गद्यकाव्यात त्याने पुढील उत्प्रेक्षा केल्या आहेत—

(चूर्णिका)

जैसे सकल कुलाचल मिळाले एक्या स्थळीं, कीं लक्षावधि प्लव वारांनिधि-जळीं, कीं कामरूप पन्नगभार पाताळीं, कीं नानाविमानसंघ गगनमंडळीं, कीं नानाफळसमूह टाहळीं, तेविं मुकुटांगद केयूर कटक मुक्ताहार तोडर नूपुर हंसकादि भूषणीं विराजमान भूपाल, जनक सभामंडळीं, सकळही एकवटले.

सहजच ओघात आले म्हणून चूर्णिका गद्याचा आणखी एक नमुना देतो. तो निरंजन माधवाच्या ' सुभद्रा चंपू ' नावाच्या गद्य-पद्य मिश्रित काव्यात आहे. माध्यान्हसंध्यावंदन करीत असलेल्या यतिवेष धारी अर्जुनाचे पुढील वर्णन पहा—

अस्मिन्नवसरीं मध्यान्हकाळीं । सरिद्वरा सरस्वती जळीं । कृतस्नान आर्द्र मौळी । अर्घ्यप्रदानें तोषवोनि अंशुमाली । प्रसारितबाहू उपस्थान-वेळीं । सवितृमंडलमध्यस्थित नारायण ध्याननिष्ठ अंतराळीं । बद्धदृष्टी ध्यानोत्सवें परमानंद हृदयीं तत्समयीं । साक्षान्नारायण पार्थदर्शनोद्विग्न-मन । सूर्यमंडलांतर्गत निर्गतध्यान मूर्तिसमान । अनंतमध्यान्हार्क भासुर तेजःपुंज नीलमेघ शामवर्ण । शैब्यसुग्रीव मेघपुष्प बलाहक संयुक्तस्यंदन । घणघणायमान घंटाध्वनीसी सुसंपन्न । चतुर दारुकसारथी प्रेरित दिव्य रथीं । अतिरथीमाजि धुरीण यादवपती । कुंतीकुमारें निरखिला । आनंद मानिला निजांतरीं ॥ ३ ॥

आनंदतयन, रघुनाथ पंडित आणि अनंतकवी यांनी आपल्या वृत्तरचने-बरोबर इतरही गेयछंदाचे प्रकारही वापरले आहेत. यावरून असे वाटते की, यांनी ही रचना कीर्तनकारासाठी केलेली असावी. वामनपंडित व सामराज यांनी ठराविक १५–१६ वृत्तांत आपली विदग्धरचना केली आहे. वामनाची रचना फक्त सयमक व सानुप्रास असते हे पुढे दाखविणारच आहोत. इतर सर्व विदग्ध कवींत विठ्ठलाच्या रचनेचे वैशिष्ट्य आणि वैपुल्य नजरेत भरण्यासारखे आहे. त्याने त्या त्या वृत्तात रचना केल्यावर शेवटी त्या वृत्ताचे नावही त्यात

गोविले आहे. त्याच्या वैशिष्ट्याबद्दल कै. प्रा. पंगूंनी काढलेले उद्‌गार मननीय आहेत. कै. पंगू विठ्ठलाला वृत्तप्रभू म्हणतात. जास्तीत जास्त वृत्ते वापरणे या अर्थाने ते योग्य आहे असे मला वाटते. विठ्ठलाच्या 'सीता-स्वयंवर' काव्याच्या प्रस्तावनेत प्रो. पंगू यासंबंधाने म्हणतात—

"पण वर वर्णिलेले शब्दप्रभुत्व नागेशाप्रमाणेच विठ्ठलालाही वृत्तप्रभुत्व देण्यास कारण झाले आहे. सामराजाप्रमाणे आमच्या कवीने आपल्या काव्यात जरी उपजातीसारख्या धावत्या वृत्ताचाच उपयोग केला नसला, तरी वसंततिलका, शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, स्रग्धरा, सवाई, भुजंगप्रयात, मालिनी, शालिनी, तोटक, स्वागता, दोधक, इंद्रवज्रा, इंद्रवंशा, द्रुतविलंबित, रथोद्धता, विद्युन्माला अशा सर्व परिचित १६ वृत्तांचा व विपरीतपूर्वा (विद्वज्जी. ७–७), मंजुभाषिणी (विद्वज्जी. ७–३१), प्रहरणकलिका (विद्वज्जी. ७–३२), कुसुमविचित्रा (विद्वज्जी. ४–३९) अशा काही अपरिचित वृत्तांचाही त्याने अवलंब केला आहे. सामराजाने आपल्या काव्यात १६ भिन्न भिन्न गणवृत्ते योजिली आहेत, तर नागेश व विठ्ठल या दोघांनी त्याच्याही पुढे मजल मारून गणवृत्तांची संख्या आपापल्या काव्यरचनेत ज्या अर्थी १९–२० पर्यंत नेली आहे, त्या अर्थी त्यांच्या वृत्तप्रभुत्वाप्रमाणेच सामराजाहूनही त्यांचे उत्तरकालीनत्वही मानता येण्यासारखे आहे.

तथापि कवीने आपली नवरसात्मक काव्यरचना विविधवृत्तांत गुंफण्यात त्याचे वृत्तप्रभुत्व अधिक व्यक्त होते, का एकाच वृत्तात ती गुंफण्यात, याबद्दल काही विद्वानांत वाद माजलेला आढळतो. अनेक वृत्तात्मक रचनेत अक्षरमात्रांच्या ठराविक संख्येचे व वर्णांच्या ऱ्हस्व-दीर्घत्वाचे कवीला जितके बंधन पाळावे लागते, तितके त्याला एकवृत्तात्मक रचनेत पाळावे लागत नाही, या निकषाबरोबरच विविध गणवृत्तांतील लघु-गुरुक्रम साधण्यासाठी कवीजवळ विविध शब्दसंपत्तीही असावी लागते. असे यांपैकी एका बाजूचे म्हणणे असून, उलटपक्षी काव्यातील भिन्न भिन्न प्रसंग, वर्णने व भाव एका सलग वृत्तात बठविण्यातच कवीचे अवधान व कौशल्य अधिक व्यक्त होते, असा दुसऱ्या बाजूचा आग्रह आहे. पण हा प्रश्न अशा शाब्दिक चर्चेने सुटण्यासारखा नसून प्रत्येकाने आपल्या सहृदयतेनेच खरे पाहिले असता तो सोडविण्यासारखा आहे. आमची अनेक वृत्तात्मक काव्यरचना व तिच्यातील लघु-गुरुक्रमाच्या आंदोलनाने वास्तविक

निरनिराळ्या रसांना व भावांना पोषक होऊन वाचकांच्या मनात त्या त्या रसांचे व भावनांचे जसे उद्दीपन करते, तशी एकवृत्तात्मक रचना मुळीच करीत नसून, रसभावनांना उलट ती बहुतांशी प्रतिकूल होऊन वाचकांनाही ती कंटाळवाणी होते, असा बहुतेकांचा अनुभव आहे. म्हणून इतकी बंधने पाळून इष्ट त्या रसाचा उठाव अथवा योग्य त्या भावाचा आविष्कार घडवून आणताना अनेक वृत्तांत आपली रचना खेळविणारा कवीच खरा वृत्तप्रभु ठरत असून, संस्कृत महाकाव्यात भिन्न भिन्न वृत्तांचा केलेला आश्रय हेच वृत्तप्रभुत्वाचे गमक होय असे ओघानेच मानण्यात आले आहे."

एखाद्या वृत्तात काव्यरचना करीत असता त्याच वृत्ताचे नाव विठ्ठल त्या रचनेतच कसा गुंफतो याचे एक उदाहरण देतो. पुढील श्लोकात 'रथोद्धता' वृत्त आहे—

द्वारका सकळपापहारका । देखिली परमसौख्य कारका ।
सप्तमोक्षपुरि त्यांत उन्नता । छंद हा कवी म्हणे रथोद्धता ॥
(रु. स्व. १–३८)

याप्रमाणे सबंध 'रुक्मिणी-स्वयंवरा'त प्रमाणिका, वंशस्थ, प्रहर्षिणी, उपेंद्रवज्रा इ० वृत्ते गोविली आहेत. विठ्ठलाने 'छंद' हा शब्द काही ठिकाणी 'वृत्त' या अर्थाने वापरला आहे. आपल्या 'रुक्मिणी-स्वयंवरा'चे वैशिष्ट्य सांगताना तो म्हणतो—

श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निके हें आयका कौतुकें ।
छंदें शुद्ध विचित्र बंध यमकें नानाभिधानें तुकें ॥ (५–५५)

विठ्ठलाने प्रथमच संस्कृतासारखी बंधरचना केली आहे. त्याने साधलेल्या रुक्मिणीस्वयंवरातील बंधांपैकी काही नावे पुढे देतो— त्यांची चित्रे व सुबक आकृती काव्यसंग्रह नं. २५ मध्ये वा. दा. ओकांनी दिल्याच आहेत.

द्वादशदलकमलबंध (१–७), अष्टदलकमलबंध (१–२५), पट्टीशबंध (३–४), व्यजनबंध (३–१८), चामरबंध (४–२२), मालाबंध (४–२५), वापीबंध (४–४१), धनुर्बाणबंध (५–७), अश्वबंध (५–१०), चक्रबंध (५–११) इत्यादी.

'द्रौपदीस्वयंवरा'चा कर्ता अवचितसुत काशी यानेही विठ्ठलाप्रमाणेच बंधरचना केली आहे. माळाबंध (श्लो. ४९५), पद्मबंध (४९२), चक्रबंध, शेषबंध हे सर्व अनुक्रमे ४९२ ते ४९६ श्लोकांत आहेत. धनुर्बाणबंध ६२६ व अष्टदलबंध ६२१. हे चित्रकाव्याचे नमुने होत.

यानंतर निरंजनमाधवाने विविध वृत्तांत स्तोत्ररचना केली. त्यांत शार्दूलविक्रीडित, स्रग्विणी, इंदुवदना, कुसुमशर, प्रमाणिका इत्यादी परिचित वृत्तें आहेत. मोरोपंतांनी बऱ्याच ठिकाणी वृत्तरचना केली आहे. त्यांचे 'कुशलवाख्यान' वृत्तातच आहे. त्याचप्रमाणे त्यांच्या 'कृष्णविजया'चे १५ अध्याय (अ. ५४ ते ६९) कुशलवचरिताप्रमाणेच विविध वृत्तांत आहेत. त्यांची प्रसिद्ध केकावली पृथ्वीवृत्तात आहेत. तसेच भागवतातील अम्बरीष इत्यादी आख्याने वृत्तातच आहेत. पंतांनी एकूण ७५००० कविता केली. त्यापैकी ४०००० वर त्यांची आर्यारचना आहे. यावरून आर्येकडेच त्यांचे लक्ष कसे वेधले होते ते दिसून येईल. ते आपल्यास मोठ्या अभिमानाने 'आर्या भागीरथीचे जनक' म्हणवितात.

प्रकटी प्रथम भगीरथ नृपलोकी सुरनदीस ती आर्या ।
तसि हे मयूर नाही तरी सर्वांना न दीसती आर्या ॥१११॥

याबाबत असे सांगावेसे वाटते की, मोरोपंतांनी वापरलेले मात्रावृत्त 'आर्या' नव्हे. आर्येच्या पहिल्या आणि तिसऱ्या पादांत १२–१२ मात्रा व दुसऱ्यात १८ व चौथ्यात १५ असतात. पंतांनी चौथ्या चरणात ३ मात्रांची भर घालून तो १८ मात्रांचा केला. अशा मात्रावृत्ताला संस्कृतात 'गीती' असे नाव आहे व ते संस्कृत कवींनी वापरलेलेही आहे. त्यामुळे पंतांची आर्या नसून गीती आहे व ती त्यांनीच प्रथम वापरली असेही नाही. त्यांच्यापूर्वी विठ्ठलाने (व निरंजन माधवानेही) आपल्या 'वामनचरित' आणि 'शुकरंभासंवाद' या दोन प्रकरणांत गीती वापरलेली आहे. पण हे मात्र कबूल करावयास पाहिजे की, आपल्या आर्यांच्या विपुलत्वाने आणि सुंदरपणाने त्यांनी मराठी रसिकांचे लक्ष मोठ्या प्रमाणात आर्यांकडे प्रथमच खेचले. हे पंतांचे श्रेय कुणीही हिरावून घेऊ शकत नाही.

आख्यानकाव्यात वापरलेली ओवी किंवा अभंग आणि पंडिती काव्यात वापरलेली वृत्ते यांच्यामुळे त्यांच्या श्रोतेवर्गात जो फरक पडला, त्याचे बीज पाहू. ओवी व अभंग हे दोन्ही छंद महाभारत, रामायणामध्ये वापरलेल्या अनुष्टुभ् छंदातूनच परंपरेने आलेले आहेत. रामायण–महाभारत ही आर्षकाव्येही त्या वेळच्या बहुजन समाजासाठीच लिहिलेली होती. ती गाइलीही जात असत. यावरून त्यांचा सोपेपणा ध्यानात येईल. सोपेपणाच्या याच परंपरेत ओवी व अभंग जन्माला आले आणि ते सामान्य जनांच्या मनाला भिडले. याचे कारण ओवी अभंगात कवी नेहमीच्या बोलभाषेपासून फारसा लांब जातच नाही. व्यवहारातीलच दृष्टांत देतो. यमक किंवा अनुप्रास साधला तर जाता जाता सुचेल तोच. त्याकरिता अट्टाहास करीत नाही. त्यामुळे सामान्य लोक आख्यानकाव्यात तल्लीन होतात.

श्रीधर हा फार लोकप्रिय आख्यानकवी आहे. राम व सीता लंकायुद्धानंतर ज्या वेळी अयोध्येस परतली, त्या वेळी सीतेने कौसल्येस नमस्कार केला. त्या वेळी कौसल्येने तिला आपल्या हृदयाशी धरले आणि ती सीतेस म्हणाली—

> चतुर्दश वर्षेपर्यंत । माये श्रमलीस तूं बहुत ।
> स्नेहें मुख कुरवाळीत । जानकीचें तेधवां ।
> नवरत्नमुद्रिका परमप्रीति । घाली जानकीचे हातीं ।
> तों सीतेने सुमित्रासती । परमस्नेहें नमियेली ॥
> सुमित्रा म्हणे वो साजणी । परम श्रमलीस काननीं ।
> आपुली कंठीचा माळ काढूनि । गळा घाली जानकीच्या ॥
> (रामविजय, ३५, २०५ ते २०८)

वरील वर्णनात सास्वा आणि सून यांमधील प्रेमळ संबंध साध्या पद्धतीने व्यक्त केले आहेत. त्यात वाक्पांडित्य नाही. पण याच प्रसंगावर मोरोपंत आपले पांडित्यपूर्ण काव्य करतात. ते आपल्यापरी चांगलेच आहे. पण त्यात विदग्धता येते. भावनेवर कलाकुसरीची छाप पडते व ते साध्या माणसास जरा दूरचे वाटते. पंडितांस अर्थातच ते आवडते. ते संस्कृतप्रचुर असते. अनुप्रास व यमकयुक्त असते, आणि चातुर्ययुक्तही असते. मोरोपंतांचे शब्द ऐका—

श्वश्रूतें क्षितिजा नमी, तंव तिहीं अलिंगिली आदरें।
कौसल्या मग ते वदे, सुचुबुकीं स्पर्शोनि तीतें करें।
रामाशी चिरकाळ सर्वसुखसंपूर्णा स्वपत्या रहा।
पातिव्रत्यबळें तुझ्याचि तरला, दुःखाब्धिला वत्स हा ॥ ११ ॥
वत्से ! तूं रघुवंशभूषणमणी, स्तुत्या सतींच्या गणीं।
चारित्र्यासि तुझ्या सुरेंद्ररमणी गाती सुखें स्वांगणी,
त्वत्कोपेंचि दशास्यदुर्मति कथाशेष त्रिलोकांत या,
झाला कोण असा, असे त्रिभुवनीं मारवयाला तया॥

(कुशलवोपाख्यान, अ. १, ११, १२)

यातील 'क्षितिजा,' 'सुचुबुकी,' 'स्वपत्या,' 'दुःखाब्धि' 'दशास्य,' 'कथाशेष' इत्यादी आठदहा शब्द अवघड असून, कथाशेष झाला, मणी, गणी हा अनुप्रास इत्यादी गोष्टी विद्वानांनाच रुचतील व पचतील अशा आहेत.

संस्कृत साहित्यशास्त्रांत तीन तऱ्हेचे अलंकार सांगितले आहेत—(१) शब्दालंकार, (२) उभयालंकार, (३) अर्थालंकार. मराठी कवींनी रूढ केलेले शब्दालंकार दोनच—अनुप्रास आणि यमक. उभयालंकार म्हणजेच शब्दार्थालंकार. तो म्हणजे शब्दश्लेष आणि अर्थश्लेष. तिसरे अर्थालंकार: उपमा, रूपक इत्यादी. वरील तीन प्रकारचे अलंकार साधण्यात मराठी कवींनी काय करामत केली आहे ती आता दाखवतो.

या बाबतीत मराठी कवींनी पहिली गोष्ट केली असेल तर ती ही की, मराठी कविता सयमक केली. महानुभावांची वृत्तरचना संस्कृताप्रमाणे निर्यमक होती. पण महानुभावेतर कवींनी ती सयमक केली. संस्कृत कविता निर्यमक होती याचा अर्थ तिच्यामध्ये अन्त्य यमक नव्हते. ते मराठी कवीनी सर्रास वापरले आहेत. ही रूढी इतकी बलवत्तर झाली की, आधुनिक मराठी कवींना ती मोडण्याची बहादरी करून दाखवावी लागली. अनुप्रासात एक किंवा अधिक अर्थहीन वर्ण श्लोकांत पुन्हा पुन्हा आलेले असतात. अशा तऱ्हेचा अनुप्रास मुक्तेश्वरानेच 'संक्षेप रामायणा'त प्रथम वापरला आहे. मात्र मुक्तेश्वराला वृत्तरचना अजिबात साधली नाही. त्यामुळे त्याचे अनुप्रास नीरस आणि निरर्थक झालेले आहेत. पण कालानुक्रमाने दिले पाहिजेत म्हणूनच त्याची उदाहरणे देतो.

रामभरतभेटीचे हे सानुप्रास वर्णन आहे.

उत्कंठे प्राण आटें; मनमय प्रगटे; हृत्पुटीं रूप मोठें ।
नेटें बोटें कपाटें नलगती नयनीं; तेज दाटे; न घोटे ।
लोटे प्रेमें सपाटें; पुलकित उमटें, भूतटीं काष्ठ नेटें ।
श्रेष्ठें धावोनि कष्टें; उठवुनि निकटें; आंवळी कंठ कंठें ॥
(अयोध्याकांड–११०)

सार्थ वर्णांची पुनरुक्ती झाली असताना यमक होते. जसे—

सेवुनि **संतत पाला, संत तपाला** यदर्थ करितात ।
तो प्रिय **या स्तवना कीं यास्तव नाकींहि** तेंचि वरितात ॥
(भीष्मभक्तिभाग्य)

या आर्येत 'संत तपाला' हे ५ वर्ण पुनरुक्त झाले आहेत. परंतु ते भिन्नार्थी झाले आहेत. 'नेहमी पाला भक्षण करून संत तपाला करतात' असा याचा अर्थ होतो व अर्थभिन्नतेमुळे चमत्कार वाटतो. त्याचप्रमाणे खालच्या ओळीत 'या स्तवना की, हे ५ वर्ण पुनरुक्त झाले आहेत, पण तेही भिन्न अर्थी. 'देवाला स्तवन प्रिय आहे म्हणून स्वर्गातही देव तेच करतात.' अनुप्रासापेक्षा यमकामध्ये अधिक चमत्कारजनकत्व आहे. कारण येथे वर्णसाम्याच्या चमत्कारा-बरोबर भिन्नार्थताही प्रतीत होते. आता खाली यमकानुप्रासांची सरमिसळ अशी काही उदाहरणे देतो—

(१) **वैदर्भी मंद चाले, गजगति उपमें, हंस सामान्य झाले,**
चौघे बंधू निघाले गवसित सरिसे मागधी चैद्य आले ।
चक्रें खड्गादि भाले, धरुनि भुजबळें झेलिती आपुलाले,
राजे लग्ना मिळाले, परि कुकुरभयें गर्व त्यांचे गळाले ॥
(विठ्ठलकृत रु. स्वं. सर्ग ४, श्लो. ३)

वामन-पंडितांची यमकावरील यमके पहाण्यासारखी आहेत.

रामवृत्त रचिलें **यमकांनीं** । गातों त्यांस न पडे **यम कानीं** ।
भिन्न अर्थरचना **सम जावी** । काव्यरीति चतुरीं **समजावी** ॥
(भागवत-रामायण–२–१३)

हरिगुणीं ग्रथिल्या **यमकां पहा** । धरिल थोर भयें **यम काप हा** ।
हरिगुणांविण हो **यमकां करी** । तरि न दंड धरी **यम कां करीं** ॥
राम तुष्ट अशिया यमकां हो । आणखी नियम संयम कां हो ॥

(भरतभाव ९६–९७)

कालिदासाने 'रघुवंशा'च्या ९ व्या सर्गात 'विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु' (९–५१) अशी जी मनोहर यमके साधली आहेत तोच प्रकार वामनपंडिताने पुढील श्लोकात केला आहे—

फिरविते रवितेे दधिभीतरी । **मिरविते रवितेज** नगांवरी ।
स्वकरि तें **करि** चंचलता, मनीं । **उपरमे परमे**श्वरगायनीं ॥

(उखळबंधन ७)

बाई ! म्या उगवताच, **रवीला** । दाट घालुनि दही **चरवीला** ।
त्यांत गे फिरवितांच **रवीला** । सार काढुनि हरी **चरवीला** ॥

(उ. बं. ८)

आदियमक व अन्त्ययमक एकदम साधल्याचे पंतांचे पुढील उदाहरण पहा.

हार विलासवतीने केला हा लक्ष्मण**प्रसूने कीं** ।
हारविला सवतीनें क्षितिनें पुजिला सुर **प्रसूनें कीं** ॥

(स्त्रीपर्व, अ.४, १६)

पंतांनी सर्वत्र 'दामयमके' वापरून 'दामरामायण' लिहिले आहे. त्यात पहिल्या ओळीच्या अंती 'दशाननासि माराया' असे येते व त्यांतील 'माराया' या तीन शब्दांनी तिसऱ्या चरणाचा आरंभ होतो. जसे—'मा राया जनकाची'.

मोरोपंतांच्या सुंदर यमकानुप्रासाचीं आणखी २–३ च उदाहरणे देतो.

(१) तरी न इतरावरी हरि करी इला किंकरी । (केका. ३३)

आता वृत्यनुप्रासाचे पुढील उदाहरण पहा—

(२) पर्यंकावरि पडला, पाण्डुपृथापुत्र पावला पीडा ।
वैरिविजित विक्षतवपु विमुखत्वें वीर वर वरी व्रीडा ॥

(कर्ण ३९–६)

(३) ते गतगौरव कौरव रौरव पौर वचकोनि पळतात।
(कर्ण ३७-३८)

(४) देवि दयावति दवडिसी दासाची दुःखदुर्दशा दूर

आता यमकाची अधिक उदाहरणे दाखवीत बसण्याऐवजी मराठी कवींनी जास्तीत जास्त अक्षरांची यमके म्हणजे ११ व १९ अक्षरांची यमके कशी वापरली आहेत हे दाखवून हा विषय येथेच संपवितो. आनंदतनयाने 'समुद्‌गक' यमकाचे एक उदाहरण 'विश्वामित्राभिगमन' या आख्यानात दिले आहे. ते यमक ११ अक्षरांचे आहे.

पाया नमीं, देइन वंश सारा,। पा यां न मीं दें इनवंशसारा।
न या वयामाजि भला जनादे। नयावया मा जिभ लाज ना दे॥ (२३)

या श्लोकाचा अर्थ थोडासा ओढाताणीचा झाला आहे. आपल्या यज्ञाच्या रक्षणासाठी 'रामास द्या' अशी विनंती करावयास विश्वामित्र दशरथाकडे आला आहे. रामाचा विरह दुस्सह होऊन दशरथ म्हणतो, "मी तुमच्या पाया पडतो पण रामाला मागू नका. आपल्याला लागतील तर मी माझा सारा वंश म्हणजे माझ्या कुटुंबातील माणसे आपणांस देईन. पण मी या 'इनवंशसारा' म्हणजे सूर्यवंशश्रेष्ठाला (रामाला) मी तुम्हास कधीच देणार नाही. या असल्या वृद्धवयामध्ये भला मनुष्य आपल्या पुत्रास परक्यास देणार नाही. म्हणून तुम्हांला 'नाही' म्हणायला माझ्या जिभेला लाज वाटत नाही, हें स्पष्ट सांगतो." अर्थात् असली काव्यें ही चित्रकाव्ये होत, याच दृष्टीने याजकडे पाहिले पाहिजे.

मोरोपंतांनी तर १९ अक्षरांचा सबंध चरणच पुनरुक्त करून दीर्घयमक करण्याचा विक्रम केला आहे. इतके लांब व अर्थयुक्त असे यमक मराठीत तरी माझ्या पाहाण्यात नाही.

अनळसमीहित साधी राया ! वारा महीवरा ! कामा।
अनळस मी हि तसा धीरा ! यावा रामही, वराका मा॥
(वनपर्व, अ. ८-५०)

दुर्वासाने रात्रीचे वेळीं येऊन पांडवांपाशी भोजन मागितले. त्या वेळी द्रौपदीने कृष्णाचा धावा केला. कृष्णाने येऊन धर्मास आश्वासन दिलें. तो म्हणाला, "हे

शिरसि निहितोऽपि नित्यं यत्नादपि सेवितो बहुस्नेहैः ।
तरुणीकच इव नीचः कौटिल्यं नैव विजहाति ॥

रघुनाथपंडिताने पुढील 'माल्यभारा' वृतांत लिहिलेल्या सुंदर श्लोकात शब्दश्लेषाची मौज मोठ्या बहारीने दाखविली आहे.

नळराजकथा सुधाचि साजे । दमयंती वरवर्णिनी विराजे ।
मिळणी उभयांसि होय जेथें । अधिकारी अधिकानुराग तेथें ॥
(द. स्वं. २०)

येथे 'सुधा, वरवर्णिनी व अनुराग' या तीन शब्दांवर शब्दश्लेष आहे. सुधा म्हणजे अमृत व चुना. वरवर्णिनी म्हणजे श्रेष्ठ वर्णाची स्त्री व हळद, आणि अनुराग म्हणजे तांबडेपणा व प्रीती. नळाची कथा आधीच अमृतासारखी मधुर आणि ती ऐकणारी दमयंतीसारखी गुणज्ञ मुलगी. असा योग जुळून आल्यावर त्यांच्यांत प्रेम जमावे हे ठरल्यासारखेच होते. जसा चुना व हळद यांचा मिलाफ झाल्यावर तेथे तांबडेपणा उत्पन्न होतो तसा.

आता अर्थालंकाराचा विचार करावयाचा. काव्यशोभा उत्पन्न करणाऱ्या काव्याच्या गुणधर्माला अलंकार म्हटलेले आहे. अर्थालंकार म्हणजे अर्थाची सुंदर मांडणी. पण अशी सुंदर मांडणी होण्यापूर्वी कवीच्या मनाचे कोणते व्यापार चालतात ते पाहिले पाहिजे. लाक्षणिक अर्थाचा उगम कवीच्या विचारप्रक्रियेतच आहे. मानवाची विचारप्रक्रिया काही एका विशिष्ट नियमांनी चालते. त्यांना साहचर्य नियम (Laws of Association) म्हणतात. (पहा, थॉवलस् पृष्ठ २७५). हे नियम तीन आहेत. (१) पहिला सामीप्य (काल किंवा स्थलदृष्ट्या)— The law of Association by contiguity either in space or time. (२) साधर्म्य (Similarity), (३) विरोध (Contrast), (४) कार्य-कारणभाव (Cause and effect). विचारप्रक्रियेत हे तीन नियम नेहमी येतात ब च्या विवाहानंतर लगेच झालेली जलशाची गोष्ट त्याच्या विवाहाबरोबरच आपल्या मनात येते. ताजमहालाबरोबरच जवळची यमुना नदी आठवते आणि यमुना म्हटली की, कृष्णाचा विचार मनात आल्यावाचून राहात नाही.

मोठ्या धबधब्याजवळ उभे राहिले असता उंचावरून पडणाऱ्या पाण्याचे पांढरे स्वच्छ तुषार वर उडताना पाहिले की, पूर्वपरिचित कापूसपिंजणीची

कल्पना साम्यामुळे मनात येते. पांढऱ्यामुळे काळे, मृदूमुळे कठोर, भीरूमुळे शूर अशा विरोधी धर्मांच्या पदार्थांच्या जोड्या एकदम मनात येतात. तीच गोष्ट कार्यकारणभावाने निगडित झालेल्या पदार्थांची आहे. लक्षणा व व्यंजना या दोन शब्दशक्तींचा विचार करताना संस्कृत आलंकारिकांनीं वरील नियम लक्षात घेतलेले आहेत. ' गङ्गायां घोषः ' यामध्ये सामीप्य, ' देवदत्तसिंहः ' यांमध्ये सादृश्य, ' आयुर्धृतं ' यामध्ये कार्यकारणभाव आणि शोभनोऽसि म्हणजे चांगलाच दुष्ट आहेस की. येथील विपरीतलक्षणेत विरोध हे संबंध दिसतात. व्यंजना या शब्द-शक्तीत तर कोणताही संबंधित अर्थ सुचविला जातो. याप्रमाणे लक्षणा व व्यंजना या काव्यांत नेहमी विपुलतेने येणाऱ्या शब्दशक्तींचे विश्लेषण केल्यावर आता अर्थालंकाराकडे वळावयाचे.

अर्थालंकार म्हणजे कवीच्या कल्पनाशक्तीची मनोहर क्रीडा. कवी त्याच्या इंद्रियाला गोचर नसलेल्या पदार्थांच्या प्रतिमा मनात बनवितो. वस्तूंच्या प्रतिमा म्हणजे दृष्टिगोचर वस्तूंच्याच असतात असे नाही; तर इतर इंद्रियांनासुद्धा गोचर असलेल्या वस्तूंच्या प्रतिमा बनविता येतात. गंधप्रतिमा, स्पर्शप्रतिमा, रस-प्रतिमा व शब्दप्रतिमा असू शकतात. पण कल्पनाशक्तीचे काम वस्तूंच्या स्मरणो-ज्जीवित प्रतिमा निर्माण करणे एवढेच नाही, तर त्या प्रतिमांच्या साह्याने निसर्गांत कधी न आढळणारी त्याची नवीन मिश्रणे तयार करणे हाही कल्पना-शक्तीचा एक व्यापार आहे. अशा कल्पनाशक्तीला ' उत्पादक कल्पना ' म्हणजे (Creative Imagination) म्हणतात. हिलाच आमच्याकडे ' प्रतिभा 'ही म्हटले आहे. अभिनवगुप्त आपल्या लोचनटीकेत प्रतिभेची व्याख्या ' अपूर्व-वस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा प्रतिभा ' अशी करतो.

या कल्पनेच्या साह्यानेच काव्य-नाटकातील चारुदत्त, राम-कृष्ण, सीता, रुक्मिणी, इत्यादी पात्रे निर्माण करता येतात. दोन सदृश्य वस्तूंच्या प्रतिमा एकत्र आणणाऱ्या कल्पनाशक्तीला ' संयोजक कल्पनाशक्ती ' (Associative Imagination) म्हणतात. वस्तूमधील चमत्कारजन्य साम्य व विरोध सुचणे हे या प्रकारच्या कल्पनाशक्तीचे मुख्य काम आहे. सगळे साधर्म्यमूलक आणि विरोधमूलक अलंकार या संयोजकशक्तीमुळे निर्माण करता येतात. कित्येक वेळा कल्पना नवीन अर्थ शोधून काढते. वस्तूचे अश्रुतपूर्व संबंध उघड करते. नवीन कार्यकारणभाव लावून दाखविते. असल्या कल्पनाशक्तीला ' अर्थविवरणात्मक '

वीरा महीवरा राया, वायु अग्नीला बरोबर घेऊन आपले काम साधतो म्हणजे वने जाळतो. तसा मीही आळस न करता तुझे काम करण्यास तत्पर आहे. याकामी राम म्हणजे बळरामही येईल. मग माझी पत्नी रुक्मिणी (मा) येईल हे काय सांगावयासच नको. ती आमच्या दोघांच्या मानाने 'वराका' म्हणजे कमी योग्यतेची आहे." तात्पर्य, आम्ही सर्व तुझे मनोरथ साधण्यास तत्पर आहोत.

काव्यप्रकाशाच्या ९ व्या उल्लासात शब्दालंकाराचे विवेचन आहे. तेथे निरनिराळ्या यमकांची उदाहरणे दिली आहेत. ती बहुतेक उदाहरणे 'रुद्रटा' अलंकारातील आहेत. त्यात अन्त्य यमकाची काही उदाहरणे आहेत. आनंदवर्धनाच्या 'देवीशतका'मधील ५० वे पद्य आहे. त्यात पहिल्या पादातील 'सरस्वति' ही अक्षरे दुसऱ्या पादाच्या शेवटी ठेवली आहेत. व तीच अक्षरे त्याच क्रमाने दुसऱ्या चरणातही आदी आणि अंती वापरली आहेत.

सरस्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।
सरस्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ॥ ३६६ ॥

पण अशा तऱ्हेची यमके संस्कृतात विरळाच. पंचमहाकाव्ये आणि नाटके यामधील यमकानुप्रासाचा विचार करता मराठी कवींनी संस्कृत कवींची बरोबरी केली आहे, इतकेच नव्हे तर अन्त्ययमक हे मराठीचे कायमचे भूषण करून संस्कृत कवींच्यावर मराठी कवींनी ताण केली आहे, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही.

आता उभयालंकार जो श्लेष त्याचा विचार करू. जेथे सारख्या उच्चारांचे (व लिपीचेही) शब्द अर्थदृष्ट्या भिन्न असतात, पण उच्चारसादृश्यामुळे आपले वेगळे रूप लपवून ठेवतात, तेथे श्लेष असतो. जसे कर, गुण, हरि, स्नेह आणि सुधा. 'कर' हा शब्द उच्चारदृष्ट्या व लिपिदृष्ट्या सारखा असला तरी अर्थदृष्ट्या ते दोन निरनिराळे शब्द आहेत. पण सारख्या उच्चारामुळे त्याचे वेगळे रूप ध्यानात येत नाही. 'कर' म्हणजे हात व प्रजेने राजास द्यावयाचा आपल्या संपत्तीचा भाग. तसेच 'सुधा' म्हणजे अमृत व चुना. 'हरि' म्हणजे श्रीकृष्ण, माकड आणि सिंह. 'गुण' म्हणजे धनुष्याची दोरी व धैर्यादिगुण आणि 'स्नेह' म्हणजे तेल किंवा प्रेम. याप्रमाणे शब्दाला दोन किंवा अधिक अर्थ जेव्हा केवळ संकेतानेच येतात तेव्हा तेथे 'शब्दश्लेष' असतो. काव्यात श्लिष्ट शब्द जेथे बदलता येत नाही तेथे शब्दश्लेष असतो.

उदाहरणार्थ, त्या राज्यात वर्णसंकर फक्त चित्रातच असे. या बाणाच्या शब्दप्रयोगात 'वर्ण' शब्द श्लिष्ट असून तेथे शब्दश्लेष आहे व तो 'वर्ण' शब्दावर आहे. 'वर्ण' म्हणजे रंग व ब्राह्मणक्षत्रियादी समाजाचा विभाग. समजा, येथे 'वर्णा'च्या ऐवजी रंग (Colour) हा शब्द वापरल्यास दोन अर्थ होणार नाहीत व काव्य बिघडले. दोन वर्णांचे मिश्रण केवळ चित्रातच व्हावयाचे, ब्राह्मण-क्षत्रियादी विभागात नाही असा अर्थ निष्पन्न होणार नाही. जेथे केवळ लक्षणेने (संकेताने नव्हे) शब्दाचा दुसरा अर्थ सूचित होतो, तेथे अर्थश्लेष होतो. जसे— त्या आश्रमात मुळांनाच तेवढी अधोगती असे. (ऋषी-मुनींना नाही). या ठिकाणी अधोगती म्हणजे जमिनीत प्रत्यक्ष खाली जाणे हा पहिला अर्थ व याच अर्थाचे क्षेत्रांतर करून नीतिदृष्ट्या खाली जाणे म्हणजे दोषरूप आचरण करणे व नरकाला जाणे असा दुसरा अर्थ होतो. येथे अर्थश्लेष होतो. येथे अधोगती ऐवजी अधोगमन वा अधःपात घातले तरी चालते. कारण कटाक्ष शब्दावर नसून अर्थावर आहे, म्हणून येथे अर्थश्लेष आहे.

आता याची दोन सुंदर उदाहरणे घेऊ. आदिपर्वांतील कचदेवयानी आख्यानात कचाने देवयानीची प्रेमविषयक विनंती झिडकारली, त्यामुळे चिडून जाऊन ती त्याची निंदा पुढील आर्येत करीत आहे.

(१) तूं मलिन कुटिल नीरस जडहि पुनर्भवपणेंचि कचसाच ।
धरिला शिरींहि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसी नाम कच साच ॥
(आदिपर्व)

येथे 'कच' शब्द श्लिष्ट आहे. त्याचा एक अर्थ केस व दुसरा अर्थ बृहस्पतीचा मुलगा कच. हा शब्दश्लेष होय. पण मलिन, कुटिल, नीरस येथे मात्र अर्थश्लेष आहे. कारण मलिन याचा अर्थ धुळीने मळलेला व पापी (नीतिदृष्ट्या ओंगळ), कुटिल म्हणजे वाकडा व दुसरा अर्थ वाममार्गी. नीरस म्हणजे स्नेहशून्य व दुसरा अर्थ कोरडा. जड म्हणजे अरसिक व चैतन्यहीन. येथे शब्दश्लेषाच्या जोरावर कचाला केसाची उपमा देऊन देवयानीने आपला रोष अर्थश्लेषाने तीव्रतेने व्यक्त केला आहे, हे पहाण्यासारखे आहे. जाताजाता असे नमूद करावेसे वाटते की, या आर्येतील ही सुंदर कल्पना पंतांना खालील सुभाषितावरून सुचली आहे.

शिरसि निहितोऽपि नित्यं यत्नादपि सेवितो बहुस्नेहैः ।
तरुणीकच इव नीचः कौटिल्यं नैव विजहाति ॥

रघुनाथपंडिताने पुढील 'माल्यभारा' वृत्तांत लिहिलेल्या सुंदर श्लोकात शब्दश्लेषाची मौज मोठ्या बहारीने दाखविली आहे.

नळराजकथा सुधाचि साजे । दमयंती वरवर्णिनी विराजे ।
मिळणी उभयांसि होय जेथें । अधिकारी अधिकानुराग तेथें ॥
(द. स्वं. २०)

येथे 'सुधा, वरवर्णिनी व अनुराग' या तीन शब्दांवर शब्दश्लेष आहे. सुधा म्हणजे अमृत व चुना. वरवर्णिनी म्हणजे श्रेष्ठ वर्णाची स्त्री व हळद, आणि अनुराग म्हणजे तांबडेपणा व प्रीती. नळाची कथा आधीच अमृतासारखी मधुर आणि ती ऐकणारी दमयंतीसारखी गुणज्ञ मुलगी. असा योग जुळून आल्यावर त्यांच्यांत प्रेम जमावे हे ठरल्यासारखेच होते. जसा चुना व हळद यांचा मिलाफ झाल्यावर तेथे तांबडेपणा उत्पन्न होतो तसा.

आता अर्थालंकाराचा विचार करावयाचा. काव्यशोभा उत्पन्न करणाऱ्या काव्याच्या गुणधर्माला अलंकार म्हटलेले आहे. अर्थालंकार म्हणजे अर्थाची सुंदर मांडणी. पण अशी सुंदर मांडणी होण्यापूर्वी कवीच्या मनाचे कोणते व्यापार चालतात ते पाहिले पाहिजे. लाक्षणिक अर्थाचा उगम कवीच्या विचारप्रक्रियेतच आहे. मानवाची विचारप्रक्रिया काही एका विशिष्ट नियमांनी चालते. त्यांना साहचर्य नियम (Laws of Association) म्हणतात. (पहा, थॉवलस् पृष्ठ २७५). हे नियम तीन आहेत. (१) पहिला सामीप्य (काल किंवा स्थलदृष्ट्या)—The law of Association by contiguity either in space or time. (२) साधर्म्य (Similarity), (३) विरोध (Contrast), (४) कार्यकारणभाव (Cause and effect). विचारप्रक्रियेत हे तीन नियम नेहमी येतात ब च्या विवाहानंतर लगेच झालेली जलशाची गोष्ट त्याच्या विवाहाबरोबरच आपल्या मनात येते. ताजमहालाबरोबरच जवळची यमुना नदी आठवते आणि यमुना म्हटली की, कृष्णाचा विचार मनात आल्यावाचून राहात नाही.

मोठ्या धबधब्याजवळ उभे राहिले असता उंचावरून पडणाऱ्या पाण्याचे पांढरे स्वच्छ तुषार वर उडताना पाहिले की, पूर्वपरिचित कापूसपिंजणीची

कल्पना साम्यामुळे मनात येते. पांढऱ्यामुळे काळे, मृदूमुळे कठोर, भीरूमुळे शूर अशा विरोधी धर्मांच्या पदार्थांच्या जोड्या एकदम मनात येतात. तीच गोष्ट कार्यकारणभावाने निगडित झालेल्या पदार्थांची आहे. लक्षणा व व्यंजना या दोन शब्दशक्तींचा विचार करताना संस्कृत आलंकारिकांनीं वरील नियम लक्षात घेतलेले आहेत. 'गङ्गायां घोषः' यामध्ये सामीप्य, 'देवदत्तसिंहः' यांमध्ये सादृश्य, 'आयुर्धृतं' यामध्ये कार्यकारणभाव आणि शोभनोऽसि म्हणजे चांगलाच दुष्ट आहेस की. येथील विपरीतलक्षणेत विरोध हे संबंध दिसतात. व्यंजना या शब्दशक्तीत तर कोणताही संबंधित अर्थ सुचविला जातो. याप्रमाणे लक्षणा व व्यंजना या काव्यांत नेहमी विपुलतेने येणाऱ्या शब्दशक्तींचे विश्लेषण केल्यावर आता अर्थालंकाराकडे वळावयाचे.

अर्थालंकार म्हणजे कवीच्या कल्पनाशक्तीची मनोहर क्रीडा. कवी त्याच्या इंद्रियाला गोचर नसलेल्या पदार्थांच्या प्रतिमा मनात बनवितो. वस्तूंच्या प्रतिमा म्हणजे दृष्टिगोचर वस्तूंच्याच असतात असे नाही; तर इतर इंद्रियांनासुद्धा गोचर असलेल्या वस्तूंच्या प्रतिमा बनविता येतात. गंधप्रतिमा, स्पर्शप्रतिमा, रसप्रतिमा व शब्दप्रतिमा असू शकतात. पण कल्पनाशक्तीचे काम वस्तूंच्या स्मरणोज्जीवित प्रतिमा निर्माण करणे एवढेच नाही, तर त्या प्रतिमांच्या साह्याने निसर्गांत कधी न आढळणारी त्याची नवीन मिश्रणे तयार करणे हाही कल्पनाशक्तीचा एक व्यापार आहे. अशा कल्पनाशक्तीला 'उत्पादक कल्पना' म्हणजे (Creative Imagination) म्हणतात. हिलाच आमच्याकडे 'प्रतिभा'ही म्हटले आहे. अभिनवगुप्त आपल्या लोचनटीकेत प्रतिभेची व्याख्या 'अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा प्रतिभा' अशी करतो.

या कल्पनेच्या साह्यानेच काव्य-नाटकातील चारुदत्त, राम-कृष्ण, सीता, रुक्मिणी, इत्यादी पात्रे निर्माण करता येतात. दोन सदृश्य वस्तूंच्या प्रतिमा एकत्र आणणाऱ्या कल्पनाशक्तीला 'संयोजक कल्पनाशक्ती' (Associative Imagination) म्हणतात. वस्तूमधील चमत्कारजन्य साम्य व विरोध सुचणे हे या प्रकारच्या कल्पनाशक्तीचे मुख्य काम आहे. सगळे साधर्म्यमूलक आणि विरोधमूलक अलंकार या संयोजकशक्तीमुळे निर्माण करता येतात. कित्येक वेळा कल्पना नवीन अर्थ शोधून काढते. वस्तूचे अश्रुतपूर्व संबंध उघड करते. नवीन कार्यकारणभाव लावून दाखविते. असल्या कल्पनाशक्तीला 'अर्थविवरणात्मक'

म्हणजे (Interpretative) कल्पना म्हणतात. याच कल्पनेच्या साह्याने सुंदर हेतूत्प्रेक्षा, बोधनिदर्शना, विशेषोक्ती, विभावना, इत्यादी अलंकार निर्माण करता येतात.

संस्कृतात अर्थालंकारांचे वर्गीकरण पुढे दिल्याप्रमाणे आहे—

साम्यमूलक, विरोधमूलक, कार्यकारणभावमूलक, शृंखलामूलक, तर्कन्यायमूलक आणि लोकन्यायमूलक. यांपैकी साम्यमूलक अलंकाराची काही उदाहरणे दाखवितो. नलाला दमयंतीचा सारखा ध्यास लागलेला आहे. अशा अवस्थेत तो सर्वत्र दमयंतीला पाहात आहे. ती आपल्याजवळच आहे असे समजून तो बोलत आहे. सरोवरात त्याला कमळाच्या पाकळ्या दिसतात. त्या पाहिल्या-बरोबर नळाला दमयंतीच्या विशाल नेत्राचे साम्य प्रतीत होते. दमयंतीचे नेत्र आणि कमळाच्या पाकळ्या यांमधील साम्य नळाला इतके तंतोतंत पटते की, त्या कमळाच्या पाकळ्या तिचे नेत्रच आहेत असे समजून तिच्या डोळ्यांत अंजन घालण्यासाठी तो तळ्यात उतरतो आणि भिजतो.

भृंगें विराजित नवीं अरविंदपत्रें । पाहूनि मानुनि तुझींच विशाल नेत्रें ।
घालीन अंजन अशा मतिनें तटाकीं । कांते वृथा उतरलों भिजलों विलोकीं ॥

(द. स्वं. ७८)

या सुंदर श्लोकात भ्रांतिमान् अलंकार आहे. कारण येथे उपमान आणि उपमेय यांमधील अत्यंत साम्य मनाला पटून नळाला भ्रांति होते आणि त्या साम्यकल्पनेप्रमाणे नळ प्रत्यक्ष तशी कृती करू पाहात आहे.

नागेश आपल्या ' सीतास्वयंवरा 'मध्ये चंद्राला मध्येच डाग पडण्याचे एक नवे कारण सांगत आहे. सीतेच्या मुखाने सौंदर्यामध्ये चंद्राचा धिक्कार केला. ही गोष्ट त्याच्या मनाला लागून त्याचे अंतर जळाले व तो निळा झाला यालाच कलंक म्हणतात.

धिक्कारिला चंद्र तदाननानें ।
तो अंतरीं दाह महाऽपमानें ।
मध्यें विधू यास्तव नीळ झाला ।
कलंक ऐसे म्हणती तयाला ॥ (२६०)

वरील श्लोकात कवीची Interpretative Imagination सुंदर अलंकार निर्माण करीत आहे. या पद्यात प्रतीप, हेतू, उत्प्रेक्षा आणि अपन्हूती यांच्या सूक्ष्म छटा आहेत. चंद्रावरील डागाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न संस्कृत कवींनी अनेक परींनी केला आहे (पहा–अंकं केऽपि शशंकिरे) आणि त्याचे अनुकरण मराठी कवींनीं केले आहे.

मुक्तेश्वराची प्रतिभा फार तरल आहे. तिच्या साह्याने तो दोन वस्तूंतील अनपेक्षित साम्य हुडकून काढतो आणि आपले उपमा, रूपक वगैरे अलंकार बनवितो. तो प्रभातकालचे वर्णन करीत आहे. आता अरुणोदय होत आहे. त्याच्यामागून सूर्य येणार आहे. अशा वेळीं आकाशांतील नक्षत्रे हळुहळू लोप पावतात. यावर हंस तळ्यातील एकेक मौक्तिक खाऊन टाकतो या कल्पनेचा आरोप करून मुक्तेश्वराने पुढील सुंदर रूपक निर्माण केले आहे.

गगनसमुद्रीं मुक्ताफळें। अरुणचंचूने कनकमराळे।
वेचोनि घेतां कळाकुशळे। नाहींच केलीं नक्षत्रें॥ (आदिपर्व)

इतके सुंदर रूपक संस्कृत वाङ्मयातही क्वचितच आढळते.

सामराजाने रुक्मिणीच्या मुखाचे सौंदर्य वर्णन करीत असताना सुंदर व्यतिरेक अलंकार साधून पुढील श्लोक केला आहे. त्यात त्याला रुक्मिणीचे मुख चंद्रापेक्षांही उत्तम आहे, असे सांगावयाचे आहे. पण ते त्याने किती मनोहरपणे सांगितले आहे ते पहा—

तदुपरि उगवे हा चंद्रमा पौर्णिमेचा।
अनभिलषित अर्थी होय ये उत्तमेचा।
द्विजपति विसरेना सर्वथा स्वीय दीक्षा।
कर पसरुन मागें वक्त्रलावण्यभीक्षा॥ (स. ह. स. ३–१०१)

वरील पद्यात व्यतिरेक किंवा प्रतीप अलंकार असून त्याला 'कर' या शब्दावरील श्लेषाने आगळे मनोहारित्व आणले आहे.

वरील सर्व अलंकारांची उदाहरणे देण्याचा हेतू असा आहे की, त्यातील कल्पनासमूह व कल्पनापद्धती सर्व संस्कृतातील आहे हे दाखविणे. संस्कृतातील कल्पनांचे क्षेत्र (Field of Imagery) हे सांकेतिक आहे. म्हणजे संस्कृतातील उपमाने ठरलेली आहेत व अर्थाची सुंदर मांडणी करण्याची पद्धतही ठरली

आहे. पंडितकवींनी हे दोनही प्रकार जसेच्या तसे संस्कृतातून उचलून घेतलेले आहेत. संस्कृतात नेत्र, चरण आणि हस्त हे कमलासारखे कोमल असतात. स्त्रियांची कटी सिंहकटीप्रमाणे बारीक असते. त्यांच्या मांड्या केळीसारख्या असतात. स्त्रियांचा फुले घातलेला केशपाश मोराच्या पिसाऱ्यासारखा दिसतो. त्यांचे केस भ्रमराप्रमाणे काळे असतात. त्यांचे नाक पोपटाच्या चोचीसारखे असते. त्यांचे कपाळ अष्टमीच्या चंद्राप्रमाणे असते. त्यांची चाल कधी गजासारखी तर कधी हंसासारखी असते. त्यांचे डोळे हरणासारखे असतात. त्यांचे मुख चंद्रासारखे असते. दात डाळिंबाच्या दाण्यासारखे आणि चंचल डोळे जळातील माशासारखे असतात. यातील बहुतेक उपमाने अनंतकवीने खालील श्लोकांत दिली आहेत.

नेत्र इचे अति चंचळ देखुनि, घालिति मत्स्य जळीं शरिरासी
वर्तुळ आणि विशाळ विलोकुनि, नित्य कुरंग फिरे वनवासी।
अंजनयुक्त सुसुंदर पाहुनि, लज्जित खंजन लंधि दिशांसी
सूर्य विकासिनि पद्मिनि नेत्रदळां पाहतां करि म्लान मुखासी ॥
देखुनियां मुखचंद्र इचा, नभिं चंद्र म्हणे, 'मज स्पर्धि उदेला,
यासि कळंक नसे, मजमाजि कळंक', म्हणोनि सचिंतहि झाला।
'षोडश ह्या मजलागिं कळा, अधरामृत, मिश्रित बत्तिस त्याला'
यास्तव तो शशि होऊनि क्षीण दिसेंदिस वाळवि या शरीराला ॥
चंचुचि नासिक देखुनियां, शुक लाजुनि पंखिंचि चंचुसि खोंवी
आस्य तिचें अतिहास्य पहा, अमावस्येसि लास्य चकोरिस दावी ॥
सुंदर दाडिम 'मी' म्हणे दंत इचे पहतां उललें निजदेहीं ?
बिंब प्रवाळ सुधारस सुंदर सुस्थळ देखुनि होतिच स्थायी ॥
मुष्टि प्रमाण इची कटि पाहुनि, जाऊनि सिंह द्विपांतरिं राहे
'हें गति तो मज नाहिं' म्हणे गज, यास्तव मस्तक डोलविताहे।

(सीतास्वयंवर, ३५–३८)

वरील काही संकेत ध्यानात घेऊन मोरोपंतांनी पुढील आर्या रचली आहे. अशी आर्या संस्कृत संकेताशिवाय निर्माण होणारच नाही. वनपर्वातील तीन अध्यायांत पंतांनी रामचरित्र वर्णिले आहे. त्यात सीतेबद्दल शोक करताना राम म्हणतो—

बहु लाजवीत होतों करि केसरिकीरकेकिहरिणा मीं ।
हासत कर्म करावें भोगावें रडत तेंचि परिणामीं ॥
(वनपर्व, ११-८०)

रामाच्या म्हणण्याचा आशय असा की, सीता माझ्याबरोबर होती, त्या-वेळी तिच्या निरनिराळ्या अवयवशोभेमुळे सिंह, हरिण, मोर वगैरेंना मी लाजवीत होतो. म्हणजे सीतेच्या अवयवसौंदर्यापुढे त्या प्राण्यांचे सौंदर्य फिके पडे. पण आता सीता नाहीशी झाली. सीता असताना प्राण्यांचा उपहास करण्यात मला हसावयास येत असे. पण आता सीता नसल्याने रडण्याशिवाय मला काही करता येत नाही. सुभाषितप्रवणता हाही अभिजात संस्कृत काव्याचा एक विशेष आहे. तोही या ठिकाणी आहे. त्यामुळे पंतांची ही कविता संस्कृता-नुकरणाने झालेल्या काव्याचे एक प्रातिनिधिक उदाहरण आहे.

आता पंतांच्या दोन उत्कृष्ट आर्या देऊन हे प्रकरण पुरे करतो. या-वरून पंडितकवींनी संस्कृतची सर्व प्रौढता व अलंकार मराठीच्या अंगावर कसे चढविले याची कल्पना वाचकांस येईल. पुढील आर्या ध्वनिकाव्याचे एक उत्तम उदाहरण आहे--आदिपर्वातील शकुन्तलोपाख्यानातील प्रसंग. कण्वा-श्रमात असलेल्या एकट्या शकुंतलेला पाहून दुष्यंत मोहित झाला व “ तू माझी भार्या हो ” असे तिला म्हणू लागला. त्यावर शकुन्तलेने दिलेले उत्तर पुढील आर्येत आहे.

हांसुनि तीही म्हणे “ हो ! प्रार्थावें प्रणतपारिजातातें ।
देवा ! स्वयें वहावें या निजकारुण्यवारिजा तातें ” ॥
(आदिपर्व, १२-३९)

या उत्तरात शकुन्तलेने आपली संमती मंदस्मिताने व्यक्त केली आहे. पण त्याच वेळी तिने दुष्यंतास आपल्या वडिलांची अनुज्ञा घेण्यास मोठ्या खुबीने सुचविले आहे. ती ध्वन्यर्थाने म्हणते, “ नम्र लोकांना कल्पवृक्षासारख्या असणाऱ्या तातकण्वऋषींजवळ माझ्या दानाची आपण प्रार्थना करावी. कारण मी कण्वाच्या दयाजलात वाढलेले कमल आहे आणि असे हे कमल, त्याला वाढविणाऱ्या कण्वाने आपल्या हाताने तुम्ही जे देव ह्यांना वहावे हे योग्य आहे. ” यावरून शकुंतलेने स्वतःच्या दानाबद्दल आपली पराधीनता, कण्वाचे व आपले

संबंध, कन्यादानाचे पावित्र्य, कण्वाचा कनवाळू आणि उदार स्वभाव सूचित केला आहे.

दुसरी अशीच एक आर्या आहे. वनपर्वातील रामकथेत पंतांनी सेतूवर उत्कृष्ट उत्प्रेक्षा केल्या आहेत. तो शतयोजन लांब सेतू लंकेला बुडवावयास लांबवलेला भूदेवीचा बाहू आहे किंवा वानरसेनासमुद्रात असणाऱ्या राक्षसरूपी बेडकांना खाण्यासाठी बाहेर पडलेला काळसर्प आहे इत्यादी उत्प्रेक्षा केल्यावर पंत पुढील बहारीची उत्प्रेक्षा करतात.

सेतु न तो यत्पतिनें स्वसुता नेली वृकें जशी एणी।
त्या लंकेची श्रीभूदेवीनें ओढिली असे वेणी ॥ १० ॥

(वनपर्व अ. १२९ ते ११)

या एका आर्येत स्वभावोक्ती, उत्प्रेक्षा, उपमा, अपन्हुती आणि प्रत्यनीक असे ५ अलंकार आहेत. तो सेतू नव्हे, तर पृथ्वीदेवीने रागावून लंकेची ओढलेली वेणी आहे. यात अपन्हुती अलंकार आहे. रागावलेली स्त्री दुसऱ्या स्त्रीची वेणी धरून ओढते, ही स्वभावोक्ती आहे. आपल्या कन्येला पळवून नेणाऱ्या रावणाचे पारिपत्य आपणांला करता येत नाही तर निदान त्याच्या बायकोला तरी शासन करावे, असा पृथ्वीदेवीचा प्रयत्न प्रत्यनीक अलंकार दर्शवितो. 'वृकें जशी एणी' लांडग्याने जशी हरिणी असे म्हणण्यात उपमा व जणो काय वेणी ओढली आहे असे म्हणण्यात उत्प्रेक्षा. इतके सुंदर काव्य मराठी वाङ्मयात क्वचितच आढळते.

* * *

उपसंहार

★

मागील सहा प्रकरणांत नरेंद्र ते मोरोपंतअखेर प्राचीन मराठी पंडिती काव्याचे सर्व दृष्टीने समीक्षण केले. त्याचा निष्कर्ष असा की, पंडिती काव्य हे आख्यानकाव्याहून भिन्न असून सरस काव्यनिर्मितीचा आनंद ही त्याची मुख्य प्रेरणा आहे. राम-कृष्णांच्या कथा वर्णन करून त्याद्वारे भक्ति-ज्ञान-वैराग्य यांचा प्रसार समाजात करणे, ही संतकाव्याची त्यांनी मान्य केलेली प्रेरणा त्यांच्या बाबतीत दुर्बल ठरली. पंडितकवींनी रामायण-महाभारत-भागवत यांतील विषय आपल्या काव्याला घेतले असले तरी त्यांची सजावट मात्र त्यांनी अभिजात संस्कृत वाङ्मयाच्या आधारे व प्राचीन-साहित्यशास्त्रद्वारा केली. यावरूनच आपण पंडिती काव्याला ' अभिजात संस्कृत साहित्याचे पुनरुज्जीवन ' असे म्हटले.

या अभिजात संस्कृत साहित्यात पंचमहाकाव्यांना पंडिती काव्याच्या सजावटीच्या दृष्टीने अग्रस्थान दिले पाहिजे. प्रथम कालिदासाची ' रघुवंश ', ' कुमारसंभव ' ही दोन महाकाव्ये, त्याच्या खालोखाल माघाचे ' शिशुपालवध ' व त्यानंतर हर्षाचे ' नैषधीयचरित ' ही चार महाकाव्ये पंडितकवींच्या अनुकरणाचा विषय झाली. खेदाची गोष्ट ही की, भारवीच्या ' किरातार्जुनीया ' ला मात्र कुणी वाली मिळाला नाही. निदान मुक्तेश्वर आणि मोरोपंत या दोघांनी तरी वनपर्वातील आपल्या काव्यरचनेत किरातार्जुनीयाच्या अर्थगौरवाचा आणि तेजस्वीपणाचा अनुवाद करावयास हवा होता. पण मुक्तेश्वर आणि मयूरपंडित यांची भारतावरील रचना महाकाव्याच्या स्वरूपाची नसल्याने त्यांनी तसे केले नाही. या दोघांच्याही भारतरचनेला अगदी आख्यानकाव्य म्हणता येत नसले तरी ती आख्यानकाव्याचीच थोडी विदग्ध अशी तऱ्हा होती.

महाकाव्याच्या खालोखाल ' हनुमन्नाटक ' हा पंडिती काव्याच्या सजावटीचा एक महत्त्वाचा विषय आहे. हनुमन्नाटकावरील स्वतंत्र प्रकरणात दाखविल्याप्रमाणे हनुमन्नाटक हे इतर अनेक नाटकांचे संकलन आहे. त्यामुळे त्यास संस्कृत नाटक-वाङ्मयाचे प्रतिनिधी म्हणावयास हरकत नाही. याप्रमाणे अभिजात संस्कृत वाङ्मयाच्या सजावटीने पोसलेल्या पंडिती काव्यात संस्कृतचा आदर्शवाद, वृत्तालंकार, संस्कृत वळणाची प्रौढ भाषा, कविसंकेत, न्याय, व्याकरणविशेष इत्यादी बाबी कशा आल्या आहेत, ते सविस्तर दाखविलेच आहे. आता जे आदर्श पंडितीकवींनी आपल्यासमोर ठेवले, त्या आदर्शांच्या मानाने मराठी काव्य कसे काय उतरले याचा विचार करू.

पंचमहाकाव्यांचे चारही महाकवी राजांच्या आश्रयास होते. परंतु त्यांतील श्रीहर्ष सोडल्यास एकानेही राजप्रशस्तिपर काव्य करून धनासाठी नरस्तुती केली नाही. श्रीहर्षाने मात्र राजस्तुतिपर रचना विपुल केली आहे. त्याचे उदाहरण— तो ज्या जयचंद्राचा आश्रित होता, त्याचा पिता विजयचंद्र, याच्यावर केलेले ' विजयप्रशस्ती ' काव्य. तसेच त्याची गौडकुलप्रशस्ती, छिंदप्रशस्ती इत्यादी प्रशस्तिकाव्ये आहेत. तसेच ११ व्या शतकातील कवी पद्मगुप्त याचे मुंजराजचरित्रावर आधारलेले ' नवसाहसांकचरित ', बिल्हण कवीचे ' विक्रमांकदेवचरित '. हेमचंद्राचे ' कुमारपालचरित ' ही राजप्रशस्तिपर संस्कृत महाकाव्ये आहेत. तसेच प्राकृतातही वाक्पतीचे ' गौडवहो ' हे महाकाव्य राजप्रशस्तिपरच आहे.

संस्कृत व प्राकृत कवींची अशी परंपरा असता मराठी विदग्ध कवींनी मात्र राजप्रशस्तिपर काव्यें लिहिली नाहीत, हें त्यांना भूषणावह आहे. संस्कृत कवींप्रमाणेच मराठी पंडित कवींपैकी काही आश्रितकवी होते. हे लक्षात घेतल्यावर ही भूषणास्पदता विशेषच उठावदार दिसते. मोरोपंतांनी बाबूजी नाईक व पांडुरंगराव यांचे उल्लेख कृतज्ञतेने केले आहेत. पण त्यांच्यावर स्वतंत्र काव्य रचलेले नाही हें लक्षांत घेण्यासारखे आहे. नरस्तुतीविषयीचा संतकवींचा तिटकारा हें याचें कारण आहे.

पंडिती काव्य निर्माण करणाऱ्या कवींच्या मागे संतकवीइतक्या जोरदार परमार्थविषयक व सामाजिक प्रेरणा नसल्या तरी, त्यांनी काव्याचा अनुपानाने भक्तीचा आणि वैदिक धर्माचा फैलाव महाराष्ट्राच्या वरच्या थरांतील सुशिक्षित

लोकांत केला हे मान्यच करावे लागेल. शिवाय त्यांनी संपन्न संस्कृत भाषेतील साहित्य आणि साहित्यशास्त्र यांचे लोण मराठीत आणून, स्थगित होऊ पहाणाऱ्या संस्कृत विद्येचा काव्यव्यवहाराशी संबंध जोडून दिला. त्यांनी मराठी भाषा प्रौढ व डौलदार करून ती जवळजवळ संस्कृततुल्य केली व संस्कृत विद्वानांचे लक्ष तिजकडे वेधविले. संतकवींनी उपेक्षिलेले पांडित्य पुनरुज्जीवित केले. काव्यकलेची बूज राखली आणि राम-कृष्णभक्तीचा परिपोष केला. बऱ्याचशा पंडिती काव्याचा फैलाव करण्यांत महाराष्ट्रातील विद्वान कीर्तनकारांनी हातभार लावला आहे हे नमूद केले पाहिजे. हे कीर्तनकारच पंडिती काव्यातील सौंदर्य विवरून समाजाच्या अभिरुचीला एक नवे आणि वरचे वळण लावीत होते. आजही महाराष्ट्रात कीर्तनकारांची परंपरा जागती आहे. पंतांची आर्या, वामनाचा सुश्लोक, आनंदतनय किंवा अनंतकवी यांच्या कवितेतील कांही सुंदर मार्मिक स्थळे यांचा उच्चार झाल्याशिवाय कोणतेही कीर्तन रंगत नाही.

पण एकंदरीने विचार करता, संतकाव्यामागच्या संप्रदायामुळे त्याचा फैलाव बहुजन समाजात झाला आहे, तितका पंडिती काव्याचा नाही, हे मान्यच केले पाहिजे. तसेच एकनाथ व श्रीधर यांच्या आख्यानकाव्याइतकेही पंडिती काव्य वाचले जात नाही. त्याची लोकप्रिता थोड्या सुशिक्षित व काव्यलोलुप वाचकांपुरतीच मर्यादित आहे. हल्ली तर विद्यापीठांतून हा विषय शिकविला जात असल्याने मराठीचे प्राध्यापक व विद्यार्थी परीक्षेपुरते हे काव्य वाचतात.

संस्कृतातील ज्या पंचमहाकाव्यांचा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवून मराठी कवींनी पंडिती काव्याची रचना केली त्या मूळ आदर्शाशी या मराठी काव्याची तुलना केली असता काय दिसते ते आता थोडे पाहू. पहिली गोष्ट नजरेत भरते ती ही की, कालिदास, भारवि, श्रीहर्ष इत्यादी महाकवींना आर्षकाव्यावरून आपली विदग्ध काव्ये रचताना समाजापुढे काही ध्येये ठेवावयाची होती. ते नुसते आर्षकाव्यांचे पुनःकथन करावयास निघाले नव्हते. म्हणून त्यांनी मूळ कथेचा संक्षेपविस्तार करून तिला नवी वळणे दिली व आपल्या काव्यांतून भव्य ध्येयवाद समाजापुढे ठेवला. कालिदासाने "राजधर्म हा त्यागधर्म असतो" हे व्यासांचे वचन डोळ्यापुढे ठेवून दिलीप, रघू, दशरथ, रामचंद्र, कुश इत्यादी राजे महान त्यागाला सिद्ध झालेले दाखविले आहे आणि आपल्या काळच्या राजेलोकांसमोर राजधर्माचा भव्य आदर्श निर्माण केला आहे

कांचीच्या पल्लव राजांच्या आश्रयास असणाऱ्या भारवीने किरातार्जुन-युद्धातून एक नवा अर्थ काढला आणि अर्जुनाच्या तेजस्वी विचारसरणीतून त्या काळी समाजात पसरत चाललेल्या अकाली संन्यासवृत्तीची मरगळ मोडून काढली आणि अयोग्य निवृत्तीवर कणखर प्रवृत्तीची चढाई दाखविली. तेजस्वीपणाचा पुरस्कार केला आणि स्वकालाला एक नवीन शिकवण दिली. श्रीहर्षाने आपल्या नैषधीयचरितातही कलीचा भयंकर प्रवेश दाखवून जयचंद आणि पृथ्वीराज यांमध्ये उत्पन्न झालेल्या कलीचा घातकपणा सूचित केला.

अशा तऱ्हेचा ध्येयवाद आणि स्वकालसमरसता मराठी पंडिती काव्यांत प्रायः आढळून येत नाही. फार झाले तर राम-कृष्ण इत्यादी देवतांविषयीचा आदर किंवा भक्ती समाजात फैलावणे एवढाच संतकाव्याने पत्करलेला ध्येयवाद त्यांच्यासमोर आहे; पण त्यातही त्यांची तळमळ नाही. जुन्या कथांचा नवीन अर्थ लावून दाखविलेला नाही आणि स्वकालसमरसता तर नाहीच नाही. संस्कृतचे अनुकरण आणि आपल्याजवळील कल्पनाशक्ती यांची झिलई देऊन आणि वृत्तरचनेचा सफाईदार हात फिरवून हे लोक जुन्या कथाच पुन्हा सांगत होते. नाही म्हणावयास स्वकालाबद्दलचे काही विचार त्यांनी आपल्या कथेत कोठेकोठे सुचविले आहेत. ‘ रुक्मिणी-हरणा ’त कन्येने सासरी कसे वागावे हे सांगितले आहे. तसेच त्याच काव्यात संसारातील वैयर्थ्य व्यक्त केले आहे. इतर काव्यांतून दुर्जनांची निंदा, सज्जनांची स्तुती, सात्त्विक प्रवृत्तीबद्दल आदर, हे विषय सर्वसामान्यपणे दाखविले आहेत. विशिष्ट विचारसरणीचा पाठपुरावा कोठेच नाही. थोडक्यात बोलावयाचे तर ज्याला महाकाव्याचा विशिष्ट हेतू (Specific epic intention) म्हणतात तो कुठेही दिसत नाही.

ध्येयवाद व समाजमनस्कता यांचे राहो, पण काव्याची जी इतर अंगे आहेत, म्हणजे व्याकरणशुद्धता, छंदःशुद्धता, साहित्यशास्त्रीय काटेकोरपणा त्याही बाबतीत यांची महाकवींशी तुलना करता येत नाही. मोरोपंत व वामन यांनी जे काही चांगले लिहिले आहे, त्याची पूर्ण जाणीव बाळगून असे सांगावेसे वाटते की, यांना संस्कृत महाकवींची बरोबरी नाही. मोरोपंत व वामन यांची कल्पनाशक्ती चांगल्यापैकी आहे, तरी काही हव्यासाच्या मागे लागून त्यांनी आपले काव्यसौंदर्य बिघडवून टाकले आहे. मराठी पंडित कवींनी सामान्यतः व्याकरणशुद्ध व प्रौढ

भाषा लिहिण्याचा पायंडा पाडला, हे खरे असले तरी त्यांच्यामध्ये अनेक उणीवा दिसतात.

वामनपंडित काही संधी करीत नाहीत. ऱ्हस्वदीर्घाची कदर करीत नाहीत. 'मायीक, जननिकृतकुचेष्टा' असे दोष वृत्ताकरिता करतात. "तुवा हेतु केला स्वभर्ता मराया" (भरतभाव ९) असा हेंगाडा शब्दप्रयोग करतात. "रडत रडत मूर्छे माजी वृत्ती बुडाल्या" (भामाविलास १३) अशी व्याकरण-दुष्ट रचना आणि वृत्ताच्या सोयीसाठी "घाबीरल्या सुंदरी" अशी शब्दांची वेडीवाकडी रूपे करतात. मिथ्यत्व, नेदखे (न देखेसाठी) अशी रूपे करतात. पुनरुक्ती, पाल्हाळ, क्लिष्टपणा, रूपवर्णनात अवयवांचा क्रम न सांभाळणे, पर्याय-शब्दांचा कोणत्याही संदर्भात सरसकट उपयोग करणे; थोडक्यात बोलावयाचे तर अभिजात संस्कृतामध्ये ज्या गुणांची अपेक्षा आहे—ते रेखीवपणा, योजनाबद्धता, संयम हे गुण मराठी पंडिती काव्यात सर्वांशाने नाहीत. सर्वत्र शिथिलता आहे.

सामराज हा त्यातल्या त्यात बऱ्यांपैकी कवी पण तोही "वदत वदत ऐसे सांज होयास आली" (स० ३, ९९) अशी व्याकरणदुष्ट रचना, खवेति, द्रवेति, गर्जेत, वाजेत अशी क्रियापदांची चमत्कारिक रूपे व इतर अनेक दोष करतो. तीच गोष्ट रघुनाथपंडिताची. त्यानेही स्थलविशेषी छंदोभंग, "बाळे हे सोडि चाळे देईन तुज बाळे" असला पोरकटपणा, यखादा, येक, बाला, (बापाला), पाटीभर धन इत्यादी गावठी शब्दप्रयोग प्रौढ शब्दांशेजारी केले आहेत. नागेशाला तर संयम आणि सदाभिरुची यांचे वावडेच आहे. त्याने केलेली कुरूप बायकांची निंदा वगैरे प्रकरणे यांची उदाहरणे होत. आनंदतनय, अनंतकवी इत्यादींच्यामध्येही असे काहीना काही दोष आहेतच.

आता शेवटी उरले मोरोपंत. त्यांनी सीता, रुक्मिणी, सावित्री इत्यादींची सतीचरित्रे सहजसौंदर्याने नटविली आहेत. तशी भावपूर्ण, सुंदर व साधी रचना त्यांनी केली असती, तर मोरोपंतांच्या अंगी असलेली प्रतिभा अधिक उठावदार झाली असती. 'संशयरत्नमाले'सारखे स्वतंत्र काव्य त्याने केले असते, तर मराठी भाषेवर अधिक उपकार झाले असते. परंतु पंतांनी आपल्या ठिकाणी असणाऱ्या अनेक चांगल्या गुणांचा, काही विशिष्ट हेतूंच्या मागे लागून, पुरेपूर उपयोग करून घेतला नाही.

पंतकाव्यात सदोषता उत्पन्न करणारे पहिले कारण पंतांचे अतिरिक्त यमकव्यसन होय. या व्यसनाच्या मागे लागून पंतांनी अनेक भाषादोष व अलंकारदोष केले. " सौति सुखें करी तदारंभा " याच्याशी जुळण्यासाठी वैराग्यसंपन्न सौति ऋषीला " गमे तदा रंभा " अशी हीनोपमा त्यांनी दिली. दुसरे, मराठीला संस्कृतची प्रौढता व सालंकारत्व आणण्यासाठी मराठीचीं सहज-सुंदर प्रकृती विघडवून टाकून त्यांनी तिला वेडौल केले. अनेक दुर्बोध संस्कृत शब्दांचा भरणा मराठीत केला व साधले काय तर संस्कृत-प्रचुरता ! पंतांचा ओढा अर्थचमत्कृतीपेक्षा शब्दचमत्कृतीकडे अधिक आहे व इतके करूनही त्यांचे ठिकाणी भव्य, धाडसी व उज्ज्वल प्रतिभा किंवा उत्कट भावनात्मकता आहे म्हणावे तर तेही नाही. स्वैर कलाविलासापेक्षा बोधाकडे, धर्म-नीतितत्त्व-विवेचनाकडे त्यांचा वाजवीपेक्षा जास्त ओढा आहे. त्यामुळे त्यांना पूर्णअर्थाने धड संतकवीही म्हणता येत नाही की धड कलाकवीही म्हणता येत नाही.

प्रसाद व सुबोधता यापेक्षा पंडिती ओज व अवघडपणा यांकडे त्यांची प्रवृत्ती जास्त आहे. पंतांच्यामध्ये दिसणारे दोष एकंदरीत प्रातिनिधिक आहेत. हे दोष गुणांच्या मानाने कमी असले तरी, अभिजात संस्कृताशी तुलना केली असता मोठेच दिसतात. उत्तरकालात तरी संस्कृत भाषा ही पंडितांचीच भाषा झाल्याने व तिला उत्तम व्याकरणशुद्ध रूप व रेखीवपणा आल्याने व सर्वच संस्कृत महाकवी पंडित असल्याने, त्यांच्या काव्यांत भाषादोष, वृत्तदोष हे जवळ-जवळ नाहीतच म्हटले तरी चालेल. त्यांच्यामध्येहि सांकेतिकता, चित्र-काव्य-रचना, शृंगाराकडे ओढा वगैरे दोष आहेत; पण तुलनेने पाहिले तर मराठी पंडिती काव्य संस्कृत काव्याच्यापुढे फिके पडते.

संस्कृतच्या अनुकरणाने निर्माण झालेली ही मराठीतील अभिजातवादी रचना आहे. पण तिच्यामध्ये अभिजातवादी रचनेचे सर्व गुण नाहीत. डॉ. रा. शं. वाळिंबे यांनी " साहित्यातील संप्रदाय " या ग्रंथात पृष्ठ १५३ वर मराठीतील या अभिजातवादाला 'बेगडी अभिजातवाद' (Pseudo-Classicism) म्हटले आहे. कारण ते म्हणतात, " प्राचीन अभिजात संस्कृत वाङ्मयातील प्रमाणबद्धता, रचनासौष्ठव इत्यादी गुणप्रकर्ष पंडिती काव्यात दिसत नसून, शब्दावडंबर, अनुप्रासांचे प्राचुर्य, समासांचे प्राचुर्य यामुळे ते बव्हंशी कृत्रिम व

नीरस झाले आहे." या अभिप्रायातील कडकपणा सोडला तरी तो ठोकळमानाने खरा आहे.

अशा पद्धतीने मराठी पंडिती काव्यांतील आणखी काही उणीवा सांगता येतील. पण त्यांची यादी देत न बसता गुणग्रहणाच्या दृष्टीने त्याच्याकडे पाहिल्यास काही गुणही त्यात आढळतात. संस्कृतासारखी मराठी भाषा नियमबद्ध झालेलीच नव्हती. शिवाय यादवकालापासून तो उत्तरपेशवाईपर्यंत तिच्यावर उर्दू, फारसी, संस्कृत वगैरे भाषांचे जबरदस्त परिणाम झाले होते; त्यामुळे संस्कृतची भाषाशुद्धी तिजकडून अपेक्षिता येत नाही. शिवाय ती बोलभाषा असल्यामुळे तिच्यात लवचिकपणा, शिथिलपणा वगैरे असणे शक्य आहे. हे झाले भाषेविषयी. दुसरे मराठी पंडिती काव्य लिहिणारे सर्व कवी पंडित नव्हते, त्यामुळे संस्कृत कवींसारखा त्यांचा शास्त्राशी साक्षात् परिचय नव्हता. त्यामुळे मराठी काव्यात पांडित्यही फारसे चमकले नाही. राजशेखराने ज्यांचा 'काव्ययोनि' म्हणून उल्लेख केला आहे, त्या अर्थशास्त्र, वात्स्यायनाचे कामसूत्र, भारताचे नाट्यशास्त्र या राजसिद्धांतत्रयीची ओळखही मराठी कवींना होती असे दिसत नाही, त्यामुळे संस्कृत काव्याची शास्त्रघनता मराठीत नाही.

इतके सर्व असले तरी मराठी पंडिती काव्याचे यश उपेक्षणीय नाही. पंडिती काव्य लिहिणाऱ्यांपैकी, नरेंद्र, भास्कर, मुक्तेश्वर काही अंशी निरंजन माधव मोरोपंत व रघुनाथपंडितही हे चांगले प्रतिभावान् होते. नरेंद्र व भास्कर या दोघांच्याही महाकाव्यांना महानुभावांच्या "साती ग्रंथांमध्ये" स्थान आहे. यावरून तत्पंथीय त्या काव्याची केवढी योग्यता मानतात हे ध्यानी येईल. तसेच महानुभावेतर कवींनीही मराठी भाषेची सेवा आपल्यापरीने उत्तम तऱ्हेने केली आहे. प्राचीन वाङ्मयाच्या आधारेच का होईना त्यांनी आपले कलावैभव मराठीच्या द्वारा प्रगट केले आहे व समाजात स्वधर्माविषयी प्रेम व सात्त्विकपणा वाढविला आहे, हे कृतज्ञतेने कबूल केले पाहिजे.

मराठी पंडिती काव्य मोरोपंताबरोबरच संपले असे नाही. पंतकालात व त्यानंतर जवळजवळ सव्वाशे वर्षे पंडिती काव्याची परंपरा मराठीत टिकून होती. म्हणून पंतकाली व पुढे पंडिती काव्य कशा प्रकारचे झाले, त्याला कोणते नवे वळण लागले वगैरे गोष्टींचा त्रोटक आढावा घेऊन प्रबंध पुरा करूं.

ज्याला अस्सल प्राचीन मराठी पंडिती काव्य म्हटले ते मोरोपंतापर्यंतचेच. तोपर्यंत मूळ पंडिती काव्याच्या प्रेरणा जोमात होत्या. नवीन नवीन कलाकुसरी दाखविण्यात येत होत्या. नवेनवे शब्दचमत्कार व अर्थचमत्कार व्यक्त करण्यात येत होते. पण पुढे मात्र या प्रेरणा कमजोर झाल्या आणि केवळ अनुकरणात्मक निर्जीव काव्य होऊ लागले. इंग्रजी आमदानीपर्यंत हेच अनुकरण चालू होते. त्यानंतरच्या पंडिती काव्यात थोडीफार नवीनता आली आणि केशवसुतानंतरच्या क्रांतीत त्याची पिछेहाट होऊन ते कायमचे निमाले. या त्याच्या अवस्थांतराचा त्रोटक आढावा घेतल्यावाचून पंडिती काव्याच्या या समालोचनाला पूर्णता येणार नाही.

नरेंद्रापासून मोरोपंतअखेर पंडिती काव्य लिहिणाऱ्या प्रमुख लेखकांचा परामर्श येथवर घेतलाच आहे. यानंतर पंडिती काव्य लिहिणाऱ्या लेखकांचा उल्लेख काव्यसंग्रह १४–४६ इत्यादी भागात वा. दा. ओक, ना. चिं. केळकर वगैरे संपादकांनी घेतला आहे. पण त्यातील पंडितकवींच्या कालाची नीटशी कल्पना येत नाही. त्यांपैकी काही मोरोपंतपूर्व व काही मोरोपंतोत्तर असावेत. अशा काही पंडितकवींचा नामनिर्देश येथे करतो. कथेचा पौराणिक विषय आणि प्रायः अक्षरगणवृत्ते आणि मात्रावृत्ते यांतील रचना एवढाच येथे पंडिती काव्याचा निकष ठेवला आहे.

पांडुरंगाचे ‘ द्रौपदी-स्वयंवराख्यान ’, कचेश्वराचे ‘ गजेंद्रमोक्ष ’, धुंडिराजाचे ‘ प्रल्हाद-चरित्र ’, भिक्षुकवीचे ‘द्रौपदीवस्त्रहरण’, मोरेश्वराचे ‘ चंद्रावळी-चरित ’, नरहरीचा ‘ रामजन्म ’, पुंडलीकभट्टाचे ‘ पूतनाख्यान ’, एका अनाम कवीचे ‘ उषा-स्वयंवर ’ (हे काव्य नाटककाव्य आहे, म्हणजे यात छंदोबद्ध संवाद आहेत व उषा, बाण, अनिरुद्ध इत्यादी पात्रे आहेत. तेव्हा याला नाटककाव्य म्हणावे). किंकराचे ‘ सुदामचरित्र ’, ‘ शुकरंभासंवाद ’, ‘ गरुड-गर्वमोचन ’ (किंकराला कोण्या धनिकाचा आश्रय होता.) ‘ महिम्नस्तोत्र (समश्लोकी), मंगीशकवीचे ‘ राधाविलास ’, सखारामतनयाचे ‘ रुक्मिणी-स्वयंवर ’, ‘ गंगाधराचा ‘ रसकल्लोल ’ (रसावरील शास्त्रीय विवेचन), देवनाथाचे ‘ कृष्णजन्म ’, नरहरीची ‘ गंगारत्नमाला ’ (अनेक अक्षरगणवृत्तात लिहिलेले गंगेचे स्तवन) इत्यादी काव्ये झालेली आहेत.

इंग्रजी अमदानीनंतरही संस्कृत साहित्य आणि संस्कृत साहित्यशास्त्र यांचाच पगडा मराठी भाषेवर होता. त्यामुळे इ. स. १८८५ पर्यंत तरी पंडिती काव्याच्या धर्तीचे काव्य निर्माण झाले व त्याची नियामक तत्त्वेही संस्कृत साहित्य शास्त्राचीच राहिली. ह्या कालखंडात स्वतंत्र आणि भाषांतरित अशी दोन्ही प्रकारची पंडिती काव्ये झाली. पूर्वी रामायण-महाभारत–भागवतातील कथा कवी सांगत आणि त्याची सजावट पंचमहाकाव्याच्या पद्धतीने आणि आधाराने करीत. पण ह्या कालखंडात संस्कृत पंचकाव्यांपैकी काहींची प्रत्यक्ष भाषांतरेच प्रगट झाली आहेत.

त्र्यंबकचे प्रसिद्ध कवी गणेशशास्त्री लेले यांचे ' रघुवंशाचे ' भाषांतर इ. स. १८८३ मध्ये झाले. कोल्हापूर येथील कै. डॉ. श्रीखंडे यांनी ' कुमारसंभवा 'चे ' सुश्लोक कुमार ' हे भाषांतर इ. स. १९४० मध्ये प्रसिद्ध केले. मराठी काव्याचे एक क्रांतिकारक कवी केशवसुत यांनीही ' किरातार्जुनीया 'चे भाषांतर करण्यास आरंभ केला होता. त्यांनी त्या काव्याचा पहिला सर्ग संपविला आहे. कृष्ण-शास्त्री चिपळूणकर यांनी ' मेघदूता'चे भाषांतर केले व आपल्या ' अन्योक्ति-संग्रहां 'त संस्कृतातील काही अत्यंत सुंदर अन्योक्तींचे भाषांतर केले. या वाङ्मय-प्रकारास ' सुभाषिते ' म्हणता येईल.

महाकाव्य आणि खंडकाव्य यांच्याबरोबर संस्कृत नाटकांचीही मराठीत भाषांतरे झाली. परशुरामपंत गोडबोले, कृष्णशास्त्री राजवाडे, किर्लोस्कर इत्यादी मंडळींनी मृच्छकटिक, उत्तररामचरित, शाकुंतल इत्यादी संस्कृत नाटकांची भाषांतरे केली. या भाषांतरित संस्कृत साहित्याबरोबर काही भाषांतररूप संस्कृत साहित्यशास्त्राचाही उल्लेख केला पाहिजे. इ. स. १८६८ सालात दाजी शिवाजी प्रधान यांनी आपला ' रसमाधव ' व इ. स. १८९२ मध्ये माकोडेंनी ' रस-प्रबोध ' हे रसावरील ग्रंथ प्रसिद्ध केले. इ. स. १८६३ मध्ये भागवतांची ' अलंकार-मीमांसा ' व १८९४ मध्ये गणेशशास्त्री लेले यांचे ' साहित्यशास्त्र ' हे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. यानंतर काव्यालंकार, काव्यदोष यावर गोरे, लेले, केमकर इत्यादींचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. याचा येथे केवळ धावता उल्लेखच करतो.

आता पंडिती काव्याच्या प्रेरणेने झालेली स्वतंत्र रचना पाहावयाची. या स्वतंत्र रचनेत महाकाव्ये आणि खंडकाव्ये आहेत. पण त्यांतील विषय मात्र सर्वच

पौराणिक आहेत, असे नाही. त्यांची जागा ऐतिहासिक विषयांनी घेतली आहे. असे पहिले महाकाव्य कुंटयांचे ' राजा शिवाजी ' (इ. स. १८७१). यानंतर नाव घेण्याजोगे ऐतिहासिक महाकाव्य खरेशास्त्री यांचे ' यशवंतराव ' हे होय (इ. स. १८८८). या काव्याचे २४ सर्ग असून श्लोकसंख्या १७२६ आहे. काव्याच्या कथानकाचा काल सुमारे इ. स. १७४० ते १७५७ च्या सुमाराचा असून त्यात मल्हारराव होळकर व त्याचा पुत्र यशवंतराव इत्यादी पात्रे आहेत. खरेशास्त्र्यांनी संस्कृत विदग्ध काव्याच्या बरहुकूम चंद्रोदय, नगरें, सायंकाल, ऋतु, युद्धे यांची वर्णने केली आहेत. चित्रकाव्यरचनेचीही चुणूक त्यांनी दाखविली आहे.

सावरकरांची ' कमला ' व ' गोमांतक ' ही दोन महाकाव्ये प्रसिद्धच आहेत. यानंतर संस्कृत विदग्ध महाकाव्याच्या धर्तीच्या व रामायणावरच आधारलेल्या एका महाकाव्याचा उल्लेख केला पाहिजे. हे महाकाव्य सांगलीचे कवी साधुदास यांचे आहे. या महाकाव्याचे गृहविहार, वनविहार आणि रणविहार असे तीन भाग असून, त्यात रामाचे संपूर्ण चरित्र आले आहे.

कै. विद्याधर वामन भिडे यांचे ' राघवीय- परीवाह ' या नावाचे २० सर्गांचे महाकाव्य आहे. तेही रामचरित्रावरच आधारलेले आहे. याचा पहिला भाग सर्ग १ ते १० इ. स. १९०८ मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. वरील दोन्हीही काव्यांवर रघुवंशादी संस्कृत विदग्ध काव्यांची घनदाट छाया पडली आहे. कवी चंद्रशेखर यांनी ' सोमनाथ ' महाकाव्य लिहिण्याचे योजिले होते. त्यांच्या ' गोदागौरव ' या काव्यालाही महाकाव्याचा डौल आहे. पण महाकाव्यरचनेचे त्यांचे मनोरथ अपुरेच राहिले.

लेंभ्यांचे ' सुरतरंगिणी ' हे काव्य संस्कृत महाकाव्यरचनेप्रमाणे लिहिलेले आहे. याचे ६ सर्ग आहेत. पण यातले कथानक मात्र कविकल्पित व कल्पनारम्य आहे. यातील नायक–नायिकांचे परस्पर प्रेम उषा-अनिरुद्ध यांच्या प्रेमाप्रमाणे चित्राने उत्पन्न झाले आहे. नायिकेच्या सखीने केलेली निरनिराळ्या विप्रकुमारांची वर्णने रघुवंशातील स्वयंवरकथेची आठवण करून देतात. लेंभ्यांचेंच ' शोकावर्त ' म्हणून करुणरसप्रधान काव्य (इ. स. १८९९) आहे. त्याला शोकपर खंड-काव्य म्हणावे लागेल. पृथ्वीवृत्तामधील ७० श्लोकांच्या या काव्यात लेंभे यांनी

स्वपत्नीच्या मृत्यूनंतरचा आपला विलाप ग्रथित केला आहे. यात सर्वत्र अज-
विलापाची छाया पडलेली दिसते.

बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यांचे ' हिमालयवर्णन, ' विनायक कोंडदेव ओक यांची ' मेघान्योक्ति, ' पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी यांचे ' ऋतुवर्णन ' ही सर्व त्या त्या प्रकारच्या संस्कृत काव्याची आठवण करून देणारी आहेत. पांडुरंग यशवंत चिंतामणी पेठकर यांचे ' गंगावर्णन ' हे काव्य, जगन्नाथाच्या ' गंगालहरी ' ची आठवण करून देते. गंगाधर रामचंद्र मोगरे यांनी ' महाश्वेतेची कथा ' मोरोपंती थाटाच्या आर्यांमध्ये केली आहे.

कै. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांनी ' मेघदूता 'चे आणि ' भामिनीविलासा 'चे भाषांतर केले आहे. त्यांची स्फुटकविता पंडिती थाटाची असे. साधुदासाची काही स्तोत्ररचनाही आहे. कै. मुकुंद गणेश मिरजकर उर्फ सुकुंदराय यांची सर्व कविता प्राचीन पंडितकवींच्या थाटाची असे. वामन आणि मोरोपंत हे दोन कवी त्यांनी अंगांत मुरवून घेतले होते. सुभाषितपुष्पमकरंद, लक्ष्मीशतक इत्यादी त्यांची काव्ये खास पंडिती वळणाची आहेत. कवी सुमंत यांची अक्षरगण वृत्तातील रचना पंडिती पद्धतीची आहे.

ग. ज. आगाशे यांची ' बाष्पांजली ', कृ. ना. आठवले यांचे ' वैराग्य-शतक व सासरची पाठवणी, अनंततनय यांचे ' शारदा दूतिका,' कानिटकरांचे ' संमोहलहरी,' ही काव्येही पंडिती परंपरेतीलच आहेत. पु. बा. जोशी, ब. ज. करंदीकर, वि. वा. भिडे इत्यादी कवींची बैठक पंडितीच. इ. स. १९२० पर्यंत जी केशवसुत-संप्रदायातील व रविकिरण मण्डळाची कविता प्रसिद्ध झाली तिच्यात तुरळक जुनी वृत्तरचना होती पण आशय मात्र नवीन होता.

वाङ्मयप्रकाराच्या दृष्टीने मराठीत खंडकाव्य हा संस्कृत वाङ्मयप्रकार लिहिला जात होता. पण त्यातील विषय लौकिक, सामाजिक व ऐतिहासिक असत. अशी खंडकाव्ये कवी विनायक, गिरीश, यशवंत इत्यादींची आहेत; पण त्यांना पूर्ण पंडिती काव्य म्हणता येणार नाही. केशवसुतांच्या उदयाबरोबरच पंडिती काव्याचा अस्त हळूहळू होऊ लागला. काव्यामध्ये आत्मलेखन हे प्राधान्याने होऊ लागले. अक्षरगणवृत्ताची पीछेहाट होऊन त्यांची जागा मात्रा-वृत्ताने आणि छंदाने घेतली व पुढे तर मुक्तछंदच सुरू झाला. जुना संस्कृतचा

आदर्श व जुन्या प्रेरणा बंद होऊन नवे पाश्चात्य टीकाशास्त्र नवीन साहित्याचे नियमन करू लागले. पाश्चात्य लेखकाच्या पावलावर पाऊल ठेवून काव्य-निर्मिति होऊ लागली. भावगीते, सुनीते व नाट्यगीते यांसारखे त्रुटित व ह्रस्व काव्यप्रकार रूढ होऊन खंडकाव्येही बंद पडली. मग महाकाव्याची गोष्ट तर विचारावयासच नको. राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक ध्येयेच बदलली. याप्रमाणे समाजजीवनच संपूर्णपणे बदलल्यावर त्याचे प्रतिबिंब असलेले ललित-वाङ्मय बदलल्याशिवाय कसे राहणार? काव्यातील आशय व अभिव्यक्ति ही दोन्ही बदलली. तथापि साधारणतः १९२० पर्यंत पंडिती काव्य जीव धरून होते. पण पुढे लवकरच नवकाव्याचा उदय झाल्याने पंडिती काव्य कायमचे निमाले. आता आदर्शवादाने वास्तववादास किंवा अतिवास्तववादासही जन्म दिला असल्याने, पंडिती काव्याचे पुनरुज्जीवन होईल ही आशा नाही. ते कायमचेच विराम पावले आहे.

* * *

काही ठळक आख्यानकवी आणि पंडितकवी यांचा कालानुक्रम

महदम्बा— धवळे–इ. स. १२७३–१२८०—आख्यानकवयित्री.

दामोदर पंडित— वच्छाहरण–इ. स. १२७८.—आख्यानकवी

नरेंद्र— रुक्मिणी-स्वयंवर– डॉ. कोलते मतानुसार लेखनकाल इ. स. १२९२ —पंडितकवी.

भास्करभट्ट बोरीकर—शिशुपालवध–लेखनकाल कोलतेमतानुसार इ. स.१३१३ —पंडितकवी.

नामा पाठक— जैमिनी अश्वमेध–१४ व्या शतकाचा शेवट किंवा १५ व्याचा आरंभ—आख्यानकवी.

चोंभा— उखाहरण–इ. स. १३७८–१४७८ दरम्यान—आख्यानकवी.

विष्णुदासनामा— महाभारत–एकनाथपूर्व, १५ व्या शतकाचा उत्तरार्ध. —आख्यानकवी.

एकनाथ— भावार्थ रामायण, रुक्मिणी-स्वयंवर– इ. स १५४८–१५९९ —आख्यानकवी.

कृष्णयाज्ञवल्की— कथाकल्पतरू–इ. स. १५७८ चे सुमारास.—आख्यानकवी.

मुक्तेश्वर—संक्षेप रामायण, महाभारत–इ. स. १६०९–१६६० अदमासे —पंडितकवी.

वामनपंडित— रामायण-भारत-भागवत आख्याने–इ. स. १६०८–१६९५, वयाच्या ६५ वर्षानंतर काव्यरचना. —पंडितकवी.

विठ्ठल कळ्पूरकर— रासक्रीडा-लेखनकाल इ. स. १६१४—पंडितकवी.

आनंदतनय (आरणीकर)— सीता-स्वयंवर व इतर आख्याने–अदमासे इ. स. १६५० नंतर १७०० पर्यंत. —पंडितकवी.

रघुनाथपंडित— नलदमयंती स्वयंवर–लेखनकाल अदमासे इ. स. १६८५–१६९० —पंडितकवी.

अनंतकवी— सीता-स्वयंवर व इतर आख्याने, रामदास-शिष्य—अदमासे इ. स. १६७०-१७०० —पंडितकवी.

सामराज— रुक्मिणी-हरण व मुद्गल आख्यान—इ. स. १६२८-१६७८, रुक्मिणी-हरण लेखनकाल इ. स. १६५३ —पंडितकवी.

नागेश— सीतास्वयंवर व चंद्रावळी—इ. स. १६२३-१६८८ — पंडितकवी.

विठ्ठल—सीता-स्वयंवर, रुक्मिणी-स्वयंवर, विठ्ठ्लजीवन इ०—इ. स. १६२८-१६९० —पंडितकवी.

अवचितसुत काशी— द्रौपदी-स्वयंवर, लेखनकाल, इ. स. १६६१ —पंडितकवी

माधवस्वामी तंजावरकर—रामायण, भारत वगैरे इ. स. १७०३-१७०७ च्या सुमारास —आख्यानकवी

श्रीधर— रामविजय, हरिविजय, पांडवप्रताप इ० इ. स. १६५८-१७२९ —आख्यानकवी

कृष्णदयार्णव— हरिवरदा, १६७४-१७४० —आख्यानकवी

वेणाबाई— सीतास्वयंवर, अजमासे इ. स. १७६० समर्थशिष्या. — आख्यानकवयित्री

निरंजन माधव— ज्ञानेश्वरविजय, चिद्‌बोध रामायण, सुभद्राचंपू, स्तोत्रे इ. स. १७५८ ते १७७२. —पंडितकवी

मोरोपंत— आर्याभारत, हरिवंश, कृष्णविजय, कुशलवोपाख्यान, बृहद्दशम केकावली, इ० इ. स १७२९ ते १७९४. —पंडितकवी

संदर्भ ग्रंथांची यादी

(१) महाराष्ट्र सारस्वत—(पुरवणीसह आवृत्ती चौथी), वि. ल. भावे. १९५४.
(२) केकावली— श्री. वि. परांजपे. चौथी आवृत्ती १९२५.
(३) दमयंती-स्वयंवर— अ. का. प्रियोळकर. १९३४.
(४) The Problem of the Maha-Nataka by Dr. S. K. De 1931.
(५) श्रीधर-चरित्र आणि काव्यविवेचन. प्रा. चिं. नी. जोशी. १९५१
(६) विठ्ठलकृत सीता-स्वयंवर— द. सी. पंगु. १९३७
(७) नागेशकृत सीता-स्वयंयर— द. सी. पंगु. १९३७
(८) पंतकृत कुशलवोपाख्यान— द सी. पंगु. १९४१
(९) सामराजकृत रुक्मिणी-हरण— गो. वि. तुळपुळे. १९२४
(१०) राजशेखरकृत बालरामायण— पं. गोविंददेवशास्त्री. १८६९
(११) श्रीधरकृत रामविजय— १८८६
(१२) मुक्तेश्वरी संक्षेप रामायण— मोडक, ओक. १८९१
(१३) वामनपंडितकृत— कवितासंग्रह भाग १ ते ३ ओक. १९१०
(१४) मोरोपंतचरित्र आणि काव्यविवेचन— ल. रा. पांगारकर. १९४३
(१५) एकनाथकृत श्रीभावार्थ रामायण— निर्णयसागरप्रत. १९१७
(१६) एकनाथकृत रुक्मिणी-स्वयंवर— प्रा. न. ग. जोशी. १९३३.
(१७) हनुमन्नाटकम्— हरि-प्रसाद गुजराथी मुद्रणालय, मुंबई, १९११
(१८) निरंजन माधवाचा कवितासंग्रह—भाग १ ला—ल. रा. पांगारकर १९१९
(१९) नरेंद्रकृत रुक्मिणी-स्वयंवर— वि. भि. कोलते. १९४०
(२०) संस्कृत शिशुपालवधम्— निर्णयसागरप्रत. १९४०
(२१) मुरारिकृत अनर्घराघवम्— निर्णयसागरप्रत. १९०८
(२२) जयदेवाचे प्रसन्नराघव— शि. म. परांजपे. १८९४
(२३) कालिदासाचा रघुवंश.
(२४) विठ्ठलकृत कविता-संग्रह— वा. दा. ओक—निर्णयसागरप्रत. १९२४
(२५) भास्करभट्टकृत शिशुपालवध— वि. ल. भावे. १९२६
(२६) भास्करभट्टविरचित शिशुपालवध— वि. भि. कोलते.
(२७) कालिदासाचा कुमारसंभव

(२८) भास्करभट्ट बोरीकर— डॉ. वि. भि. कोलते. १९३५
(२९) संस्कृत काव्याचे पंचप्राण— डॉ. के. ना. वाटवे. १९४७
(३०) महाराष्ट्रीयांचे काव्यपरीक्षण— डॉ. श्री. व्यं. केतकर. १९२८
(३१) साहित्यांतील संप्रदाय— डॉ. रा. शं. वाळिंबे. १९५०
(३२) आनंदतनयकृत कवितासंग्रह—ज. बा. मोडक. १८९१
(३३) अनंतकृत कवितासंग्रह—वा. दा. ओक. १८९६
(३४) मराठी साहित्याचे सिंहावलोकन—प्रा. द. के. केळकर. १९६३
(३५) निरंजन माधवाची कविता, भाग २, ३— ल. रा. पांगारकर. १९२५
(३६) रुक्मिणीहरण-निरीक्षण— प्र. धों. कानिटकर. १९५२
(३७) पंडितकवी—डॉ. के. ना. वाटवे. १९५२
(३८) अर्वाचीन कविता—कवि चंद्रशेखर. १९३०
(३९) अर्वाचीन मराठी काव्य—रा. श्री. जोग. १९४६
(४०) मोरोपंतकृत रामायणे— वा. दा. ओक. १८९७
(४१) मोरोपंतकृत आर्याभारत— रा. द. पराडकर.

सूची

आमचे लोकप्रिय ललित वाङ्मय

कादंबरी	श्री. ल. ग. जोशी
बालवाङ्मय	श्री. देवीदास बागूल
शालेय रंगभूमि	प्रा. चंद्रकुमार डांगे
राष्ट्रनायक नेहरू	श्री. दा. न. शिखरे
रवींद्रनाथ आणि महाराष्ट्र	श्री. श्रीपाद जोशी
मी पाहिलेले गांधीजी	श्री. श्रीपाद जोशी
महाराष्ट्र आणि मराठे	श्री. सेतुमाधवराव पगडी
मराठ्यांचे स्वातंत्र्य युद्ध	श्री. सेतुमाधवराव पगडी
महाराष्ट्रातील आदीवासी व त्यांचे प्रश्न	श्री. डॉ. सुधीर फडके